

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN
ADLI TEFSİRİNDE KEVNÎ AYETLERE
YAKLAŞIMLARI**

Ömer KARACA

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi. Abdussamet VARLI
2022
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN ADLI TEFSİRİNDE KEVNİ
AYETLERE YAKLAŞIMLARI**

(Ismail Hakkı Bursevi's Approaches to Kevni Verses in His Commentary on Rûh al-Bayân)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer KARACA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI

Bayburt

Temmuz, 2022

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân Adlı Tefsirinde Kevni Ayetlere Yaklaşımları” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

... / ... / 20..

İmza

Ödev Yazarının Adı

TEŞEKKÜR

Çalışmamda benden desteklerini esirgemeyen araştırmamda bana öneri, fikir, yönlendirme ve katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi. Sayın Abdussamet VARLI hocama ve her zaman benim yanımda olan maddi-manevi desteğini benden esirgemeyen kıymetli babama teşekkür ederim.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ’NİN RÛHU’L-BEYÂN ADLI TEFSİRİNDE KEVNÎ
AYETLERE YAKLAŞIMLARI**

Ömer KARACA

TEMMUZ 2022, 131 Sayfa

Kur’an’ı Kerim’de yer alan ayetler Allah Teâlâ’nın varlığının ve birliğinin delillerini ifade eder. Ayetler aynı zamanda Allah Teâlâ ile insanlar arasındaki bağlantıyı kuran köprülerdir. Kur’an’da yer verilen bu köprüler/vahiyler, yüce yaratıcının eşsiz kudretini insanlara anlatmak için kimi zaman telkin kimi zamanda ispat şeklinde ifade edilir. Ayrıca bu ayetler insanları hidayetin çeşitli yollarına ulaştırır. Allah Teâlâ, insanların ibret almaları için kâinattan pek çok örneği varlığının ispatı olarak onlara sunmuştur. Allah Teâlâ’nın kudretini ve kâinatın oluşumuyla kâinatta sergilediği ayetlerini ifade eden bu delilleri Kur’an’da anlatması kevnî ayet olarak değerlendirilir. Bu çalışmada, kevnî ayetlerin daha çok bilimsellik ile ilişkili olmasına rağmen işari tefsirin temsilcilerin arasında sayılan İsmail Hakkı Bursevî’nin “Rûhu’l-beyân” adlı tefsirinde bu ayetlere yaklaşımları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu’l-beyân, Kur’an, Tefsir, Kevnî Ayet.

ABSTRACT

MASTER THESIS

ISMAIL HAKKI BURSEVI'S APPROACHES TO KEVNI VERSES IN HIS COMMENTARY ON RÛH AL-BAYÂN

Ömer KARACA

JULY 2022, 131 Pages

The verses in the Quran express the proofs of the existence and unity of Allah. The verses are also bridges that establish the connection between Allah and people. These bridges/revelations in the Qur'an are sometimes expressed as suggestions and sometimes as proofs in order to explain the unique power of the supreme creator to people. In addition, these verses lead people to various paths of guidance. Allah has presented many examples from the universe as proof of His existence for people to take a lesson from. The fact that Allah explains these proofs in the Qur'an, which expresses His might and the verses He has displayed in the universe with the formation of the universe, is considered as a literal verse. In this study, the approaches to these verses under the influence of “Rûhu'l-beyân” by İsmail Hakkı Bursevî, who is considered one of the representatives of ishâri tafsîr, although the kevnî verses are mostly related to science.

Keywords: İsmail Hakkı Bursevî, Ruhu'l-beyân, Qur'an, Tafsir, Kevni Verse.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI.....	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	2
II. Araştırmanın Amacı	2
III. Araştırmanın Yöntemi	3
IV. Araştırmanın Sınırları.....	3
V. Araştırmanın Kaynakları.....	4
VI. İ. Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-beyân Tefsiri Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar	6
VII. Rûhu'l-beyân Tefsirinin Kaynakları	8

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE BİLİMSEL TEFSİR

1.1. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	10
1.1.1. Çocukluğu.....	10
1.1.2. Tarikatteki Halifelîği	12
1.1.3. Şeyhliği ve Vefatı.....	17
1.1.4. Ailesi ve Çocukları	19
1.1.5. Eserleri.....	20
1.2. BİLİMSEL TEFSİR.....	24
1.2.1. Bilimsel Tefsirin Tanımı.....	24
1.2.2. Bilimsel Tefsirin Tarihi	26
1.2.3. Bilimsel Tefsirin Temsilcileri.....	28
1.2.4. Bilimsel Tefsiri Kabul Etmeyenlerin Görüşleri	34

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKLERİN YARATILMASI

2.1. GÖKLER VE ASTRONOMİK OLAYLAR.....	38
2.1.1. Göklerin Yaratılmasındaki Hikmet ve Faydalar	38
2.1.2. Tefekkür ve İbret Alameti Olarak Yaratılması	41

2.1.3. Göklerin Eşsiz Bir Kudretle Yaratılması	42
2.1.4. Göklerin “Yedi Gök” Olarak Yaratılması	47
2.1.5. Göklerin Bina, Tavan ve Direksiz Olarak Yaratılması.....	49
2.1.6. Felekler, Gökteki Cisimler ve Halleri	53
2.2. METEOROLOJİK OLAYLAR.....	63
2.2.1. Rüzgâr.....	64
2.2.2. Bulut.....	68
2.2.3. Şimşek, Yıldırım ve Gök Gürültüsü.....	71
2.2.4. Yağmur-Su	74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
KEVNİ AYET OLARAK ARZIN YARATILMASI	
3.1. YERYÜZÜ VE İÇİNDEKİLER.....	81
3.1.1. Yeryüzünün Direkleri ve Besleyicisi Olarak Dağlar	87
3.1.2. Yeryüzünün Can Damarı Pınarlar ve Irmaklar	94
3.1.3. Yeryüzünün Süsü Bitkiler ve Meyveler	96
3.1.4. Her Çeşit Canlının Yayılması	102
3.1.5. Denizler ve İçerisindeki Nimetler	116
3.1.6. Yeryüzünün Kenarlarından Eksiltilmesi.....	119
SONUÇ	122
KAYNAKÇA.....	125
ÖZGEÇMİŞ	131

KISALTMALAR

ev	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İLAM	: İlmi Araştırmalar Merkezi
ö	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc	: Tercüme Eden
ts	: Tarihsiz
vb	: ve Benzeri
vd	: ve Diğerleri
y.y	: Yayıncı Yok
yay	: Yayınları
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim, insanlara rehberlik edip onlara hidayete ulaşma yolunu bulduran, Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu delilleri insanlara sunan ilahi bir kitaptır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim hidayeti gösterme yollarını belirttiği için ele aldığı konular genel olarak insan merkezlidir. Çünkü yaratılmış olan her şey insanlık için yaratılmıştır. İnsanoğlu tabiat ile iç içe yaşadığından dolayı varlık âleminde gerçekleşen tüm olaylar insanın çevresinde cereyan etmektedir. Bu hareketler ekseninde Kur'an'ın, insanı maddi-manevi olarak eğitip donattığı ve onu fitratına uygun şekle sokmaya çalıştığı söylenebilir. İnsanın çevresinde gerçekleşen tüm olaylar duygusal, mantıksal ve bilişsel olarak onu etkilemektedir. Varlık hayatı sürecinde kâinattaki düzen ve mevcudatın yaratılışı insanoğlunun dikkatini çekmiştir. Dikkat çeken bu boyutuyla Allah Teâlâ da insanlardan tüm bu oluşumlar üzerinde tefekkür etmeleri, O'nun varlık ve birliğini idrak ederek kendisine yönelmelerini istemektedir. Bu sebeple Allah Teâlâ, Mushaf'taki ayetlerle insanlara kâinattaki oluşumları hatırlatmıştır. Kevnî ayetlerle de varlığını, birliğini ve eşsiz kudretini onlara delillendirmiştir.

Kevnî ayet olarak nitelenen hususlar genel olarak bakıldığında bilimi ilgilendiren konular olduğu söylenebilir. İnsan ve evren, gökyüzü ve içindekilerin hareketleri, yeryüzü ve kendisinin barındırmış olduğu yaşam ve meteorolojik olaylar günümüzde bilimsel verilerle ortaya konulabilmektedir. Bu bağlamda müfessirlerin pek çoğu da eserlerini kendi çağlarında ulaşabildikleri bilgi ve verileri kendi birikimleriyle harmanlayarak ortaya koymuşlardır. Kevnî ayetlerin güncel verilerle değerlendirilmesi suretiyle zamana uygun yorumlanması neticesinde bilimsel tefsirler ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. Allah Teâlâ insanlara göndermiş olduğu pek çok ayette onların tefekkür etmelerini istemiştir. İnsanların tefekkür ederek eşsiz ve benzersiz şekilde yaratılmış olan âlemin nasıl yaratıldığına, ne tür hikmetleri ve manaları barındırdığına dikkatleri çekilmek istenilmiştir.

Konu bağlamında kevnî ayetler bilimsel açıdan ele alındıktan sonra bir takım işaretlere matuf oldukları da değerlendirilebilir. Bu işaretlerin, sözlerin aracılık etmeksizin, ilham, keşf gibi bir takım yollarla anlaşılabilen gizli bilgiler olduğu söylenebilir. Tasavvufi hayatı benimseyen ve bu yolla Allah Teâlâ'ya yakınlığı uman bir kısım âlimler tarafından da kevnî ayetler bünyelerinde bir takım işaretleri barındırdığı düşünülerek tefsirler kaleme alınmıştır. Yazılan bu tefsirlerde, işaretler doğrultusunda insanların kâinattaki oluşumları ve bu oluşumlarda ne tür hikmetler barındırdıklarını düşünerek Allah'a ulaşmaları istenmektedir.

Kevni ayetler hakkında mutasavvıf bir müfessirin bakış açısını ortaya koyma için yapılan bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve önemi, amacı, yöntemi, sınırları, İsmail Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-beyân hakkında yapılan çalışmalar ve Rûhu'l-beyân tefsirinin kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş ve bilimsel tefsirin değerlendirilmesi işlenmiştir. İkinci bölümde kevnî ayet olarak gökyüzünün yaratılması ve orada gerçekleşen olaylar bazı ayetler üzerinden ele alınmıştır. Üçüncü bölümde de yeryüzü ve içindekilerinin yaratılmasına dair bazı kevnî ayetler incelenmiştir.

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Kur'an-ı Kerîm insanın hayatına ışık tutan, ona yol gösteren ve kıyamete kadar tüm insanlığa hitap edecek olan ilahi bir kitaptır. Bu ilahi kitap nazil olduğu andan günümüze gelinceye kadar kesintiye uğramadan tefsir edilmeye ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Farklı kültürlerle sahip olan İslam toplumlarında Kur'an'ın anlaşılması için çeşitli çalışmalar yapılmış, yapılan bu çalışmaların sonucunda da farklı yorumlar içeren tefsirler ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın icazını ortaya koymak için yapılan işârî tefsir de bu yorumlar arasında yer almıştır. İşârî tefsir, ayetler okunduğunda ilk olarak akla gelmeyen ancak daha sonra ayetin işaret ettiği doğrultuda mutasavvıfın derecesine göre kalbine doğan manaları içeren bir tefsir türü olduğu söylenebilir.

Kendisinden sonraki dönemlerde çokça istifade edilen ve işârî tefsir türünde değerlendirilen İsmail Hakkı Bursevî'nin "*Rûhu'l-beyân*" isimli tefsiri, yapılmış olan bu çalışmaya esas alınmıştır. Kur'an-ı Kerim'in çokça üzerinde durduğu kevnî ayetler genellikle bilimsel tefsir alanına girdiği için mutasavvıf bir müfessir olan Bursevî'nin "*Rûhu'l-beyân*" tefsirindeki kevnî ayetlere yaklaşımlarının bu alandaki çalışmalara farklılık ve zenginlik katacağı düşünülmektedir.

İslam dininin içinde barındırdığı deruni ve manevî hayat tarzı Müslümanların bulunduğu coğrafyanın hemen hemen her alanında yaygındır. Bu yaşam tarzını içselleştirmiş Müslümanların dinini yaşamalarında kevnî yaratılışın oldukça yer aldığı göz önünde bulundurulursa mutasavvıfın gözünden kevnî ayetlerin araştırılıp ortaya konulmasının yararlı olacağı düşünülebilir. Bu çalışma işârî tefsirleri dini bilgi kaynağı olarak gören tasavvuf ehline, yaratılıştaki harikulade olayları ve evrende eşsiz güzelliği idrak edip tanıyabilme noktasında rehberlik yapıp yol göstereceği ümit edilmektedir.

II. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Bursevî'nin "*Rûhu'l-Beyân*" adlı tefsirinde kevnî ayetlere yaklaşımını incelemektir. Bununla birlikte Bursevî'nin tefsirinin işârî tefsir kategorisinde değerlendirilmesi sebebiyle yapmış olduğu zahiri yorumlarıyla birlikte batını yorumları da incelenerek onun bu konudaki metodunun ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bilindiği gibi işârî tefsirlerin özelliği, ayetlerin zahiri olarak yapılan tefsirleriyle birlikte ayetlerin batını yönden değerlendirilip yorumlanmasıdır. Bu minvaldeki bir tefsir ekolünde kevnî ayetlere yaklaşımlar ve onların yorumlanması nasıldır? Bir mutasavvıf olan Bursevî'nin batını ilimlerle birlikte diğer ilimlere de vakıf olması sebebiyle kevnî ayetler hakkında doğrudan veya dolaylı olarak nasıl bir yorum ortaya koymuştur? Kendinden önceki mutasavvıf müfessirlerle birlikte diğer müfessirlerin ve bilginlerin bu konulara yaklaşımını nasıl ele almış, nasıl değerlendirmiş ve bunlara eserinde nasıl yer vermiştir? İnsanlara ve özellikle de tasavvuf ehline kevnî ayetler bağlamında yaşamlarını şekillendirmeleri konusunda nasıl bilgiler vermiştir? Kevnî oluşum konusunda düşüncelerin nasıl şekillenmesi gerektiği, bu oluşumların insanlar üzerindeki etkileri ve hepsinin hangi amaç için var oldukları konusunda nasıl ifadelerde bulunmuştur? gibi sorulara bu araştırmada cevaplar aranacaktır.

Tezin konusu hakkında yapılan alan yazın taramasında "*Rûhu'l-beyân*" hakkında pek çok çalışma olduğu ancak Bursevî'nin bir mutasavvıf olarak kevnî ayetlere yaklaşımları konusunda bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı işârî tefsir alanında öne çıkmış ve yazıldığı dönemden günümüze kadar önemini yitirmemiştir. Bilimsel olayları içinde barındıran kevnî oluşumlar kendi başına dikkatleri celb etmesi ve zahir mananın yanında batın mananın nasıl olabileceği düşüncesi bu konu üzerinde çalışma yapılması gerektiğini düşündüren sebeplerden birisidir. Bu sebeple yapılan çalışmada *Rûhu'l-beyân*'da kevnî ayetlere yönelik yaklaşımların diğer tefsir kaynaklarında yapılan yorumlarla birlikte ele alınması amaçlanmaktadır.

III. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada ilk olarak konuyla alakalı alan taraması yapılmış ve bu alanla ilgili eserlerde konuyla ilgili analiz yapıp yine konuyla ilgili görüşler belirlenip çıkarılmıştır. Bunların hepsiyle birlikte karşılaştırma ve değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Bazı kevnî ayetler belirlenerek Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ında bu kevnî ayetlerle ilgili yapılan değerlendirmeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çoğu yerde Bursevî den önce yazılmış olan tefsir kaynaklarına bakılarak ilgili ayetler hakkında onların değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bununla birlikte Bursevî'nin değerlendirmeleri zaman zaman kendinden önceki müfessirlerin

görüşleriyle birlikte ele alınmış bazen de diğer kaynaklardaki değerlendirmeler ele alınmaksızın sadece Bursevî'nin yapmış olduğu değerlendirmelere yer verilmiştir. Özellikle işârî konularda sadece Bursevî'nin eserinde yapmış olduğu değerlendirmelere yer verilmiştir. Konuyla alakalı Bursevî'den önce ve sonraki bazı müfessirlerin eserlerindeki yorumlara, bazı bilimsel kaynaklara ve verilere ayrıca bazı kelimelerin ayet içerisinde ifade edildiği mananın daha iyi anlaşılabilmesi için sözlüklere başvurularak tüm bunların hepsi kaynak olarak belirtilmiştir.

IV. Araştırmanın Sınırlılıkları

Yapılan bu çalışma İsmail Hakkı Bursevî'nin kevnî ayetlere yaklaşımlarını ortaya çıkarmak amacıyla *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri üzerinden yürütülmüştür. Daha önce yer verildiği gibi kevnî ayetler genellikle bilimsel veriler ve bilimsel tefsirlerle alakalı olduğu için mutasavvıf bir müfessirin ortaya koymuş olduğu ve işârî tefsir olarak değerlendirilen bu eserde kevnî ayetlerle alakalı yapılmış olan değerlendirmeler dikkatleri çekmiştir. Bazı işari tefsir kaynakları sadece batını yorumlara yer verirken bazı tefsir kaynakları ise sadece zahiri yorumlara yer vermiştir. Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ında da ilmi bilgi ve bulgularla birlikte batını yorumları içermektedir. Kur'an'ın hemen hemen tüm ayetleri hem zahiri hem de batını olarak yorumlanarak okuyuculara sunulmuştur. Kevnî ayetler çok fazla olmasından dolayı bu ayetlerin sadece bir kısmına yer verilmiş diğer ayetler çalışmanın dışında tutulmuştur. Daha sonra ayrıntıları verileceği üzere Bursevî bu çalışmasını yapmış olduğu vaazlarından oluşturmuştur. Bu sebeple muhataplarının ve müntesiplerinin daha rahat anlayabilmeleri için bazen menkıbelere bazen de hem kendisinin yazmış olduğu hem de çeşitli kaynaklardan alıntılacağı şiirlere yer vermiştir. Bu çalışmada da Bursevî'nin kevnî ayetleri değerlendirilirken anlatmış olduğu menkıbelere ve şiirlere bazen metin içinde bazen de dipnotlarda yer verilmiştir.

V. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın konu başlığı *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Adlı Tefsirinde Kevnî Ayetlere Yaklaşımları* olduğu için öncelikli ve birinci kaynak eserin bizzat kendisidir. Bu tefsir içerisinde hem rivayet hem de dirayet türü tefsir yorumlarını barındırdığı için bu türde kaleme alınmış ve kendi döneminde meşhur olarak tefsir tarihinde kendine yer bulmuş tefsirler çalışmanın asıl kaynakları arasında yer almaktadır. Bu tefsir çeşitleri aynı zamanda Bursevî'nin eserinde çokça istifade edip yer verdiği eserlerdir.

İlk olarak klasik tefsirlere yer verilecek olunursa Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân* ve Mâtûridî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserleri zikredilebilir. Ardından belagat ilminde fevkalade ileride olan, ağırlık olarak dirayet metoduyla yazılan ve kendisinden çokça istifade edilerek beğenilen Zemahşerî'nin (ö. 538/949) *el-Keşşâf* adlı tefsiridir.

Sonrasında klasik dönem tefsirler arasında yer alan hem bilimsel verilere dayanan hem de kevnî ayetlere çok fazla yer ayırmasıyla dikkatleri üzerine çeken ve Bursevî gibi kendisinden sonra gelen müfessirleri yöntem ve yorum bakımından etkileyen Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîrü'l-Kebir)* adlı tefsiridir. Daha sonra rivayet ve dirayet tefsirlerini bünyesinde barındıran ve Bursevî'nin de çokça istifade ettiği kaynakla zikredilebilir. İlimde derya olarak nitelendirilen, tefsir, fıkıh, hadis gibi alanlarda çok iyi yetişmiş ve bu yetişkinliğini eserleriyle ortaya koyan Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseri ve Bursevî'nin Edirne'deki tahsil zamanlarında üçte birini okuduğu Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl* adlı eseri kaynaklar arasındadır.

İslam ilimlerinin hemen hemen her alanında eser vermiş olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl* adlı eseri kaynaklar arasındadır. Döneminin siyasi mertebeleri yüksek şahsiyetleri, ulemalar ve halk tarafından güvenilir bir kişi olarak kabul edilen ve fetvalarına başvurulmuş müfessir, muhaddis ve fakih İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ından sonra en meşhur tefsir kabul edilen *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eseri de kaynaklar arasında yer almıştır. Yukarıda bahsedilen eserler Bursevî'den önceki dönemlerde kaleme alınmış dirayet ve rivayet tefsirlerinde kevnî ayetleri yorumlama şekillerini incelemek, genel olarak tefsir tarihinin kevnî ayetlere yaklaşımlarını ortaya koymak ve Bursevî'nin ne derece bu yorumlardan etkilendiğini ortaya koymak için yeterlidir. Bu sebeple klasik tefsirlere bu eserlerin dışında gerekmedikçe yer verilmemiştir.

Modern tefsirlerden de ilmî tefsirin önemli temsilcilerinden Mısırlı âlim Tantâvî Cevherî'nin (1862-1940) *el-Cevâhir*'inden ve Diyanet reisliği yapan Ömer Nasuhi Bilmen'in (1883-1971) *Kur'ân-Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlî'si ve Tefsiri*'nden yer yer alıntılar yapılmıştır. Çağdaşları arasında benzerine az rastlanan geniş kültürlü mütefekkir ve âlim Elmalılı Hamdi Yazır'ın (1878-1942) *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserindeki yorumlardan faydalanılmıştır.

Mısırlı düşünür ve aksiyon adamı olarak bilinen ve İslam düşünce hareketinin temsilcilerinden olan Seyyid Kutub'un (1906-1966) günlük olayları Kur'an ışığında ele almış olduğu *Fî Zılâli'l-Kur'ân* adlı eserinden istifade edilmiştir. Pakistan'lı âlim, düşünür ve Cemâat-i İslâm'î teşkilatının lideri olan Mevdûdî'nin (1903-1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân* adlı eserinden, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin (1930-2019) *Safvetü't-tefâsir*'i ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmış olan *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*'inden yer yer kaynak gösterilmiştir.

Çalışmanın konusunu oluşturan kevnî ayetler ve bu ayetlerin meallerinin hepsinde hiç değiştirilmeden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an Yolu Meali*'nden, pek çok tasavvufi terim ve diğer terimlerin ifadesinde kaynak sahiplerinin ve eserlerinin künyelerini belirtmede *Türkiye*

Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden istifade edilmiştir. Arapça kelimeleri ifade etmek için ağırlıklı Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 5/11. Yy. ilk çeyreği) el-Müfredât adlı eserinden bazı yerlerde İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab* adlı eserinden ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Dinî Kavramlar Sözlüğü*'den istifade edilmiştir.

Çalışmada hem rivayet hem de dirayet tefsirler yer aldığından dolayı pek çok hadise yer verilmiştir. Hadislerle ilgili olarak kendisine başvurulmuş eserler Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i, İmam Buhârî (ö. 256/870), Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh* 'leri, İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* 'leridir. Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne* ve Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfü'l-hafâ* adlı eserlerinden de yer yer kaynak verilmiştir.

Yukarıda ifade edilen temel kaynaklar dışında tefsirle alakalı olarak yazılmış İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*, Muhsin Demircinin *Tefsir Tarihi ve Usulü* adlı eserlerine de başvurulmuştur. Bursevî ile ilgili ve kevnî oluşumla alakalı konularda kaleme alınmış olup, günümüzde ders kitabı olarak da okutulan kitaplardan, doktora ve yüksek lisans tezlerinden, akademik ve ilmi dergilerde yayınlanan makalelerden istifade edilmiştir. Dolaylı veya dolaysız olarak başvurduğumuz kaynakların hepsi çalışmanın kaynakça bölümünde belirtilmiştir.

VI. İ. Hakkı Bursevî ve Rûhu'l-beyân Tefsiri Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

Rûhu'l-beyân'ın müellifi İsmail Hakkı Bursevî, çeşitli konu ve alanlarda yüzden fazla eser ortaya koymuş olmasından dolayı kendisi ve eserleri hakkında pek çok araştırmalar yapılarak müstakil ve akademik eserler ortaya konulmuştur. Bursevî'nin kendi yaşamına ve eserlerine dair yapılan çalışmalarda Mehmet Ali Aynî, Sakıp Yıldız ve Ali Namlı'nın çalışmaları öne çıkmaktadır. Ayrıca kendisi ve eserleri hakkında Temel İslam Bilimleri genelinde, Edebiyat, Felsefe ve Tarih alanlarında da yapılmış olan doktora ve yüksek lisans tezleri bulunmaktadır.

Yapılan bu çalışmanın alanı kevnî ayetler, kaynağı *Rûhu'l-beyân* ve müellifi İsmail Hakkı Bursevî olması sebebiyle bunlar dışında yapılmış olan diğer çalışmaların burada zikredilmesi gerekli görülmemiştir. Bursevî'nin hayatı, *Rûhu'l-beyân Tefsiri* ve konunun içeriği olan kevnî ayetler üzerinde yapılmış olan çalışmaların bazılarını şu şekilde sıralanabilir:

- Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2001.

- Nurullah Denizer, *İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.

- Derviş Dokgöz, *Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Tefsirindeki Usûlî Ve Fıkhî Görüşleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

- Abdulkadir Demir, *Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirinde Kevni Ayetlere Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

- Fatma Çalık, *Ruhu'l Beyan'da İşârî Tefsir Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- İsmet Kürşad Atahan. *Kevnî Âyetlerin Kur'an Üslûbu Bağlamında İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

- Furkan Şahin, *Yeryüzünün ve Göklerin Yaratılmasıyla İlgili Âyetlerin Modern İlmî Veriler Işığında Yorumlanması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Enver Türkmen, *Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Gülzâr-ı Samini'sinde Bulunan Ayetlerin Tasavvufî Yorumları ve Ruhul-Beyan Adlı Tefsirle Karşılaştırılması*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

- Fatih Oruç, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Tefsirinde Hârikulâde Olaylar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Mustafa Yıldız, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yağmur*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

- Asim Duran, *Dirayet Tefsirleri Gelenğinde Kur'an'daki Kevnî Ayetlerin Yorumlanma Biçimleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

- Muzaffer İnneci, *Bursevi ve Ruhu'l-Beyân Adlı Eserinde Hak Kavramı*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Fatma Yasemin Pakdil. *"Rûhu'l-beyân" Tefsirinde Kur'an Kıssalarının İşârî Yorumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Recep Yalçın, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirindeki Bazı Kevni Âyetlerin Yorumları*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Ömer Demirtaş, *Kur'an-ı Kerim'de Adı Geçen Hayvanlar ve Özellikleri*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Dilekgül Yüksel, *Ruhu'l Beyan'da Peygamber Mucizelerinin Tasavvufî Yorumu*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

VII. Rûhu'l-beyân Tefsirinin İçerdiği Kaynaklar

Bursevî'nin halife olarak ilk atandığı dönemlerde oluşturmuş olduğu notlar bu tefsirin başlangıcı için önemli bir kaynak mahiyetindedir. Bursevî, *Rûhu'l-beyânTefsiri*'ni yapmış olduğu vaaz ve irşatlarını yazarak oluşturmuştur. Dolayısıyla bu vaazlara hazırlık yaparken pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Şu da belirtilmelidir ki Bursevî'nin tefsiri sadece tasavvufî tefsirlerden esinlenilerek yazılmamıştır. *Letâifü'lîşârât*, *Bahru'l hakâik* ve *l-meânî*, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, *Envârü't-tenzîl* vb. tasavvufî tefsirlerle birlikte, *el-Keşşâf*, *el-Cami' li-ahkâmi'l Kur'an*, *Mefâtihu'l-ğayb* vb. tasavvufî olmayan tefsirler ve pek çok ilmi ihtiva eden eserlerden de istifade edilmiştir. *Rûhu'l-beyânTefsiri*'ne kaynaklık eden bazı eserler, yazarların vefatları dikkate alınarak şu şekilde sıralanabilir:

2. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 383/993). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, *Tenbîhü'l-gâfilîn*, *Bostânü'l-ârifîn*.

3. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072). *Letâifü'lîşârât*, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*.

4. Hüseyin b. Muhammed b. Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *el Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, *Muhâdarâtü'lüdebâ* ve *muhâverâtü's-suarâ* ve *l-büleğâ*.

5. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1112). *İhyâu ulûmi'd-dîn*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*, *el-Maksadu'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*, *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire*, *Mişkâtü'l-envâr*, *Cevâhiru'l-Kur'an*.

6. Ebü'l-Fazl Reşîdüddin Ahmed b. Ebî Saîd el-Meybüdî (ö. 520/1126'dan sonra). *Keşfü'l esrâr* ve *uddetü'l-ebrâr*.

7. Necmeddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142). *Tefsîrû't-teysîr* (*et-Teyisr fî ilmi't-tefsîr*).

8. Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144). *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizü't tenzîl* ve *uyûni'l-ekâvil fî vücûhi'tte'vîl*, *Esâsü'l-Belâğa*, *Rebîu'l-ebrâr*.

9. Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210). *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr)*.
10. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kuraşî el-Bûnî (ö. 622/1225). *Letâifü'l-işârât fî esrârî'l-hurûfî'l-ulviyyât*.
11. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Fusûsu'l-hikem, Mevâkıu'n-nücûm*.
12. Necmüddîn Dâye, Ebû Bekr b. Abdillâh Şâhâvâr el-Esedîer-Râzî (ö. 654/1256). *Bahru'l hakâik ve'l-meânî (et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye)*.
13. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273). *el-Cami' li-ahkâmi'l Kur'ân (Tefsîrû'l-Kurtubî), et-Tezkire bi-ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire*.
14. Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö. 672/1273). *Mesnevî*.
15. Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî (ö. 680/1281). *Keşfü'l-hakâik ve şerhu'd-dekâik*.
16. Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*.
17. Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî (ö. 808/1405). *Hayâtü'l-hayevân*.
18. Alâeddîn Ali b. Yahyâ es-Semerkandî (ö. 860/1456). *Bahru'lulûm*.
19. Celâleddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505). *ed-Dürrü'l mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr, el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*.
20. Nûreddîn Ali b. Burhâniddîn el-Halebî (ö. 1044/1635). *İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*.
21. Atpazarî Osman Fazlı Efendi, *el-Lâihâtü'l-berkiyyât, er-Risâletü'r-rahmâniyye*, ve daha birçok kaynak.¹

¹ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 373-376.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE BİLİMSEL TEFSİR

1.1. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.1. Çocukluğu

Babası Mustafa Efendi İstanbul Aksaray'da büyümüş, 1062/1652 yılında bulundukları semtte büyük bir yangın çıkıp evleri ve eşyaları yanıp düzeni bozulunca şuan Doğu Bulgaristan sınırları içerisinde olan Aydos'a göç etmiştir. 1063 Zülkade/1653 Eylül yılı sonlarında üçüncü erkek çocuğu dünyaya gelmiş ve adını İsmail koymuşlardır.² İsmail Hakkı doğduğu zaman Aydos'ta Celvetî şeyhi Zâkirzâde Abdullah Efendinin halifesi Osman Fazlı Efendi vardı. Babasının İstanbul'da tasavvufî çevrelerle ilgisi ve irtibatını Aydos'a göç ettikten sonra da sürdürmüş ve Osman Fazlı Efendi ile yakınlık ve muhabbet kurmuştur. İsmail Hakkı daha küçük yaşlardayken babası onu Osman Fazlı Efendinin yanına götürür ve elini öptürdü. O da İsmail'e sıcaklık ve yakınlık göstererek onunla ilgilenirdi. Öyle ki büyüdüğünde İsmail Hakkı'ya “*sen daha üç yaşından beri müridimizsin. Seni üç yaşından beri tanırım. O zamandan beri üzerinde nazarımız vardır*” sözlerini dile getirerek iltifat ederdi.³

İsmail Hakkı küçük yaşlarda Kur'an okumayı öğrenmiş, onlu yaşlarda hat ile meşgul olmuş ve bazı alet ilimleriyle meşgul olmuştur. Bu ilimleri öğrenmedeki hocası Osman Fazlı Efendinin Aydos'tan göç ettikten sonra yerine gönderdiği halifesi Şeyh Ahmet Efendidir. Osman Fazlı Efendinin Edirne'deki halifesi Şeyh Seyyid Abdülbaki Efendi Aydos'ta ziyaretlerde bulunduğu sırada İsmail Hakkı'nın annesinin vefat ettiğini öğrenince onu yetiştiren babaannesi ve babasından izin isteyerek İsmail Hakkı'yı okutmak için Edirne'ye götürmüştür. İsmail Hakkı, Edirne'de yedi sene kalıp hocası Abdülbaki Efendiden sarf ve nahiv ilmini alarak çeşitli eser ve risaleleri okumuş ve ezberlemiştir.⁴ Başka bazı halifelerden fıkıh ve kelamla ilgili kitaplar okumuştur. Talebeliğinde okuduğu kitapların çoğunu aynı şekilde ele alarak yazdığı

² Bursevî, şairlerin kullandığı gibi daha önce hiç kullanılmamış bir mahlas arzu etmiş ve bu mahlasın “Hakkı” olması gönlüne doğmuştur. Bu lakapla ilgili olarak şeyhi ona “Hak” isminde şiddet manası olduğunu ve “Hakkı” lakabın kendisinde şiddet oluşturduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. İsmail Hakkı, balkanlarda görev yaparken “en-Nâsîh” unvanını kullanmış, Bursa'da uzun süre ikamet ettiği için “Bursevî”, kısa bir müddet Üsküdar'da bulunduğu için “Üsküdârî”, Celvetî tarikatına mensup olduğundan dolayı “Celvetî”, mahlaslarını kullanmıştır. Ancak Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 33-34.

³ Murat Yurtsever, *İsmâil Hakkı Bursevî Divan* (Bursa: Arasta, 2000), 3.

⁴ İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) sarfa dair *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dair *el-Kâfiye* adlı eserleri ezberledi. Mantıktan da risaleler okuyarak ezberledi. Fıkıh usulünden İbn Melek'in (ö. 797/1394) *Şerhu'l-Menâr*'ını, fıkıh ilminden el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'sını*, kelam ilminden Teftâzânî'nin *Şerhu'l-âkâid*'ini, meanî ve beyan ilimlerinden Sekkâkî'nin (ö. 626/1299) *Miftâhu'l-ulûm*'unu, tefsir ilminden de Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'inin üçte birini okudu. Diğer ilimlerden de birçok risaleyi okudu. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 37.

için yazmaya dair melekesi gelişmiş ve Hafız Osman'dan hat konusunda alıştırma yapmıştır. Yine onlu yaşlarda vaazlara başlamıştır.⁵

İsmail Hakkı yirmi yaşlarında iken Edirne de yedi yıl kaldıktan sonra kaldıktan sonra hocası Seyyid Abdülbaki Efendi bir mektupla birlikte o sıralar İstanbul'da olan Osman Fazlı Efendinin yanına gönderdi. Hocasının yanına varan İsmail Hakkı, Osman Fazlı Efendi'den bey'at alıp Fazlı efendi ona dua, zikir, salavat ve tesbihler tayin ederek sürekli oruç tutmasını tavsiye etti.⁶

İstanbul'a gelen İsmail Hakkı, Fazlı Efendi'nin dergâhına yerleştikten sonra manevi terbiyesinin yanında zahiri ilimlerle de ilgili eğitimler almıştır. Şeyhinden ahlak ilmi dersleri, kelim, fıkıh ve feraiz derslerini almıştır. İsmail Hakkı şeyhinin derslerinde onun tüm anlattıklarını yazarak bunu alışkanlık haline getirmiştir. Bunlarla birlikte İsmail Hakkı şeyhinin okutmadığı diğer ilimleri dergâh dışında İstanbul'un ileri gelen hocalarından almıştır.⁷ Ayrıca İsmail Hakkı'nın şeyhinin olduğu meclislerde Aziz Mahmud Hûdâyî'nin ilahilerini makamına uygun olarak okuduğu, kendisinin daha sonraları yazmış olduğu bazı eserlerinde mûsiki makamlarını dile getirip bu makamlarda ilahileri olduğu ve onun bazı güfte ve ilahilerinin daha sonraları bestelendiği bilinmektedir.

İsmail Hakkı zahiri ilimlerle alakalı eğitimlerini aldıktan ve gerekli olgunluğa ulaştıktan sonra şeyhi onu odasına çağırarak onunla uzunca bir sohbet etmiştir. Bu sohbetinde şeyhi ona *“senin diğer sufiler gibi halvet ve riyazete ihtiyacın yoktur. Çünkü sen bunlar olmadan diğerlerinin elde ettiklerine ulaştın. Allah'a hamd olsun. Ancak manevi ve zahiri bazı faydalarından dolayı doksan gün halvete girmene işaret olundu”* demiştir. Bunun üzerine İsmail Hakkı şeyhinden tarikatın önemli hususlarını ve halvetle ilgili tavsiyelerini aldıktan sonra ellerinden öperek şeyhinin müritleri için belirlediği Zeyrek Camii'nde halvete girmiştir. İsmail Hakkı halvet esnasında gece-gündüz sürekli zikirle meşgul olmuştur. Ayrıca İsmail Hakkı halvetinin ilk akşamında bir rüya görmüş ve bunu daha sonra şeyhine anlatmıştır. Şeyhi de rüya yorumladıktan sonra onu *“rüya haline fazla itibar etme. Taleplerinin ortaya çıkması ve misali mutlak âleminde hâsıl olması için çalış”* diyerek uyarmıştır.⁸

⁵ Yurtsever, *Divan*, 4.

⁶ Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 38.

⁷ Bazı hocalardan Farsça okuyup, Hafız'ın (ö. 732/1390) *Divan*'ını, Sa'di Şirâzî'nin (ö. 691/1292) *Bostan ve Gülistan*'ını şerhleriyle birlikte okumuştur. Mevlânâ Câmî'nin (ö. 898/1492) *Bahâristân*'ını, Şeyhülislam İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın *Mesnevî ve Fihi mâ fih'ini* okumuştur. Hüseyin el-Kâşifi'nin (ö. 910/1504-1505) tefsirini, Zâhir el-Faryâbî'nin (ö. 598/1201), Kemâl el-Hucendî'nin (ö. 803/1401) ve Mevlânâ Câmî'nin divanlarını ve diğer bazı manzum eserleri üzerinde durarak çalışmıştır. Tecvid'i Kurra Mehmed Efendi'den (ö. 1134/1722) okumuştur. Meşhur hatta Hafız Osman Efendi'den hat dersleri almıştır. Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 38-39.

⁸ Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 40.

İsmail Hakkı halvetten çıktktan sonra dergâhtaki dervişlerin yemeklerini pişirerek, zaviyeyi süpürerek, sofrayı temizleyip bulaşıkları yıkayarak orada hizmetlerde bulunmuştur. Daha sonra şeyhi ondan kendi yerine vaaz vermesini istemiştir. Küçük yaşlarından itibaren ilimle meşgul olan İsmail Hakkı zahiri ve batını terbiyeyle birlikte manevi eğitimini de tamamladıktan sonra şeyhi onu Üsküp’e⁹ halife olarak tayin etmiştir.¹⁰

1.1.2. Tarikatteki Halifeliği

Şeyhi İsmail Hakkı’yı Üsküp’e hali olarak gönderirken orada geçim derdine düşmemesini bahçe, arazi, bina, değirmen edinmemesini imam-hatiplik gibi vazifeler almamasını ve kendisine intisap edenlerin çoğaltmak için uğraşmamasını salık vermiştir. Ancak çok zaruri duruma düşerse kendi gayretiyle birlikte zaruri ihtiyaçlarını giderecek kadar çalışmasını ve insanların elinden uzak durmasını istemiştir. Eğer ki Allah Teâlâ ona maddi bir genişlik lütfederse tarikat elbisesi altında dilediğini giyebileceğini söylemiş ancak üstün ziynetin takva elbisesi olduğunu hatırlatmıştır.¹¹

İsmail Hakkı İstanbul’dan ayrılmış deniz üzerinden giderek önce memleketi Aydos’a uğramıştır. Babasının elini öptükten sonra Üsküp’e gitmiştir. Üsküp’e ulaştıktan sonra orada meşhur olan bir caminin hüccesine yerleşmiş, önce o camide ardından da her gün çeşitli camilerde vaaz etmiştir. Orada bulunan halk İsmail Hakkı’ya hürmet gösterince daha önceleri ahır olarak kullanılan bir zaviyeyi tamir edip onararak ona tahsis etmişlerdir. Her ne kadar çevredeki şehirlerden kendisine davet gelse de o Allah Teâlâ’nın işareti ve şeyhinin tayin etmiş olduğu Üsküp’ten ayrılmak istememiştir.¹²

İsmail Hakkı’yı şeyhi Üsküp’e tayin ettiğinde ona zahiri ilimlerle ilgili de ders vermesini de tavsiye etmiştir. O da bu tavsiye üzerine mahir olduğu çeşitli ilimlerde dersler vermiştir. Verdiği dersler arasında tecvit önemli yer tutar.¹³

İsmail Hakkı bulunduğu toplumdaki bazı ileri gelen kimselerin yanlış davranışları üzerine vaazlarında onları sert bir üslup ile eleştirmiştir. “Hakkı” mahlası gereği hak

⁹ Şimdiki Kuzey Makedonya ‘nın başkenti.

¹⁰ Sakıb Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî’nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 113.

¹¹ Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 41.

¹² Hüseyin Vassaf, *Kemal-Name-i İsmail Hakkı (Bursevî Biyografisi)*, ed. Murat Yurtsever (Bursa: Arasta, 2000), 9.

¹³ Bu dersleri verirken İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) *Mukaddimesi* üzerine metnin daha iyi anlaşılabilmesi ve görüş ve düşüncelerini aktarmak için sayfa kenarlarına notlar almıştır. Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 43.

bildiğinden ve bunu söylemekten hiçbir zaman geri durmamıştır.¹⁴ Bu sebeple de pek dostu olmamıştır. İsmail Hakkı'nın eleştirmiş olduğu şehrin ileri gelenleri onu ölümle tehdit etmiş ve İstanbul'a şikâyet etmişlerdir. Bu tartışmanın bu kadar uzamasında ki ana etken onun mizacının sert olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.¹⁵ İsmail Hakkı yapmış olduğu bu eleştirilerle birlikte kadı, müftü, imam ve şeyh görünümünde ki bazı kimseleri karşısına almıştır.¹⁶ Eleştirmiş olduğu kişilerden özellikle müftü ve yandaşları onun karşılarında durduğunu görünce onu küçük düşürüp karalamaya çalışmışlar ve onu dövmekle, ölümle ve sürmekle tehdit etmişlerdir. Daha sonra İsmail Hakkı'yı bir mektupla birlikte şeyhi Osman Fazlı Efendiye şikâyet emişlerdir. Bunun üzerine şeyhi de ona bir mektup yazarak onları idare etmesini tavsiye edip genç halifesine nasihatlerle yol göstermeye çalışmıştır. İsmail Hakkı da şeyhinin tavsiyeleri üzerine bir müddet susmayı tercih etmiştir. Ancak susmayı her ne kadar tercih etse de kendisine cephe alanlar hiç rahat durmamış,¹⁷ onu Üsküp'ten sürdürmek için İstanbul'a giderek şikâyet etmişlerdir. Onların aralarında ki bu husumet altı yıl sürmüş ve en sonun da şeyhi bu husumetin son bulmayacağı kanaatine varınca İsmail Hakkı'yı Köprülü'ye¹⁸ oradaki halifesini de Üsküp'e tayin ederek bu işi sonlandırmıştır.¹⁹

İsmail Hakkı'ya Üsküp'te ikamet ederken Köprülü'den kendisine orada bir zaviye yapıldığı belirtilerek davet gelmiş ancak o bunu şeyhinin takdir ettiğinden ayrılmamak için kabul etmemiştir. Yaşanan olaylar üzerine Köprülü'ye gönderilen İsmail Hakkı kendisi için yapılmış olan o zaviyeye yerleşmiştir. İsmail Hakkı bir ara İstanbul'a yerleşmek isteğinde bulunmuş bunu şeyhine bildirmiştir. Şeyhi de onun bu isteğini kabul edip müsait bir zamanda geleceğini belirtmiş ancak ailesinin gitmek istememesi üzerine şiddetli mukavemeti karşısında bundan vaz geçmiştir. Karşılaşmış olduğu bu zorluklar onu baya üzmüş kendisini riyazata vermiştir. Halkın ısrarla davet ettikleri ziyafetlerden ve yemekten kendini uzak tutmuş, evinin

¹⁴ Özellikle o günkü Üsküp müftüsü hakkında ağır ifadeler kullanır. Onu Haccac'ın üzerinde tutup onun eline su dökemeyeceğini ifade eder. Müftünün Firavun gibi Üsküp halkı üzerinde baskı kurup onlara aşırı zulüm ettiğini belirtir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 44.

¹⁵ İsmail Hakkı tıpkı Hz. Musa gibi kendisinin de yaratılıştan tabiatının sert olduğunu dile getirmektedir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 43.

¹⁶ Aslında onlarla ilgili eleştirileri onların şehvetlerine düşkün olmaları, lezzetlere dalıp içki içmeleri, cemaati terk ederek ataları ile övünmeleri, fesatçılıkları, inatçılıkları, hasetçilikleri ve ilme engel olmalarıdır. Bu kişiler aşırılıklarından dolayı mahalle mekteplerini kapatarak samanlığa çevirmiş, halkı Müslüman olan mahallelerde meyhaneler açılmasına müsaade etmişler, ilme gönül verip öğrenmek isteyenleri tahkir etmiş, onları küçük düşürüp ilimden men etmişlerdir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 44.

¹⁷ Kendisine karşı aşırı muhalefet eden birini müritleriyle birlikte yere yatırtıp ona otuz değnek vurmuştur. Bunun üzerine o şahıs İsmail Hakkı'yı mahkemeye vermiş müftü İsmail Hakkı'ya sözle uyarı verirken ona yardım eden müritlerini cezalandırarak hapsedmiştir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 45.

¹⁸ Kuzey Makedonya'da bir şehir.

¹⁹ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 46.

avlusunda geceleri sabaha kadar Allah Teâlâ'yı zikrederek O'nun yaratmış olduğu gökyüzünde ve yeryüzündeki ayetlerini müşahade²⁰ etmiştir.²¹

İsmail Hakkı Köprülü'de on dört ay kalmış ve bu ikamet ettiği sıralarda²² çok huzurlu olup halktan hiçbir sıkıntı çekmemiştir. Hatta bulunduğu yerde ve çevre şehirlerdeki kadılardan müftü olması için şeyhi Osman Fazlı Efendi'ye istek ve davetler iletilmiş ancak o “*şeyhler müftü olmaz*”, “*müftü takva ehli olur ancak takva ehli olan müftü olmaz*” diyerek bu talepleri reddetmiştir.²³

Çevre şehirlerden olan Ustrumca²⁴ halkı Osman Fazlı Efendiye bir mektup göndererek İsmail Hakkı'yı kendi şehirlerinde görevlendirmesini istemeleri üzerine o da bu isteği kabul ederek İsmail Hakkı'yı Ustrumca'ya tayin etmiştir. Ustrumca halkı İsmail Hakkı'ya iltifat ederek hayvanları ve arabalarıyla Köprülü'ye gelip eşyalarını alarak kendi kasabalarına götürmüşleridir. Halk İsmail Hakkı ve ailesini hep birlikte karşıladıktan sonra onları görevliler için özel olarak tahsis edilmiş bir vakfa yerleştirmişler ve kendilerine uzun müddet iâşelerini karşılayacak kadar erzak, halı ve kilimler ve pek çok elbise hediye etmişlerdir.²⁵

İsmail Hakkı Ustrumca 'da otuz ay kadar kalmıştır. Kalmış olduğu bu süre zarfında orada bulunan halka vaaz ve dersler vermekle meşgul olmuştur.²⁶ Burada halktan hiçbir sıkıntı yaşamamış ancak ailesinin Üsküp'e dönme serzenişlerinden dolayı çok huzursuz olmuştur. Bu sıralarda şeyhinden kendisine bir mektup gelerek onu Edirne'ye çağırmıştır.²⁷ Edirne'ye vardıktan sonra şeyhine, Bursa halifesi olan Amasyalı Şeyh Sun'ullah efendinin vefat haberi gelerek kendisinden yeni bir halife tayin etmesine dair bir mektup gelmiştir. Şeyhi, İsmail Hakkı'ya onu Bursa'ya göndermeyi teklif etmiş o da bu teklifi kabul etmiştir. İsmail Hakkı, havaların aşırı soğuk olması sebebiyle ailesiyle birlikte yola çıkamamış ailesini daha sonra almak üzere kendisi tek başına Edirne'ye şeyhinin yanına gitmiştir.

²⁰ Allah Teâlâ'nın zuhur ve tecellilerini görme anlamında tasavvufi terim. Süleyman Uludağ, “Müşâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

²¹ Yıldız, “Türk Müfessir”, 111.

²² Bu sıralarda Taşköprizâde Ahmet Efendi'nin (ö. 968/1561) *fi ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzâra* adlı risalesini şerh etmiştir. Şerh etmiş olduğu bu eserin Bursa ve İstanbul gibi yerlerde çokça istifade edilen bir eser olduğu belirtilir. Namı, Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı, 47.

²³ İsmail Hakkı'nın şeyhi Celvetiye silsilesinde olduğu ve bu silsilede hiçbir kimsenin müftülük yapmadığı belirtilir. Namı, Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı, 47.

²⁴ Kuzey Makedonya yer alan kültür ve ticaret şehri.

²⁵ Yurtsever, *Divan*, 5.

²⁶ Ayrıca Köprülü'de iken başlamış olduğu Lutfullah Fâzıl en-Nesefî el-Keydânî'nin *el-fıkhu'l-Keydânî* adlı eserini şerh etmiştir. Namı, Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı, 48.

²⁷ Edirne'ye vardıktan sonra şeyhi ondan Konevî'nin *Miftahu'l-gayb* adlı eserine kendisinin yapmış olduğu şerhi mütalaa etmesini istemiştir. Bu mütalaa sırasında uzunca bir süre hastalanmış ve şeyhi ile dilediği gibi sohbet etme imkânı bulamamıştır. Namı, Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı, 49.

Üç ay kadar²⁸ Edirne’de kaldıktan sonra ilkbaharın gelmesiyle ailesine bir mektup göndererek onlara Bursa’ya gitmek üzere Edirne’ye çağırtmıştır.²⁹

Şeyhi, İsmail Hakkı’yı Bursa’ya gönderirken onun manevi halini ve yaşayışını yansıtan tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeleri “*her gün oruç tut. Çünkü bu hak ehlinin yoludur. Vakitlerine ehemmiyet ver. Özellikle sabah ve akşam vakitlerinde dikkatli ol. “Sabah akşam O’nun yücelik ve eşsizliğini dile getirin”*³⁰ ayeti gereğince sabah namazından kuşluk vaktine kadar ve ikindiden de akşama kadar Allah’a yönelmekten gafil olma. İftar vaktinde eline geçen temiz ve helal olan bir şeyle iftar et. İftardan sonra Akşam ve evvâbîn namazını³¹ kıl. Sonra tüm kalbinle fikir ve zikirden başka bir şeyle meşgul olma. Gaflet ehli sofralardan kalkana kadar yemeğini geciktir. Ondan sonra bir sonraki akşama kadar kalbini teskin edecek, mizacını düzeltecek ve bedenini güçlü tutacak kadar ye. Akşam ile yatsı arasında fetih ve feyz zamanı gibi çok kıymetli vakitler vardır. Bu vakitler dünya için değil ahiret için harcanması gerekir. Yemek zamanında cumhura muhalefet bizim için faydalıdır. Çünkü adetlerinde ve hallerinde onlara muhalefet zaruridir. Bizim yolumuz ašap yoludur örf ehlinin yolu değil” şeklinde özetlenebilir. Ayrıca şeyhi bu tavsiyelerinden başka ek olarak virdlerinin³² dışında kendisinin de sürekli yapmış olduğu her gün bir cüz okumasını ve bunu da alışkanlık haline getirmesini bildirmiştir. Bunlarla birlikte Bursa’ya vardıktan sonra üç sene geçmeden kendisini ziyaret etmemesini de tavsiye etmiştir.³³

İsmail Hakkı, Edirne’deki ikametinden bir zaman sonra şeyhinin duasını da alarak Bursa’ya doğru yola çıkmışlardır. Bursa’ya vardıkları ilk zamanlara oturacak ev bulma konusunda bir süre sıkıntı çekmişlerdir. Daha sonra ulema için vakfedilmiş bir ev kendisine tahsis edilmiş ve oraya yerleşmişlerdir. İsmail Hakkı ve ailesi Bursa’ya geldiklerinde pek fazla dünyalıkları yoktu. Kendisine fakirlik müptela olmuştu. Ailesinin iâşesini karşılayabilmek için evdeki bazı eşyaları ile birlikte bazı kitaplarını ve hatta tesbihini bile satmak zorunda kalmıştı.

²⁸ Şeyhinin yanındayken onunla dilediği gibi muhabbet etme imkânı bulmuştur. Şeyhinden Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) *Fusûlü’l-hikem* adlı eserini okumuştur. Bu eseri okurken işitmeleri uygun olmayanların duymamaları için şeyhi ondan kapıyı kapatmasını isterdi. Çünkü şeyhi o zamanın insanları hatta bazı sufilerin bile bu ilme yetenekleri ve güçleri olmadığını düşünüyordu. İsmail Hakkı bu süre zarfında şeyhi ile tasavvufi konularda çokça istişare ve sohbetler etmiş bunlardan gizlenmesi gerekeni gizlemiş diğerlerini de *Tamâmü’l-feyz* adlı eserinin bir kısmında toplamıştır. Ayrıca şeyhinin IV. Mehmet’in tayiniyle sarayda görevli olmasından dolayı şeyhiyle birlikte çokça saraya da gitmiştir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 50-51.

²⁹ Yıldız, “Türk Müfessir”, 113.

³⁰ el-Ahzâb 33/42.

³¹ *Nâfile olarak akşam namazından sonra veya kuşluk vaktinde kılınan namaz.* Yunus Vehbi Yavuz, “Evvâbîn Namazı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

³² *Allah’a yaklaşmak için belirli zamanda ve belli miktarda yapılan ibadet, dua ve zikri ifade eden tasavvufi terim.* Mustafa Kara, “Evrâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

³³ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 51.

O sıralar kıtlık olduğundan insanlar da hayır yapamaz duruma gelmişlerdi. Ancak belli bir müddet sonra Allah Teâlâ ona bazı genişlikler vererek durumu düzelmiştir.³⁴

İsmail Hakkı Bursa'ya yerleştikten³⁵ sonra şeyhinin istememesi³⁶ üzerine zahiri ilimlerle alakalı ders vermeyi bırakmıştı. Şeyhinin tavsiyesine uygun olarak vaaz ve nasihate devam etmiştir.³⁷ Ulucami de “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun*”³⁸ ayetinin tefsiriyle birlikte ilk vaazına başlamıştır. Vaaz ve nasihatleri tekrar edince Kur'an'ı başından başlayarak tefsir etmeye karar vermiştir. Vaazlarında ayetlere tasavvufi yorumlar eklemiş bazı yerlerde Farsça şiirlere yer vermiş ve bunları yazmaya başlamıştır. Böylece “*Rûhu'l-beyân fî tefsîr'l-Kur'ân*” ismini verdiği tefsiri ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁹

Tasavvufi geleneğe göre halifeler, şeyhlerinin fiili ve kavli nasihatlerini almak için belli aralıklarla onları ziyaret etmeleri gerekir. İsmail Hakkı'ya şeyhi Osman Fazlı Efendi her ne kadar ona üç yıl sonra yanına gelmesini söylemişse de bir buçuk yıl sonra onu yanına çağırmıştır. Ardından belli aralıklarla şeyhini ziyaretini sürdürmüştür. Şeyhini ziyaretleri toplam altıyı bulmuştur. Bu ziyaretleri esnasında İsmail Hakkı pek çok manevi haller ve olaylarla karşılaşmıştır. Ayrıca bu süreçler, içerisinde Osmanlı padişahlarının, sadrazamlarının ve paşalarının halleri entrikaları ve Osmanlı topraklarında gerçekleşen pek çok olayları kapsamaktadır. Bunların belki de en dikkat çekici olanı da bir zamanlar sarayda iltifat gören şeyhi Osman fazlı efendinin Kıbrıs'a sürgün edilmesidir. İsmail Hakkı'nın şeyhini altıncı ve son kez ziyareti bu sürgün yıllarında olmuştur.⁴⁰ Bu ziyaretinden Bursa'ya döndükten bir müddet sonra şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin vefat haberini almıştır.

³⁴ Bu sıkıntılı geçen günlerin gecelerinden birinde İsmail Hakkı rüyasında şeyhini görür ve onun “*iki yıl sabredebilir misin*” sorusuna “*niçin sabretmeyeyim. Sabretmekten başka elimden bir şey gelmez*” cevabını verdiğini görür. Bunun üzerine bu rüyayı kıtlığın iki yıl süreceği şeklinde yorumlayarak riyazatını artırır ve yeme-içmeyi azalttıkça azaltır. Yerin altında bulunan karanlık bir hücrede kendini ibadete verir. Günde bir defa sade kuru bir parça ekmekle iftar edip haftada bir sadece bir miktar su içerdi. İki yılın sonunda dokuz yaşındaki kızının vebadan hastalanıp ölmesi üzerine dünya kendisine dar gelmiştir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 52-53.

³⁵ İsmail Hakkı kendisi ve müntesiplerinin Bursa'ya tayin olmasını bir lütuf olarak görür. Çünkü Bursa'ya göç ettikten belli bir müddet sonra Macar kâfirleri Rumeli'yi istila etmiş, Üsküp'ü yağmalamış, evleri ve camileri yakmışlardır. İsmail Hakkı'ya muhalif olan başta müftü ve diğerleri kılıçtan geçirilmiş kurtulanlar ise perişan olmuşlardır. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 52.

³⁶ İstememesinin sebebi ise onun ders vermekle meşgul oldukça Allah Teâlâ'yı idrakten uzaklaşacağı içindir.

³⁷ İsmail Hakkı bunu zahiri ilimlerin akli ve nakli olmasına vaazın ise nakli ve keşfi olmasına bağlar. Aklın gıdası aklidir. Kalp ve ruhun gıdası naklidir. Keşfi ne nakli olan vaazın akli olan dersten faydası çoktur. Sülûk ehli vaaz verirken gözlerini kapatarak halkla meşgul olmaz. Ancak ders verirken insanların birbirine bakması ve karşılıklı konuşması gerekir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 53.

³⁸ et-Tevbe 9/119.

³⁹ Vassaf, *Kemal Name*, 13.

⁴⁰ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 54-70.

1.1.3. Şeyhliği ve Vefatı

İsmail Hakkı Osmanlı Sultanı II. Mustafa'nın saltanatının ilk yıllarına denk gelen I. ve II. Avusturya seferlerine, Sadrazam Elmas Mehmed Paşa tarafından askere vaaz ve nasihat etmek üzere katılmıştır. Katılmış olduğu bu seferlerde pek çok vaazda bulunmuş bu vaazları Sultan II. Mustafa da dinlemiştir. Ayrıca bu seferler esnasında vücudu yara bere içerisinde kalmış ve bu yaralar seferden döndükten sonra beş on yıl onu acılar içerisinde bırakmıştır.⁴¹

İsmail Hakkı Mekke'de bulunduğu sıralarda onun orada olduğunu duyan bazı mutasavvıflar kendisine esrarı ilahiye ile alakalı sorular sormak için yanına gelmişlerdir. İsmail Hakkı bu sorulara kendisine keşf olunan bazı halleri anlatarak cevap vermeye başlamış ancak manen bu konuda uyarılmasıyla susmuş ve onlara özür beyan ederek kendisiyle meşgul olmaya devam etmiştir.⁴²

Medine'de bulunduğu sıralarda bazı eserler kaleme almıştır. Yine Medine'de bulunduğu sıralarda insanların çoğunun edep dışı davranışlarından rahatsız olmuş hatta bazıları çok ağrına gittiğinden dolayı ağlamıştır.⁴³

İsmail Hakkı ve bulunduğu kervan hac dönüşü sırasında Medine ile Tebük arasında eşkıya saldırısına uğramıştır. İsmail Hakkı eşkıya saldırısı sırasında bir ilham ile tüm malını ve kitaplarını orada bırakarak yine ilham ile kendisine bildirilen tarafa doğru gitmiştir. Bir zaman sonra açlık ve susuzluktan bitap düşerek çölün ortasında yığılıp kalmıştır. Bir zaman sonra yanında Arap suretinde bir kişi belirmiş ve kulağına bunun hızır olduğu söylenmişti. Bu kişi İsmail Hakkı'ya "*ben senin için geldim*" diyerek onu kurtarmak için geldiğini beyan eder. İsmail Hakkı'nın mecali olmadığı için Hızır onu kollarında tutup kaldırarak kısa zamanda hacılara kavuşturur. Eşkıyalar hacıların mallarını talan edip yağma etmişlerdir. Hacılar bu perişan vaziyette zorlukla Şam'a ulaşmışlardır.⁴⁴ Zorlu hac seferi on yedi ay sürmüş ve sonunda Bursa'ya varmıştır.

İsmail Hakkı'nın hac dönüşünün üzerinden gece birkaç yıl geçtikten sonra Bursa Ulucamii'nde Kadir gecesinde bir fitne olayı patlak vermiş ve bazı medrese talebeleri camide namaz kılan sufilere saldırmışlar ve sufilerden birisi ölmüştür. Bu oladan sonra İsmail Hakkı

⁴¹ Vassaf, *Kemal Name*, 17.

⁴² Yıldız, "Türk Müfessir", 115.

⁴³ Namı, Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı, 75.

⁴⁴ Bu olay neticesinde Mehmed Paşa'ya kusur isnat edilerek ondan sancağı alınmış, kaydı silinmiş ve Amasyada'ki çiftliğine uzaklaştırılmıştır. Namı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 76.

bazı ulema ve tasavvuf aleyhtarı olan medrese talebelerine ağır eleştirilerde bulunmuştur. Daha sonra saldırıda bulunanlar, mahkeme kurularak idam edilmek üzere hapsedilmişlerdir.⁴⁵

İsmail Hakkı saldırıdan çok etkilenmiş ve Ulucami'deki vaazını bir süre bırakarak inzivaya çekilmiş ve halvete girmiştir. Dolayısıyla bu “*Rûhu'l-beyân*”ın yazımını sekteye uğratmıştır.⁴⁶ İsmail hakkı birkaç yıl sonra “*Rûhu'l-beyân*”ı yazılı bir şekilde tamamlamaya muvaffak olmuştur. Ulucami'de tefsirin hatmi için program düzenlemiş bu programa çevre illerden de gelenler olmuştur. İsmail Hakkı, tefsirinin tamamlanmasını, ede etmiş olduğu haccı ekberi, İslam askerlerine nasihat etmek için cihada katılmasını şeyhinin kendisine yapmış olduğu dine hizmet etme konusundaki duasının bereketi olarak görmüştür.⁴⁷

İsmail Hakkı uzun bir müddet sonra ikinci kez hacca gitmiştir. Bu haccında da ilk haccında yaşadığı gibi pek çok manevi haller yaşamıştır. Kendisine tanıdıkları tarafından orada vaaz vermesi için teklifler götürülmüştür. O da istihare yaptıktan sonra vaaz vermeye başlamıştır. Ancak birkaç gün sonra nefesi daralarak sesi kesilmiş ve vaazı bırakmıştır. İsmail Hakkı'nın bu haccı da ilk haccı gibi on yedi ay sürmüştür. Tekrar Bursa'ya döndükten bir süre sonra bulunduğu mahalleye bir mescit inşa ettirmiş ve orada bazı talebelere her gün “*Beyzâvî Tefsiri*”nden dersler vermiştir.⁴⁸

Birkaç yıl sonra İsmail Hakkı Tekirdağ'a giderek oraya yerleşmiştir Tekirdağ'da bulunduğu sıralarda İsmail Hakkı burada bir takım mertebelere ulaşmıştır. Ayrıca kendisi için kütüphane ve ev müstemilatı inşa ettirmiştir. Daha sonra kendisine hicret işaret edildiğini belirterek üç yıl kaldığı Tekirdağ'dan tekrar Bursa'ya dönmüştür.⁴⁹

İsmail Hakkı Bursa'da kısa bir müddet kaldıktan sonra Şam'a hicret etmiştir. İsmail Hakkı'yı oradaki ileri gelenler müftü olarak tayin etmek isterler ancak bu vazifeyi kabul etmez.⁵⁰

İsmail Hakkı, Şam'da pek çok sıkıntılarla karşılaşmıştır. Şam'da çocuklarından ve ona tabi olanlardan bazıları vefat etmiştir. Kaba insanlarla sürekli karşılaşmaktan çok sıkılmış, oradaki eşkiyalardan ve hırsızlardan huzursuz olmuş ve rahatı kaçmıştır. Ayrıca İsmail Hakkı Şam'daki tasavvuf ehlinin hallerinde serzenişte bulunarak onların dünyaya meylettiklerini ve

⁴⁵ İsmail Hakkı bu ceza da kendisinin manevi tesirinin olduğunu ifade eder. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 81.

⁴⁶ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 81.

⁴⁷ Yıldız, “Türk Müfessir”, 115.

⁴⁸ Vassaf, *Kemal Name*, 21.

⁴⁹ Yurtsever, *Divan*, 12.

⁵⁰ “Şeyhler müftü olmazlar”, “bütün dünyaya sahip olacağımı bilsem bile kabul etme ihtimalim yoktur.”

şehvetlerinin esiri olduklarını belirtmiştir. Görünen şartlarla Şam onun için manevi yönden yetersizdir ve Şam'ın cazibesinin orada bulunan “ervah”tan kaynaklandığı dile getirmiştir.⁵¹

Şam'da bulunduğu üç yıl içerisinde pek çok eser yazmıştır. Bunların bir kısmını da Anadolu'daki ihvanına göndermiştir.⁵² Ayrıca bu süreç içerisinde sigara konusunda pek çok tartışmalara katılmış, fetvalar vermiş ve pek çok kişiyi bu konuda tenkit etmiştir. Yine Şam'da bulunduğu sıralardabazı manevi mertebelere nail olmuştur.⁵³

İsmail Hakkı, Şam'daki ikametinde sonra ailesiyle İstanbul Üsküdar'a hicret etmiştir. Burada pek çok devlet ricali ile irtibat halinde olmuş ve yazdığı eserlerden bazılarını onlara ithaf etmiştir. Ancak ne şeyhi Osman Fazlı Efendi ne de Üsküdar'da metfun olan Aziz Mahmud Hüdâyî kadar devlet ricali üzerinde nüfuza sahip olamamıştır. Üsküdar'daki telif hayatı oldukça verimli geçmiş ve pek çok eser kaleme almıştır.⁵⁴

İsmail Hakkı burada da sıkıntılarla karşılaşmıştır. Kendisine bir takım iftiralarda bulunmuşlardır. Dönemin şeyhülislamı Damat İbrahim paşa ile arasının iyi olması münasebeti ile İsmail Hakkı'yı ona şikâyet etmiştir. Bu ve benzeri sebeplerden huzursuz olan İsmail hakkı tekrar Bursa'ya hicret etmiştir.⁵⁵

İsmail Hakkı Bursa'daki son dönemlerinde yaşının ilerlemesine rağmen sürekli vaazlar vermiş ve pek çok eser kaleme almıştır.⁵⁶ İsmail Hakkı'nın hayatı zorluklarla, hicretle, musibetlerle ve ilk başlarda fakirlik ancak sonraları zenginlikle geçmiş yazmış olduğu eserleri, yetiştirmiş olduğu talebeleri, vermiş olduğu vaazlarıyla dolu dolu bir hayat yaşamıştır. 20 Temmuz 1725'de /9 Zülkade 1137) yetmiş beş yaşında Bursa'da vefat etmiştir. Kabri, kendisinin Bursa Tuzpazarı'nda inşa ettirdiği Cami'nin kible tarafındadır. Metfun bulunduğu yerde bazı yakın akrabalarının ve kendisine intisap edenlerin kabirleri de bulunmaktadır.⁵⁷

1.1.4. Ailesi ve Çocukları

İsmail Hakkı Bursevî birkaç kez evlenmiş ve bilindiği kadarıyla on sekiz çocuğu vardır. Bunların bir kısmı buluğa ermeden kimisi de kendisinden önce çeşitli sebeplerle vefat etmiştir. O zamanlar hayatta kalan tek evladı Bahaeddin Muhammed'dir. En son doğan evladı Şah Muhammed'le birlikte hayatta kalanların sayısı ikidir. İsimleri tespit edilebilen çocuklarının

⁵¹ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 94.

⁵² *Şerhu Nuhbetü'l-fiker, Kitabü'l-hitab, el-Vâridât, Kitabü'n-Necât*, vb. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 95.

⁵³ Yıldız, “Türk Müfessir”, 118-119.

⁵⁴ *Tuhfe-i Haliliyye, Tuhfe-i İsmailiyye, Tuhfe-i Bayriyye, Şeyh Hakkî*, vb. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 106.

⁵⁵ Yıldız, “Türk Müfessir”, 119.

⁵⁶ *Kitabü'n-Netice, Şerhu'l-Erbâine Hadisen, Kitabü's-Silsile*, vb. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 110.

⁵⁷ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 112.

isimleri Hatice, İshak, Ubeydullah, Bahaeddin Muhammed, Emetullah, Asiye, Fatıma, Abdülahad, Emrullah Muhammed, Habibe, Hanife, Tahir Muhammed, Enîse, Mesih İsa ve Şah Muhammed'dir.⁵⁸

1.1.5. Eserleri

Hayatını dolu dolu ve sürekli hareket halinde yaşayan Bursevî ardın telif etmiş olduğu pek çok eser bırakmıştır. Hayatı boyunca görmüş olduğu yanlışlıkları söylemekten sakınmayan Bursevî bu sebeple göç ettiği yerlerde türlü zorluklar ve kendisine muhalefet eden topluluklarla karşılaşmıştır. Fakat o ne olursa olsun şeyhinin kendisine vermiş olduğu vazifeyi “Hakkı”yla yerine getirip irşadını devam ettirmiştir. Yaşlılığında bile görevlerini aksatmamış ve yazmayı bırakmamıştır. Bundan dolayı da hayatına bir külliyat denebilecek kadar eser sığdırmıştır.

Bursevî'nin yazmış olduğu eserler ilim başlıkları altında şöyle sıralanabilir:⁵⁹

Tefsir

1. *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*
2. *Şerh Alâ Tefsîri'l-Cüz'i'l-Ahîr Li'l-Kâdi'l-Beydâvî*
3. *Ta'likatün Alâ Evâili Tefsîri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtîha)*
4. *Tefsîru Âmene'r-Rasûlû*
5. *Tefsîru Sûreti'z-Zelzele*
6. *Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtîha*
7. *Tefsîru Sureti'l-Asr*
8. *Kitâbü'l-Mir'ât Li-Hakâikı Ba'dı'l-Ehâdis ve'l-Âyât*
9. *Mecmû'atü Âyâtî'l-Müntehabe*
10. *Levâih Teteallaku bi-Ba'dı'l-âyâtî ve'l-ehâdis*
11. *Mecmûatü't-Tefâsir*

Hadîs

1. *Şerhu'l-Hadîs “el-Mü'minü Mir'âtü'l-Mü'min”*
2. *Şerhu'l-Erbaîne hadisên*
3. *Mecmûa*

⁵⁸ Namli, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 116-119.

⁵⁹ Namli, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 165-219; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân -Kur'an Meâli ve Tefsiri-* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 1/25-38; Özlem Güngör, “İsmâil Hakkı Bursevî Ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)* 5/2 (28 Aralık 2020), 202-206.

4. *Şerhu'l-Hadîs "Le-ene Ekramü Alellâhi Min En Yedeanî Fi'l-Ardı Ekser Min Selâs"*
5. *Şerhu'l-Hadîs "İzâ Tehayyartüm Fi'l-Umûr Fe'steinû Min Ehli'l-Kubûr"*
6. *Şerhu'l-Hadîsî'l-erbaîn*
7. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*

Fıkıh

1. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Keydânî*
2. *Ecvibetü'l-Hakkîyye an es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân*
3. *Kitâbü'l-Fadlî Ve'n-Nevâl*
4. *Risâletü'l-Câmia li'l-Mesâili'n-Nâfia*
5. *Risâle-i Mesâil-i Fıkhiyye*
6. *Kitâbü'l-Hitâb ve Kitâbü'n-Necât* gibi eserleri de fıkhi konuları içermektedir.

Kelam-Akaid

1. *Şerh-i Şuabi'l-Îmân*
2. *İhtiyârât*
3. *Şerhu'l-Kebâ'ir (Rumûzü'l-Künûz)*
4. *Risâletü'l-Câmia li'l-Mesâili'n-Nâfia Kitâbü'l-Fadlî Ve'n-Nevâl, Tuhfe-i Halîliyye, Kitâbü'l-Hitâb ve Kitâbü'n-Necât* adlı eserlerde de kelami konulara değimektedir.

Tasavvuf

1. *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*
2. *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî)*
3. *Kitâbü'n-Necât*
4. *Kitâbü'l-Hitâb*
5. *Şerhu'l-Erba'îne Hadîsen*
6. *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a*
7. *Risâletü'l-Hazarât*
8. *Kitabu Huccetü'l-Bâliğa*
9. *Kitâbü's-Şecv*
10. *Mecmûa*
11. *Mecîü'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr*
12. *Vesîletü'l-Merâm*

13. *Risâle-i Nefesi 'r-Rahmân*
14. *Mecmûatü 'l-Esrâr*
15. *Es 'iletü 's-Sahafîyye ve Ecvibetü 'l-Hakkîyye (Şerhu 'l-Atâ li-Ehli 'l-Gitâ)*
16. *Es 'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî*
17. *Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye)*
18. *Şerh-i Salavât-ı İbn Meşîş*
19. *Kitabü Zübdeti 'l-Makal*
20. *Kitâbü 'l-Fasl Fi 'l-Esrâr*
21. *Risâle fî Beyâni 'l-Halve Ve 'l-Celve*
22. *Risâletü et-Tehaccî fî Hurûfi 't-Teheccî*
23. *Esrâru 'l-Hurûf*
24. *Hakâiku 'l-hurûf*
25. *Bey 'atnâme ve İcâzetnâmeler*
26. *Kitâbü 'l-Cehr ve 'l-ihfâ*
27. *Esrâru 'l Hacc*

Tasavvufî Şiir ve Eser Şerhleri

1. *Ferâhu 'r-Rûh (Şerhu 'l-Muhammediyye)*
2. *Rûhu 'l-Mesnevî (Şerhu 'l-Mesnevî)*
3. *Şerh-i Pend-i Attâr*
4. *Şerh-i Nazmü 's-Sülûk Li 'ş-Şeyh Ömer İbni 'l-Fârız*
5. *Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî*
6. *Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre*
7. *Şerh-i Nazm-ı Ahmed (Ahmedî)*
8. *Şerh-i Nazm-ı Hayretî*
9. *Şerh-i Ebyât-ı Hasan El-Kâdirî*
10. *Risâle-i-Şem 'iyye*

Tuhfeler

1. *Sülûkü 'l-Mülûk (Tuhfe-i Aliyye)*
2. *Risâletü 'l-Umâriyye*
3. *Tuhfe-i İsmâiliyye*
4. *Tuhfe-i Halîliyye*
5. *Tuhfe-i Atâiyye*

6. *Kitâbü 's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)*
7. *Şerh-i Ebyât-ı Fusûs*
8. *Tuhfe-i Bahriyye*
9. *Risâle-i Hüseyiniyye*
10. *Tuhfe-i Hassâkiyye*
11. *Risâle-i Bahâiyye*
12. *Tuhfe-i Ömeriyye*
13. *Tuhfe-i Recebiyye*

Varidat Türü Eserleri

1. *Risâletü Eyyühe 'l-Bülbül*
2. *Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ)*
3. *Mecmûa*
4. *Mecmûatü 'l-Hutab ve 'l-Vâridât (Makalât-ı Şeyh İsmail Hakkı)*
5. *El-Vâridât*
6. *Min Vâridâtı 'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî Min Evâhiri Zilhicce Min Seneti 1116*
7. *Kitâbü Müzîli 'l-ahzân*
8. *Mecmûatü 'l-Fevâid ve 'l-Vâridât*
9. *Kitâbü 'z-Zikr ve 'ş-Şeref*
10. *Kitâb-ı Kebîr (el-Kitâbü 'l-Kebîr)*
11. *Mecmûa*
12. *Kitâbü 'd-Düreri 'l-İrfâniyye*
13. *Kitâbü 'l-Izzi 'l-Âdemî*
14. *Kitâbü Hayâtı 'l-Bâl*
15. *Kitâbü 'n-Netîce*
16. *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*
17. *Kenz-i Mahfî*
18. *Kitâbu Nakdi 'l-Hâl*
19. *Kitâbü 'l-Hakkı 's-Sarîh Ve 'l-Keşfi 'ş-Sahîh*
20. *Vâridât*

Şiir

1. *Risâletü 'l-Mi 'râciyye*

2. *Min Ba'dı Mâ Nazamehü'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî bi'l-Lisâni't-Türkî Min Evveli Seneti 1117*
3. *Dîvân-ı İsmâil Hakkî (Fütûhât-ı Burûseviyye)*

Vaaz ve Hutbeler

1. *Mecâlisü'l-Va'z Ve't-Tezkîr*
2. *Kitâbü'l-Hutabâ*
3. *Mecmû'atü Âyâtî'l-Müntehabe*

Diğer Bazı Eserleri

1. *Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî*
2. *Şerhu Risâle fî Âdâbi'l-Münâzara li-Taşköprizâde*
3. *Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakkî)*
4. *Nuhbetü'l-letâif*
5. *Şerhu'l-Usûli'l-Aşere*
6. *Mecmûatü'l-Müteferrikâ*

1.2. BİLİMSEL TEFSİR

1.2.1. Bilimsel Tefsirin Tanımı

Kur'an tüm insanlığa hitap eden ilahi bir kelimedir. Her çağda var olan toplumların düşünceleri, bilgi seviyeleri, sosyal ve kültürel yapıları farklı olmasından dolayı yapılan tefsirlerde de farklılıkların olması gayet tabiidir. İlk dönemlerden itibaren yapılan tüm tefsir çalışmaları yaşanan zamanın bilgi birikimlerini, düşünce ve kültürel yapılarını günümüze yansıtır. Müfessirler, yöneldikleri alanların farklı olması sebebiyle Kur'an'ı anlayıp yorumlamada çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Onların bir kısmı Kur'an'ın ahkâm ve bilimsel ayetlerine, belagatine ilgi duyarken, bazıları da Kur'an'ın kıssalarına, yol gösterici bir rehber olmasına ve evrenselliğine yönelmişlerdir.⁶⁰ Bundan dolayı müfessirler Kur'an'ı tefsir ederken dirayet ve rivayet tefsir metotlarını kullanmaktadır.⁶¹ Dirayet tefsiri sadece rivayete bağlı kalmadan, kendine özgü, çeşitli dil, bilim ve edebiyat gibi ilimlere dayandırılarak yapılan, içtihadî ve serbest yaklaşımı olan bir metot iken⁶² rivayet tefsiri ise nakilci niteliklere sahip bir tefsir metodudur.⁶³ Zaman içerisinde tefsirler, içerikleri bakımından tarihten günümüze içtimaî,

⁶⁰ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn* (Mısır: Dâru'l Hadîs, 1976), 1/134.

⁶¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 51.

⁶² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 1/135.

⁶³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 51-52.

mezhebi, fıkhi vb. başka ekoller olarak da sınıflandırılmışlardır. Kur'an varlık âlemi ile alakalı ayetlerde insanın insanla ve kâinatla olan ilişkilerini çeşitli yönlerden ele almıştır. İlgili ayetleri tecrübeye dayalı bilim dallarının verileriyle açıklamaya çalışan bilimsel tefsir de bu ekoller arasında değerlendirilmiştir.⁶⁴

Bilimsel tefsir, üzerinde görüş birliğine varılan herhangi bir tanımı olmasa da genel olarak Kur'an-ı Kerim'i pozitif ilimlerle yorumlamak,⁶⁵ ayetlerle müspet ilmin keşifleri arasında ilgi kurmak,⁶⁶ tabiatla ilgili ayetleri bilimsel veriler ışığında açıklayarak çeşitli ilimleri ve felsefi görüşleri ortaya çıkarmaya çalışmak⁶⁷ ve ayetlerin icaz yönlerini göstermek⁶⁸ gibi birbirine yakın tanımlar yapılmıştır. Ayrıca bilimsel tefsire fennî tefsir de denilmiştir.⁶⁹

Kur'an-ı Kerim, görüş ve düşünce olarak her ilim erbabının kendisi hakkında söyleyebileceği ve yazabileceği pek çok şey barındırır. O, herkesin anlayışına hitap ettiği gibi, herkes de onda kendi kültür seviyesine göre anlam bulabilir.⁷⁰ Kur'an'daki zengin içerikle karşılaşan bazı müfessirler Allah'ın birliğine ve varlığına delalet eden kevnî ayetleri pozitif ilimler ışığında açıklamaya çalışmışlardır.⁷¹ Gece ile gündüzün birbirini takip etmesi,⁷² gemilerin denizlerde hareket etmesi,⁷³ yağmurla yeryüzünün diriltilmesi,⁷⁴ rüzgârların ve bulutların sevkıyatı,⁷⁵ yerde ve gökteki varlıklara⁷⁶ dair ifadeler bu bilgiler arasında yer almıştır. Bununla birlikte zamanla ortaya çıkan bazı buluşlar ve teknolojik gelişmeler ile ayetlere arasında da bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Örneğin, “Süleyman'ın emrine de sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık yol almakta olan rüzgârı verdik”⁷⁷ ayetinde belirtilen rüzgârla bir günde iki aylık mesafeyi yol alma mucizesini uçağa ve füzeye işaret etmek,⁷⁸ “... onun

⁶⁴ Mehmet Sait Şimşek, “İlmî Tefsir Üzerine”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, (27 Haziran 1989), 199-204; Celâl Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler* (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993), 213; Nurettin Turgay, “İlmî Tefsir”, *Diyanet İlmî Dergi* 38/1 (Ocak 2002), 95.

⁶⁵ Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 51.

⁶⁶ Fatih Tiyyek, “Kur'an'ın Sabiteleri ve Tefsirin Yöntemi Çerçevesinde Bilimsel Tefsire Bakış”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, (12 Mayıs 2016), 105.

⁶⁷ Emin el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995), 75; Cüneyt Eren, “Bilimsel Tefsir Metodolojisi”, *İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi* 46 (Eylül 2005), 561.

⁶⁸ Veysel Güllüce, “İbn Rüşd'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örnekleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/3 (Eylül 2012), 82.

⁶⁹ Cüneyt Eren, *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstılahları* (İstanbul: Ekev Yayınları, 2001), 111.

⁷⁰ Celâl Kırca, “Kur'an-ı Kerim'in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti”, *İslam Medeniyeti Mecmuası* 5/2 (Temmuz 1981), 20.

⁷¹ Özcan Güngör - Abdussamet Varlı, “Bilgi Sosyolojisi Bağlamında Bilimsel Tefsir Geleneği Üzerinde Değerlendirmeler” (25 Ekim 2020), 3322.

⁷² *Kur'an Yolu Meâlî*, haz. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019). el-Yûnus 10/6.

⁷³ el-Lokmân 31/31.

⁷⁴ el-Kehf 18/45.

⁷⁵ en-Neml 27/88.

⁷⁶ el-Bakara 2/164.

⁷⁷ es-Sebe' 34/12.

⁷⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 232.

(Davut) için demiri yumuşattık. (Ona şöyle buyurduk:) Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap’’⁷⁹ ayetinde belirtilen hususu da günümüzde yaşanan teknolojik gelişmelerin alameti olarak görmek,⁸⁰ “Mûsâ kavmi için su istemiş, biz de ona, asânı taşa vur demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı’’⁸¹ ayetinde anlatılan mucizeyi de sondajın ve su pompasının icadı olarak görmek,⁸² Hz. Süleyman’ın Belkıs’ın tahtını istemesi üzerine yanında bulunan cinlerden birinin “...ben onu sen göz açıp kapatıncaya kadar getiririm’’⁸³ diyerek tahtı o süre zarfında getirmesi de ışınlama olarak değerlendirilmesi bilimsel tefsir için birer misal teşkil etmektedir.⁸⁴ Kur’an özünde bir matematik, fizik veya fen kitabı değildir. Bununla birlikte Kur’an’ın, bir mucize olmasından dolayı kevnî ayetlerle ilgili konularda, bilime, tıbbı ve coğrafyaya yön göstermekten ve bazı gizli olan hakikatleri içinde bulundurmaktan da uzak değildir.⁸⁵ Bu sebeptendir ki bilimsel tefsirde, Kur’an’ın tüm ilimleri içerdiği düşüncesi mevcuttur.⁸⁶

1.2.2. Bilimsel Tefsirin Tarihi

Kur’an-ı Kerim Hz. Peygambere takriben yirmi üç yılda inmiştir. Hz. Peygamber gelen vahiyleri aktarmış ve açıklamıştır. Nitekim bu sebeple Kur’an’ın ilk tefsiri Hz. Peygamberle başlamıştır. Kur’an’ın ilk muhataplarının dili Arapça olduğu için kendilerinin anlama kapasitelerine göre Kur’an’ın belli kısımlarını anlamışlardır. Kavrayamadıkları konuları da Hz. Peygambere danışarak açıklığa kavuşturmuşlardır. Böylece tefsir Hz. Peygamberle başlamış sahabe ve tabiûn dönemlerinde devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir.⁸⁷

Günümüze kadar gelen tefsirler içerisinde tefsir ekollerinin temellerini oluşturan dirayet ve rivayet metodları gibi çeşitli metodlar oluşmuştur. Daha sonra ki zaman içerisinde dirayet metodunun alt ekolleri olarak farklı ekoller ortaya çıkmıştır. İslam’ın farklı toplumlarda yayılması ve siyasi olayların ortaya çıkmasıyla itikat ve iman konularında ihtilafların oluşması bu ekollerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur. Bu olaylardan dolayı ilmi, fıkhi, mezhebi, içtimai, işârî ve bilimsel tefsir gibi tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır.⁸⁸

⁷⁹ es-Sebe’ 34/10.

⁸⁰ Kırca, *Kur’an-ı Kerim ve Modern İlimler*, 54.

⁸¹ el-Bakara 2/60.

⁸² Demirci, *Tefsir Tarihi*, 233.

⁸³ en-Neml 27/40.

⁸⁴ Kırca, *Kur’an-ı Kerim ve Modern İlimler*, 55.

⁸⁵ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyan fî Ulûmi’l Kur’an* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1981), 124-125.

⁸⁶ Ebû Hamîd Muhammed Gazâlî, *Cevâhiru’l Kur’an* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1986), 32.

⁸⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirîn*, 1/32-34.

⁸⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 195-200.

Kevni ayetleri bilime dayalı verilerle yorumlayan bilimsel tefsir ekolü Emevîler devrinde diğer bazı İslami ilimlerle birlikte ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Bu ekol Abbasîler döneminde Aristo felsefesi ve Batlamyus astronomisinin Yunancadan tercüme edilip İslam dünyasına nakledilerek başlamış olan tercüme hareketi ile birlikte canlılık kazanmıştır. Yapılan tercüme hareketlerinin neticesinde, Müslümanlar arasında başlamış olan bazı ifsat edici olaylara karşı, bir yandan İslam'ı müdafaa etme, bir yandan da Kur'an'daki kevnî ayetleri devrinin ilim anlayışı ile tefsir etme faaliyetleri devam etmiştir.⁹⁰ Halife Mansûr (ö. 158/775) ve Halife Hârûn Reşîd (ö. 193/809) bilimsel tefsiri diğer ilimlerle beraber yaymaya çalışmış,⁹¹ Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) 832 yılında tüm kadim kültürleri bünyesinde toplamak için kurduğu Beytülhikme⁹² de bilimsel tefsir hareketinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.⁹³

Bilimsel tefsirin daha sonraki dönemlerde gelişmesine büyük katkı sağlayan İmam Gazâlî (ö. 505/1111) bu ekolün teorik olarak öncüsü kabul edilmiştir.⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Din* adlı eserinde Âdâbu Tilaveti'l-Kur'an başlıklı son bölümünde "Kur'an'ı anlama ve nakille değil rey ile tefsir etmeye dair" alt başlık açmış, Kur'an'ın sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerle tefsir edilmesi düşüncesinin eksik olduğunu ve sahabenin bile nakille yetinmediğini belirtmiştir. Kur'an'ın içerdiği ilimlerin ve manaların zenginliğini ve sadece nakille değil akılla da tefsir edilmesi gerektiğini çok etkili bir şekilde ispatlamaya çalışmıştır.⁹⁵ Ayrıca *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eserinde de bütün ilimlerin Kur'an'da bulunduğu ana fikri üzerinde yoğunlaşmış ve düşüncelerini daha geniş bir şekilde ifade ederek bazı ilimleri örneklerle izah etmiştir.⁹⁶

Gazâlî'den sonra Fahreddin er-Râzî de kevnî ayetleri kendi döneminin bilimsel bilgi ve verilerinden istifade ederek yorumlamış ve bu yorumlarını da ilk kez tefsir kitabında ele alan müfessir olmuştur.⁹⁷ Râzî eserinde meseleler ve bölümler başlıkları altında bilime işaret eden âyetlere genişçe yer verir. O, âlemin hakikatlerini derin bir şekilde araştırma ve incelemenin gerekli olduğunu vurgulamış ve bunun Kur'an'ı anlamından uzaklaştırmaktan ziyade Kur'an'a olan imanı daha da mükemmel hale getirebileceğini söylemiştir.⁹⁸

⁸⁹ Mustafa Sadık Rafî, *İ'cazu'l Kur'an ve'l-Belağatü'n-Nebeviyye* (Dâru'l-Erkam b. Ebi Erkam, 2004), 94.

⁹⁰ Kırca, "Kur'an-ı Kerîm'in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti", 21.

⁹¹ Rafî, *İ'cazu'l Kur'an*, 120.

⁹² İslam ilim ve kültür tarihinde yüksek ilmi araştırmalar ve tercümelerin yapıldığı merkezler. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁹³ Güllüce, "İbn Rüşd'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örnekleri", 83.

⁹⁴ Kırca, *Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler*, 105.

⁹⁵ Ebû Hamîd Muhammed Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Din* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 341-342.

⁹⁶ Gazâlî, *Cevâhiru'l Kur'an*, 21.

⁹⁷ Mehmet Zeki Doğan - Abdülbaki Güneş, "Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış", *Van Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Haziran 2019), 61.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)* (Beyrut: Dâru İhya, 1999), 9/137.

Râzî'den sonra bu hareketin en başta gelen savunucuları Ebu'l Fadl El Mursî (ö. 655/1257) ve Süyûtî (ö.911/1505) olmuştur.⁹⁹ Gazâlî'den yaklaşık 150 yıl sonra yaşayan Ebu'l-Fadl el-Mursî Kur'an'ın, kendisinden önce ve sonra yaşayanların bütün ilimlerini bir araya topladığını, bunu da Hz. Peygamberin haber verdiğini ifade etmiştir. Bazı sahabeler de bu bilgiyi “eğer devemin yularını kaybetsem onu Allah'ın kitabında bulurum” sözleriyle nakletmiş, tabîînin de bu konuda sahabeye uyduklarını belirtmiştir. Fakat daha sonra gelenlerin bu ilimleri aktarma hususunda zafiyet gösterdiklerini, hatta pek çok kimsenin sadece bir mevzuyla ayakta tutmaya çalıştığını ve ayette neyin anlatılmak istenildiğini düşünmeden bunu yaptıklarını belirtmiştir. Tefsirinden daha çok Kur'an ilimleri ile alakalı yazdığı eserlerinde bilimsel tefsire dair görüşlerini belirten Suyûtî de *El İtkân* adlı eserinde bu hareketi savunarak bu konuda söylenmiş olan ayet, hadis ve sahabe sözleriyle birlikte Mursî'den de geniş nakillerde bulunmuştur. Aynı zamanda Suyûtî bu eserin 65. bölümünü “Kur'an'dan çıkarılan ilimler” diye adlandırmış ve bu ayetleri de konunun hemen başında belirtmiştir.¹⁰⁰ Ancak Mursî ve Suyûtî den sonra bilimsel tefsir hareketi 19. yüzyıla kadar uzun bir duraksama süresine girmiş, her ne kadar biraz hareketlenme olmuşsa da yeterli olmamıştır.¹⁰¹ 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başlarında yeniden canlanan bilimsel tefsir hareketi müstakil bir tefsir ekolü haline gelmeye başlamıştır.¹⁰²

1.2.3. Bilimsel Tefsirin Temsilcileri

Avrupa'da Rönesans'la birlikte başlayan Hristiyanlık-İlim (din-ilim) çatışması, pek çok bölgede dinsizlik akımına dönüştüğü söylenebilir. Bu yüzyılda, İslam ülkeleriyle Avrupa ülkeleri arasında çeşitli sebeplerle başlayan karşılıklı ilişkiler¹⁰³ bu düşüncenin İslam ülkelerine de yayılmasına sebep olmuştur.¹⁰⁴ Avrupa'da meydana gelen din-ilim çatışması, İslam ülkelerindeki bazı aydınlar arasında da İslam-ilim çatışması düşüncelerini meydana getirdiği söylenebilir. Çünkü bu tür gelişmeler ve elde edilen yeni veri ve bilgiler Kur'an'daki bazı kavramları açıklamada etkiliydi. Tantavî Cevherî'ye göre İslam ülkelerinde ki pek çok genç, dil öğrenip Avrupa'yı tanıdıktan sonra kibir ve gurur içerisinde ‘biz Tanrı'ya inanmıyoruz çünkü Frenkler de inanmıyorlar’ diyerek din ve diyaneti terk ederek ibadetten uzaklaştılar ve İslam'dan yüz çevirdiler. Ayrıca “gözümüzün görmediğine inanmayız” diyerek Allah'ı ve

⁹⁹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 235.

¹⁰⁰ Celeleddin Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale ve Naşirun, 1987), 2/1025-1029.

¹⁰¹ Kırcı, *Kur'an'a Yönelişler*, 203-215.

¹⁰² İsmail Cerrahî, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976), 303-305.

¹⁰³ Ali Erbaş, “Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Haziran 1998), 127.

¹⁰⁴ İrfan Kalaycı - Barış Aytekin, “Çağımız İslâm Dünyasında Yaşanan Dinsel ve Sosyo-Ekonomik Sorunlar (Teşhis Boyutu)”, *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Avrasya Etüdları* 49 (Ocak 2016), 156.

ahireti kabul etmediler” ifadesiyle de bu konudaki düşüncelerini dile getirmiştir.¹⁰⁵ Şu bir gerçek ki Avrupa’nın ilim ve askeri alanlar gibi çeşitli alanlarda oluşan üstünlüğü Avrupa’ya eğitim için giden gençlerimiz ve onlarla temas eden bazı aydınlarımız aşağılık duygusuna kapılmış ve buna da İslam’ın sebep verdiği düşüncesi ile kendilerinde İslam düşmanlığı oluşturmuştu.¹⁰⁶

Avrupa’da sona ermiş olan fakat İslam ülkelerinde yeni başlayan bu 19. yüzyıl dinsizlik kalıntılarının tesirlerini azaltarak yok etmek, din-ilim çatışmasının İslam’da olamayacağını ve bunun sadece Avrupa’da olabileceğini göstermek gerekiyordu. Bunun için de Kur’an’ı ve diğer ilimleri bilen Müslüman âlimlere ihtiyaç vardı. 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında İslam’ı yeniden başka usulle müdafaa şeklinde başlayan bilimsel tefsir hareketi, canlılık kazanmış, gelişmiş, alanında yetkin âlimler yetişmiştir. Bu dönemde yazılan pek çok tefsir eserlerinde ayetlerin bilimsel verilerle birlikte tefsir edildiği dikkat çekmiştir. Âlimler bu konuda gayret göstererek pek çok eser kaleme almış ve müstakil bir tefsir ekolünün oluşmasını sağlamıştır.¹⁰⁷

Bilimsel tefsirin 19. yüzyıldaki ilk temsilcisi ve bu konudaki ilk eser Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî’nin (ö. 1307/1889) *Keşfu’l-Esrâri’n-Nuraniyyeti’l-Kur’aniyye* adlı eseridir. Suyûtî’den sonra durağanlaşan bilimsel tefsir ekolünün yeniden canlanmasını sağlayan ilk eser olduğu da söylenmektedir.¹⁰⁸ Bu eser üç ciltten oluşmasıyla birlikte her cildinde farklı bir konu işlenmektedir: Birinci ciltte, canlıların oluşumu ve bununla alakalı konular; ikinci ciltte, yerin ve göklerin yaratılışı; üçüncü ciltte ise, bitkiler ile alakalı ayetlerin tefsiri ele alınmaktadır.¹⁰⁹

İskenderanî’den takriben 20 yıl kadar sonra es-Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibî (ö. 1320/1902) gazetelerde yayınlanmış olan makalelerini bir araya getirerek *Tabaiu’l-İstibdat ve Masadiru’l-İstibdad* isimli eserini ve bununla beraber *Ümmü’l-Kurâ* adlı eserini yayınlamıştır.¹¹⁰ Bu eserde Müslümanların zayıflayıp gevşemesini, İslâm düşünürlerinin sadece biraz matematik ve dini ilimlerle ilgilenmelerine, diğer ilimleri ihmal etmelerine bağlamıştır.¹¹¹ Ayrıca Kevâkibî, zamanla Kur’an’daki bilimsel ifadelerin daha iyi anlaşılabilceğini,

¹⁰⁵ Tantavî Cevherî, *el-Cevahir fi Tefsiri’l-Kur’an* (Mısır: el-Bâbî el-Halebî, 1931), 1/118.

¹⁰⁶ Kırca, “Kur’ân-ı Kerîm’in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti”, 23.

¹⁰⁷ Kırca, “Kur’ân-ı Kerîm’in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti”, 23-24.

¹⁰⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 2/430.

¹⁰⁹ Abdurrahman Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (Şubat 2002), 124.

¹¹⁰ Abdurrahman Ateş, “Keşfü’l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/7 (Nisan 2003), 114.

¹¹¹ Cerrahçlı, *Tefsir Usûlü*, 305-306.

Avrupalılar tarafından keşfedilen hakikatlerin âyetlerde açık yahut ima yoluyla bulunabileceğini ifade eder ve fizik, astronomi ve tabiatla ilgili bazı örnek âyetlere yer verir.¹¹²

Bilimsel tefsirin önemli isimlerinden olan Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) yapmış olduğu bir seyahatinde *Amme Cüz'ü Tefsiri*'ni yazdığını ifade etmiştir.¹¹³ Kendisinden önce Kevâkibî'nin ortaya atmış olduğu “*sürü sürü kuşlar*”ın “*mikroplar*” olduğu tezini geliştirerek izah etmiş ve kendisine ait bir sembol haline gelen bu yorumu, bilim çağı olarak adlandırılan 20. yüzyılın başlarında benzer görüşlere de başlangıç olmuştur.¹¹⁴ Muhammed Abduh'un 1899-1905 yılları arasında vermiş olduğu tefsir dersleri Muhammed Reşid Rıza (ö. 1353/1935) tarafından bir araya getirilmiştir. Abduh'un vefatından sonra da Reşid Rıza tarafından Yûsuf Sûresinin 101. âyetine kadar devam ettirilen *Tefsiru'l-Menâr*'da da bilimsel tefsir örneklerine rastlamak mümkündür.¹¹⁵

Cemaluddîn el-Kasımî'nin (ö. 1333/1914) *Mehasinu't-Te'vil* adlı tefsirindeki birinci ciltte tefsir usulüne dair bilgiler bölümünde, Kur'an'daki Astronomi ilmi ile ilgili meseleler başlığı altında bilimsel verilerle âyetlerin birbirine uygun olduğunu on meselede anlatmıştır.¹¹⁶ Eserine pek çok bilimsel verileri de işlemiş olan Kasımî, “*Dağları görür onları durdu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler*”¹¹⁷ âyetinin dünyanın dağlar ile birlikte hareket ettiğine açıkça delalet ettiğini söyler.¹¹⁸

Bilimsel tefsirle alakalı görüşler İslâm âleminde ilgiyle karşılanmıştır.¹¹⁹ Bununla birlikte Kur'an-bilim ilişkisini içeren sözler ve yorumlar belirli bir ülke ile sınırlı kalmamış, Müslümanların bulunduğu ülkelere hızlıca ulaşmış ve rağbet görmüştür.¹²⁰ İşte Türkiye'de de bu konuda müstakil olarak yazılan ilk eser, Kevâkibî ile aynı dönemde bilimsel tefsir hareketinin öncülüğünü yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya (ö. 1336/1918) ait *Serâiru'l-Kur'an fî tekvin ve ifna ve iadeti'l-ekvan* isimli eserdir.¹²¹ Gazi Paşa, evrenin oluşumu eskiden beri dikkatini çektiğinden bu kudret denizinden kendisinin de nasibdâr olmak istediğini¹²² belirterek yüz yirmi âyet üzerinde durmuş, o zamanın buluşlarıyla bu âyetleri birleştirmeye

¹¹² Ahmet Akbaş, “Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (Mart 2016), 86.

¹¹³ Muhammed Abduh, *Tefsiru Cüz'i Amme* (Mısır, 1904), 2.

¹¹⁴ Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, 124.

¹¹⁵ Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, 125.

¹¹⁶ Muhammed Cemaluddîn Kasımî, *Mehassinu't-Te'vil* (Beyrut: Darü'n-Nefais, 1978), 1/332-338.

¹¹⁷ en-Neml 27/88.

¹¹⁸ Kasımî, *Mehassinu't-Te'vil*, 9/3325.

¹¹⁹ Şehmus Demir, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010), 24.

¹²⁰ Kırca, “Kur'an-ı Kerîm'in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti”, 24.

¹²¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/434.

¹²² Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serairu'l-Kur'an* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 1917), 74.

çalışmıştır.¹²³ Mustafa Sadık er-Râfî (ö. 1937) *İ'câzu'l-Kur'an*'da bu esere ehemmiyet vermiş ve ondan övgüyle bahsetmiştir.¹²⁴

Tantavî Cevherî (ö. 1359/1940), bilimsel tefsir ile ilgili yazmış olduğu *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'an* adlı eseriyle daha sonraları bilimsel tefsir ekolünün en büyük temsilcisi olmuştur.¹²⁵ Yirmi beş ciltten oluşan bu eseri ise bilimsel tefsir sahasının ilk akla gelen en meşhur eseri halini almıştır.¹²⁶ Farklı rivayetlere de yer verilen bu eserde en uzun bölümler *lataif ve cevahir* başlıkları altında oluşur. Gökyüzünden bahseden ayetlerin açıklamalarında, o döneme ait astronominin imkânlarıyla birlikte uzay ve uzayda bulunan cisimler ile ilgili fotoğraf, şema ve grafikler vardır. Ayrıca hayvan ve bitkilerden bahseden ayetlerde konuyla alakalı resimlerde mevcuttur.¹²⁷ Bu haliyle tefsirden ziyade bir ansiklopedi halini aldığı belirtilmiştir.¹²⁸

Kâinat ile ilgili ayetlerin tefsiri üzerinde önemle durulmadığından yakının Tantavî Cevherî eserinde; Kur'an'da fıkıh ilmi ile alakalı ayetlerin sayısı yüz elliye ulaşmamışken İslâm âlimleri bu konuda neden on binlerce İslâmî kitap telif etmişlerdir? Fıkıh ilmi konusunda niçin telifler çoktur da her bir surede kâinat ile alakalı ayetler olmasına rağmen neden kâinat ile ilgili ilimler hakkında yazılan eserler azdır? Bu kâinat ile ilgili ayetlerin açık ve net olanları yedi yüz elliye kadar ulaşmasıyla birlikte bu anlama yakın olan pek çok ayet de vardır. O halde Müslümanların, ayetleri gerçekten çok olan bir ilimde de cahil kalmaları, hakkında ayetlerin az olduğu bir ilimde üstün olmaları akla ve şeriata uygun mudur? Atalarımız fıkıh konusunda üstün olmuşlardır, öyleyse biz de şimdi kâinat ilmi alanında üstün olalım, ümmetin ilerlemesi için bunu yapalım düşünceleriyle serzenişini dile getirmektedir.¹²⁹ Bu sebeple Müslümanların, tabiat olaylarından bahseden ayetler üzerinde çalışmalar yapması gerektiği, çünkü bunları incelemenin miras ayetlerini incelemekten daha ehemmiyetli olduğu düşünülmüştür. Mirasla ilgili âyetler farz-ı kifaye, diğerleri ise marifetullahın bilgisinin artmasına sebebiyet verdiği için her mümine farzdır düşüncesi ağırlıktadır.¹³⁰

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1360/1942) 1935-1939 yılları arasında basımı gerçekleştirilmiş olan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde birçok bilimsel açıklamalara ve

¹²³ Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", 125.

¹²⁴ Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, 205.

¹²⁵ M. Suat Mertoğlu, "Tantavî Cevherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹²⁶ İbrahim Hilmi Karşı, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmi Dergi* 46/3 (Temmuz 2010), 82.

¹²⁷ Akbaş, "Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri", 87.

¹²⁸ Cerrahçlı, *Tefsir Usûlü*, 306-307.

¹²⁹ Cevherî, *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'an*, 18/55-56.

¹³⁰ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 2/443.

bilimsel nazariyelere yer vermiş, bilimsel meselelerle ilgili geniş açıklamalarda bulunmuştur. Bazı sürelerdeki bazı ayetlerin yerçekimi kanununa,¹³¹ elektriğe,¹³² buharla çalışan vapura,¹³³ kömürün oluşumuna¹³⁴ delalet edebileceğini savunmuştur.¹³⁵

Ahmed Mustafa Merâğî (ö. 1370/1952) 1946 yılında yazmış olduğu *Tefsiru'l-Merâğî* adlı eserinde bilimsel tefsir örneklerine yer vermiş, Enbiya suresinin 30. âyetinde dünyanın güneşten ayrılan bir parça olduğunu uzun bir şekilde anlatmıştır.¹³⁶ Yâsîn sûresinin 40. âyetinin tefsirinde de, astronomiyle alakalı kuramları ifade ederek Kur'an ayetleri arasında ilişki kurmaya çalışmıştır.¹³⁷

Bilimsel tefsiri eleştirenler arasında olan Seyyid Kutub (ö. 1384/1966) 1954 yılında tutuklandıktan sonra cezaevinde tamamladığı tefsiri *fî Zilâli'l-Kur'an*'da, kendisini bazen bilimsel verilere yer vermekten geri çekemediğini belirtmiştir.¹³⁸ Kur'an ayetlerini bazı yabancı bilim insanlarına ait kuramlarla karşılaştırmış ve ayetleri bilimsel verilerle açıklamıştır.¹³⁹

Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1397/1979) de bilimsel tefsiri eleştirenler arasında yer almasına rağmen 30 yıllık bir çalışmanın eseri olan "*Tefhîmu'l-Kur'an*"da bilimsel bilgi, veri ve tespitlere yer vermiş, bazen de bunları ayetlerle karşılaştırmıştır.¹⁴⁰

Celal Yıldırım, "*İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*" eserine "İlmin ışığında" adını vermekle bilimsel tefsir hareketinin bir savunucusu olduğuna işaret ettiği söylenebilir.¹⁴¹ Yıldırım, psikoloji, biyoloji, astronomi, coğrafya, anatomi gibi pek çok ilmi bir müfessirin bilmesi gerektiğini savunmakta¹⁴² ve bir fizikçi, uzman bir psikolog veya biyolog gibi bilim insanlarının aradığını Kur'an'da bulabileceklerini ifade etmektedir.¹⁴³ Bu tefsirde, "ilmî yönü" adlı başlığı altında bu ilimlere değinilerek, bilimsel tespitlerle birlikte batılı bazı bilim insanlarının görüşlerine de yer verilmektedir. Ayrıca kâinat ile ilgili olarak pek çok ayetin

¹³¹ er-Ra'd 13/2

¹³² el-Yasîn 36/80.

¹³³ el-Hûd 11/40.

¹³⁴ el-A'lâ 87/4-5.

¹³⁵ Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", 125.

¹³⁶ Ahmed Mustafa Merağî, *Tefsirü'l-Merağî* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), 5/215.

¹³⁷ Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", 126.

¹³⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çev. . M. Emin Saraç vd. (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1973), 12/426.

¹³⁹ Kutub, *fî zilâl*, 1/380-381; 10/493-496; 12/32.

¹⁴⁰ Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. M. Hân Kayânî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 3/279; 4/291, 525; 5/229; 7/47.

¹⁴¹ Güngör - Varlı, "Bilimsel Tefsir Geleneği Üzerinde Değerlendirmeler" (25 Ekim 2020), 3322.

¹⁴² Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1986), 1/10.

¹⁴³ Yıldırım, *Asrın Kur'an Tefsiri*, 7/656-657.

tefsirinde, bilimsel verilerin bu ayetlerle olan uygunluğuna değinildiği ve ispata çalışıldığı görülebilmektedir.¹⁴⁴

Süleyman Ateş'in yazımını 1988 yılında tamamladığı *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserinde Kur'an ayetlerini bilimsel verilere dayanarak izah ettiğini söylemek mümkündür. Tantâvî Cevherî kadar olmasa da, bazen bu verileri resimlerle de açıkladığı söylenebilir. Meselâ: “*O akıtılan meniden bir damlacık (sperm) değil miydi?*”¹⁴⁵ ayetinin tefsirinde, bu ayetin içerdiği bilimsel hakikatleri daha iyi anlayabilmek için, meni ve döllenme olayından başlayarak insanın ana rahminde geçirdiği merhaleleri resimlerle izah etmeye çalışmıştır.¹⁴⁶

Kur'an-bilim ilişkisi konusunda, sonradan Müslüman olan Maurice Bucaille (ö. 1998) ismi de dikkat çekmektedir. Bucaille aynı zamanda Kur'an üzerine çalışmalar yapmamış, çağdaş bilimler ışığında İncilleri, Tevrat ve Kur'an-ı Kerîm'i mukayeseli bir şekilde incelemiştir. Kur'an'ın çağdaş bilimlerle ilgili olan tutarlılığına ve Kitab-ı Mukaddes'te bu konuda pek çok hataların olduğuna da dikkat çekmiştir.¹⁴⁷

İslâm âleminde son dönemlerde yayınlanmış olan bilimsel tefsire örnek olarak Vehbe ez-Zuhaylî'nin (ö. 2015) *et-Tefsiru'l-Münir* adlı eserinden bahsedilebilir. Zuhaylî eserinin takdim kısmında, çalışması sırasında faydalandığı tefsirleri ifade ederken, tabiat ilimleri ile ilgili nazariyeler ve diğer ilimler konusunda Tantavi Cevherî'nin *el-Cevahir fî Tefsiri'l-Kur'an*'ından istifade ettiğini söylemektedir.¹⁴⁸ Zuhaylî'nin tefsirinde modern ilmin tespitleriyle ayetleri bütünleştirdiğini görülebilir. Meselâ; “*Bizim, yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?*”¹⁴⁹ ayetinde bunun modern bilimin verilerine göre dünyanın elips şeklinde olduğuna delalet ettiğini ifade eder.¹⁵⁰

20. yüz yılda yazılmış olan hemen hemen bütün tefsir kitaplarında, bilimsel tefsir örneklerine rastlanılabilir. Bununla birlikte Kur'an ve bilimin ilişkisi, bazı tefsir kitaplarında, risalelerde ve belli bir konu hakkında yazılan kitaplarda konu olarak ele alınmakla kalmamış, akademik çalışmalara da konu olmuştur. Türkiye'de de bu konuda ilk çalışmayı yapan kişi Celal Kırca'dır. Bilimsel tefsirle alakalı diğer pek çok kitap ve akademik-bilimsel çalışmalar da kaleme alınmıştır. Kırca'nın bu konuyla alakalı ilk çalışması öğretim üyeliği tezi olarak telif ettiği “*Kur'an-ı Kerîm Ve Modern İlimler*”dir. Daha sonra birçok fennî ilimi içeren “*Kur'an-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*” adlı eserini de kaleme almıştır. Haluk Nurbaki'nin “*Kur'an-ı*

¹⁴⁴ Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, 127-128.

¹⁴⁵ el-Kıyâme 75/37.

¹⁴⁶ Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, 129.

¹⁴⁷ Karslı, “Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 83.

¹⁴⁸ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münir* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2003), 1/11.

¹⁴⁹ er-Ra'd 13/41.

¹⁵⁰ Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münir*, 13/192; Ateş, “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”, 129.

Kerîm'den Ayetler ve İlmî Gerçekler”, Mehmet Eminoglu’nun “*Kur’an Işığında Kâinat ve Göklerin Fethi*” adlı eseri ve Mahmut Denizkuşları’nın “*Kur’an-ı Kerim ve Hadislerle Tıp*”bı bu konuyla alakalı eser olarak telif edilmiştir. Ayrıca Mehmet Aydın’nın “*Müsbet İlim ve Allah*”, Mustafa Yazgan’ın “*İslam ve Kâinat*”, M. Şükrü Sözer’in “*Kur’an’da Müsbet İlim*”, Faruk Yılmaz’ın “*Hücreden Allah’a*” ve Lütfü Ülkümen’in “*Modern İlim ve İslam*” adlı eserleri de bu alanla ilgili olarak kaleme alınmıştır.¹⁵¹

Hızlı bir şekilde yenilenen ve gelişen bilim ve teknoloji karşısında Kur’an’ın yorumları da devamlı yenilenmiş ve yapılan yorumlarla bu gelişmelere ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Zamanla bu yorumlar karmaşık bir hal alarak anlaşılması zorlaşmıştır. Dolayısıyla bu da pek çok kesimden tepki ile karşılanmış bunun için aşırılıklardan uzaklaşarak sadece kesinleşmiş veri ve bilgilerin kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Gazâlî’den günümüze kadar bilimsel tefsir belli bir kesim tarafından kabul edilerek bu tefsir türünün gerekliliğine vurgu yapılmış ve bu tefsirin çağımıza uygun olarak yorumlanması gerektiği ifade edilerek savunulmuştur. Bununla birlikte diğer başka bir kesimler de bilimsel tefsiri kabul etmemiş, çeşitli konularda sebepler göstererek bilimsel tefsiri ve bu tefsiri savunanları aşırı eleştirilere maruz bırakmıştır. Bu bağlamda aşağıda yer alan kısımda da bilimsel tefsiri kabul etmeyenlerin veya nasıl kabul edilmesi gerektiğini söyleyenlerin görüş ve eleştirileri işlenecektir.

1.2.4. Bilimsel Tefsiri Kabul Etmeyenlerin Görüşleri

İnsanlık tarihinde ele alınan bütün ilmi meselelerin eleştiriye maruz kaldığı malumdur. Her görüşün savunana olduğu gibi karşı çıkana da olmuştur. Bu konuda da bilimsel tefsiri ve metodunu sistemli bir şekilde eleştiren kişi Endülüslü âlim İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî (ö. 790/1388)’dir.¹⁵² Şâtıbî, bilimsel tefsirle alakalı eleştirilerine *el-Muvâfakât* adlı eserinde müstakil bir bölümde yer vermiş ve kâinat olayları ile bilimsel tefsirin ilişkilendirildiği ayetlerden örnekler vererek açıklama yapmıştır.¹⁵³ Şâtıbî, insanların Kur’an davasında hadlerini aştıklarını, huruf ilmi, tabiat, mantık ve matematik gibi alanlarla uğraşanların bu ilimlerle alakalı görüşlerini Kur’an’a izafe ettiklerini belirterek bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca sahabe ve tabiinin Kur’an’ı ve Kur’an ilimlerini en iyi bilenler olduklarını belirterek dünya ile ilgili yükümlülükler ve ahiret hükümleri ile alakalı konuların dışında bu kimselerden hiçbirisinin bu ilimlerden söz ettiğine dair bir bilginin aktarılmadığını da belirtmiştir. Sahabe ve tabiinin sözü edilen ilimlerle uğraşmadıklarını dolayısıyla bunlardan bihaber olduklarını

¹⁵¹ Bu eserler Abdurrahman Ateş’in kaleme aldığı “*Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu*” adlı makaleden istifade edilerek yazılmıştır. 130-132.

¹⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/461.

¹⁵³ Ebû İshak Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi Usulî’ş-Şeria* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991), 2/71-76.

savunmuştur. Bunun da ilimleri Kur'an'a dayandıranların iddia ettikleri hiçbir şeyi Kur'an'ın kastetmediğinin delili olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünden dolayı bilimsel tefsir metodunu kullanarak Kur'an'ı yorumlayanları eleştirmiştir.¹⁵⁴ Ayrıca Şâtıbî, eserinde ayetlerin nazil olduğu toplumun ümmi olması, bilimle yakın ilişki içerisinde olmaması ve ayetlerin o toplumun anlayacağı seviyede inmesine vurgu yaparak Kur'an'ın bütün ilimleri kapsadığını savunanları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.¹⁵⁵ Ancak bilimsel veri ve bilgilerden istifade ederek ayetleri tefsir etmenin niçin hatalı veya yanlış olduğuna değinmemiş ve izahat yapmamıştır.¹⁵⁶

Hüseyin ez-Zehebî (ö.1335/1977) de Şâtıbî gibi bilimsel tefsiri şiddetle eleştirmiş ve bu eleştirilerini dil açısından, belagat açısından ve itikat açısından ele almış, izahatlar vermiş ve kendi görüşlerini dile getirmiştir.¹⁵⁷

Emin el-Hûlî, Mustafa Merağî, Reşit Rıza, Seyyid Kutub, Mevdûdî ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gibi âlimler güncel bilimsel olaylar ile ilgili konularda tefsirlerinde bu bilgilere yer vermelerine rağmen Kur'an'ın bilimsel olarak tefsir edilmesine karşı çıkmışlardır.¹⁵⁸ Bu karşı çıkışlarını bazen, Şâtıbî'nin görüşlerine yer vererek bazen de kendi görüşlerini dile getirerek çeşitli şekillerde açıklamalar yapmışlardır.¹⁵⁹

Seyyid Kutub, astronomi, kimya, tıp ve benzeri ilimlerle alakalı cüzi ifadeleri Kur'an'a isnat etmek isteyenlerin, Kur'an'da olmayan bilgileri varmış gibi ifade etmeye çalışanların cüretkâr olduklarını ve kendisinin bu duruma hayret ettiğini ifade etmiştir. Kur'an'ın genel anlatımı ve işaretlerini, değişken bir halde olan hatta kesinlik ihtimali çok az olan kuramlara bağlamanın metot hatası olduğunu belirtmiş, böyle bir ilişki kurulmaya çalışıldığı zaman üç hususla karşılaşılacağını ifade etmiştir.¹⁶⁰ Bu ifadeleri şu şekilde özetlemek mümkündür.

1. Bu şekilde vuku bulan bir hareket her şeyden önce bir hezimettir. Bunun sonucunda önemli olanın bilim olduğu, Kur'an'ın da ona tabi olduğu düşüncesi doğar.

2. Kur'an-ı Kerîm'in asıl vazifesi, ehemmiyeti ve içeriği yanlış anlaşılmış olunur.

3. Her gün değişkenliklerini ortaya koyan bilimsel bilgiler karşısında, zorlama usullerle Kur'an ayetlerini devamlı bir şekilde te'vil etmeye çalışılır.¹⁶¹

¹⁵⁴ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/79-80.

¹⁵⁵ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/69-70.

¹⁵⁶ Ali Ekber Babali, "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler", *Misbah: İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi* 3/9 (2014), 62-64.

¹⁵⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 2/491.

¹⁵⁸ Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", 123-124.

¹⁵⁹ Babali, "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler", 57-62.

¹⁶⁰ Kutub, *fî zilâl*, 1/377.

¹⁶¹ Kutub, *fî zilâl*, 1/378-379.

Seyyid Kutub, hakikatleri bilimsel buluşlara bağlamanın doğru olmayıp, bilimsel buluşları hakikatlere bağlamanın doğru olduğunu ifade etmiştir.¹⁶² Mevdûdî de Allah'ın Kur'an'daki "her şey" ifadesi ile bütün ilimleri kastettiğinin düşünülmesinin ve bunu ispat etmek için Kur'an'ın asıl anlamının değiştirilmeye çalışılmasının yanlış olduğunu ve bunu yapanlar gibi hataya düşmemek için dikkat etmek gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶³

Araştırmacılardan bazılarının elde ettikleri bulgulardan hareketle Elmalılı Hamdi Yazır'ın bilimsel tefsire bakış açısı, ona karşı çıkmaktan ziyade belirli şartlar içerisinde kabul edilebilir. Bu şartlar özetle maddeler halinde şu şekilde izah edilebilir.

a. Bu çeşit yorumları inanç haline getirip kabul etmeyenleri küfürle itham etmemek gerekir.

b. Kur'an, nazil olduğu dönemlerde, astronomiye ait bazı teorileri nehy etmiştir. Bu durum Kur'an'ın tabiat bilimlerine üstünlüğünü ifade eder.

c. Kur'an tefsirini bilimin, felsefenin sınırları içerisinde tutmak veya herhangi bir zaman dilimine çekip hapsedmek onun anlam ve mahiyetine uygun düşmez. Eğer böyle olursa fikir ve vicdanların alanları daraltılacaktır. Ancak bilinmelidir ki bilimin sınırları dar, vahyin sınırları ise bilimin sınırlarından çok daha geniştir.

d. Kur'an'ı Kerim'in görünürdeki anlamı şayet bilimsel verilere ters düşerse bu durumda Kur'an'ı bilimsel verilere uyarlamak yerine, bilimsel verileri Kur'an'a uyarlamak gerekir. Aksi halde sırf bilime uydurabilmek için ayeti o şekilde yorumlamak doğru kabul edilebilecek bir şey değildir.¹⁶⁴

Yukarıdaki ifadeler bağlamında bilimsel tefsir alanında çalışma yapanların bu konuda pek çok hataya düştükleri ve sırf bilim ile ayetleri birleştirme uğruna bazen aşırıya kaçtıkları söylenebilir. Bu hatalardan bazıları Kur'an-ı Kerim'in müspet ilimlerle birlikte tüm ilimleri içermesi ve Kur'an'daki bazı ayetlerin sadece müspet ilimlerin bilinerek açığa çıkmasıyla anlaşılabilirdir. Ayetlerin mefhumları düşünülürse tabiat veya tabiat olaylarından bahseden ayetlerde asıl hedefin ayetlerin mantığını ortaya koymak olmadığı anlaşılabilir. Aslında mevzu bahis ayetler, Allah'ın büyüklüğü ve kudretinden, tabiatın üzerindeki hâkimiyetinden ve tabiat kanunlarına kıldığı mükemmeliyetinden yola çıkarak Allah'ın varlığını, birliğini ve hükmünde kendisine ortak olmadığını anlatırlar.¹⁶⁵ Tabiatın, kendisine biçilmiş olan rollerini müspet

¹⁶² Kutub, *fî zilâl*, 1/381.

¹⁶³ Mevdûdî, *Tefhim*, 3/47.

¹⁶⁴ Recep Orhan Özel, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (13-18. Yüzyıllar) Sempozyumu* 10/2 (Ağustos 2010), 556-566; Mustafa Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (Eylül 2015), 45.

¹⁶⁵ Şimşek, "İlmî Tefsir Üzerine", 199-200.

ilimler keşfedilmeden önce ve keşfedildikten sonra da evrenin yaratıldığı andan itibaren icra ettiği bilinmekle birlikte hali hazırda devam ettiği de görülmektedir. Bu ayetlerin pek çoğu bilimin konularına girdiği gibi birkaç anlama da gelebilmektedir. Bilimsel alanda yapılan keşifler, bu ayetlerin anlamlarından sadece bir çeşidini ortaya çıkarabilmiştir. Belirtilen keşiflerden önce verilen anlamlar da söz konusu ayetlerin anlamlarından sadece birer çeşittir. Dolayısıyla bu gibi ayetlerin ancak bilimsel keşiflerden sonra anlaşılabildiklerini, daha önce anlaşılmadıklarını söylemenin sadece bir iddia olduğu ve doğru olmadığı belirtilmektedir.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Şimşek, “İlmî Tefsir Üzerine”, 200-204.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKLERİN YARATILMASI

2.1. GÖKLER VE ASTRONOMİK OLAYLAR

İnsanlar tarih boyunca gökyüzü ile yakından alakadar olmuştur. Gökyüzü kendi varlığı ve içerisinde barındırdığı varlıklar ile insanlığın ilgisini çekmiş, onunla alakalı pek çok araştırmalar yapılmıştır. Gökyüzü ile ilgili elde olan imkânlarla birlikte geçmişte yapılan bu araştırmaların bazıları günümüzde geçerliliğini korurken bazılarının değiştiğine de şahit olunmaktadır.

Varoluşu, içinde barındırdığı güzellikler ve heybeti ile insanların ilgisiz kalamadığı gökyüzüne ve gökyüzündeki varlıklara Kur'an-ı Kerim'de de geniş bir şekilde yer verilerek insanların dikkati çekilmiştir. Bunlar kimi zaman ibret alınması ve tefekkür edilmesi gereken alametler,¹⁶⁷ bazen güç ve eşsiz bir kudretin göstergesi,¹⁶⁸ bazen kıyamet alameti,¹⁶⁹ bazen de gökteki cisimlerin varlığı¹⁷⁰ ve insanlığa faydaları şeklinde anlatılmıştır.¹⁷¹

Bursevî, ayetlerin terimleri ve manaları her ne kadar aynı olsa da bu ayetleri yorumlarken çok az yerde tekrara düşmüş ve pek çok ayette de farklı farklı yorumlar yapmıştır. Bu çalışmada da mümkün mertebe tekrara düşülmeden gökyüzü ile alakalı yer verilmiş olan kevnî ayetlerden her biri tek tek değerlendirilmeye çalışılmış ve ayetlerde işaret edilen yorumlara yer verilmiştir.

2.1.1. Göklerin Yaratılmasındaki Hikmet ve Faydalar

Yaratılmış olan her şey hiç şüphesiz Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretiyle meydana gelmiştir. İnsanların da bu kudreti idrak ederek Allah Teâlâ'ya yönelmeleri ve onun yüce kudretini tanıyıp ona layıkıyla kul olmaları istenmektedir. Bursevî, “Üstlerinde ki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk?”¹⁷² ayetinde Allah Teâlâ, kullarının gök yüzünün yaratılmasına ibret nazarıyla bakmadıklarına dikkat çekmiştir. Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu bu kâinata ki her şeyin yokluk âleminden varlık âlemine çıkmasının yüce yaratanın kudretiyle

¹⁶⁷ Âli-İmrân 3/190-191; el-İsrâ 17/44; el-Ankebût 29/44; Lokmân 31/10; es-Secde 32/4-5; el-Fâtır 35/41; el-Mü'min 40/57; Kâf 50/38; el-Hadîd 57/4; et-Talâk 65/12; el-Mülk 67/3; Nûh 71/15; en-Nebe 78/12.

¹⁶⁸ el-En'âm 6/101; el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3,5; Hûd 11/7; er-Ra'd 13/2; İbrahim 14/18-19; el-Hac 22/65; el-Mü'minûn 23/17; et-Tûr 52/5;

¹⁶⁹ el-Enbiyâ 21/104; el-Furkân 25/25; ez-Zümer 39/67;

¹⁷⁰ el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/38-40; es-Sâffât 37/6; Fussilet 41/12; Kâf 50/6; el-Mülk 67/5; Nûh 71/16; en-Nebe 78/13;

¹⁷¹ el-Bakara 2/22, 29; el-En'âm 6/1; el-Enbiyâ 21/30; es-Sâffât 37/5; Fussilet 41/12; eş-Şûrâ 42/29; ez-Zâriyât 51/22-23; en-Naziât 79/27-28.

¹⁷² el-Kâf 50/6.

olduğunu ve insanların semayı sürekli gördükleri halde bu eserleri görmemezlikten gelerek gaflete düştüklerine ve ahireti inkâr etme yolunu seçtiklerine işaret etmiştir.¹⁷³

Gökyüzünün insanoğlu için ibret vesilesi olduğu ve insan nesli için son derece önemi haiz olduğuna “*Rızkınız ve size vaad edilenler göktedir*”¹⁷⁴ ayetinde işaret edilmiştir. Ayette ifade edilen “gök” tabirindeki maksadın bulut olduğu ve “rızık” ifadesinin de bulutlardan yağın yağmur olduğuna bazı kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁷⁵

Bursevî, ayette geçmekte olan “rızık”tan maksadın mevsimlerin değişmesini sağlayan güneş, ay ve yıldızlar olduğunu ve diğer gök cisimlerinin de rızıkların meydana gelme sebepleri olduğunu ifade eder.¹⁷⁶ Ayrıca ayetin “*semada rızıkların takdiri var*” ve “*rızkınız semanın Rabbine aittir*” şeklinde anlaşılmasının imkân dâhilinde olduğunu ifade etmek suretiyle semanın insanoğlu için şükür vesilesi olduğunu vurgulamaktadır. Bursevî, ayette yer verilen “*Vaat edilenler*” sözünden muradın azap ve mükâfatın gökte olmasına işaret etmek olduğunu, cennetin sidre-i müntehanın¹⁷⁷ yakınındaki arşın altında yedinci kat semanın üstünde olduğunu ifade eder. Ayrıca vaat edilenlerdeki muradın insanlara vaat edilen hayır, şer, sevap, ikab/günah, sıkıntı, ferahlık ve diğerlerinin semadaki bir levhada yazılmış ve takdir edilmiş olarak dördüncü gökte olduğunu ifade eder. Bursevî, vaat olunan iki, şey Allah Teâlâ’nın geçmiş ümmetleri cezalandırmasında olduğu vech ile onların başlarına gelmiş korkunç olaylar, çılgılık, taşlar, ateşler ve tufan gibi azapların bizzat gökten inmesi olarak da anlaşılmasının mümkün olduğu kanaatindedir.¹⁷⁸

Gökleri ve yeri yöneten kanunla muhakkak ki Allah Teâlâ tarafından koyulmuş ve onun hükmü altındadır. “*Göklerin ve yerin anahtarları O’nun dur. Rızkı dilediğine bol verir, dilediğine de kısar. Çünkü o her şeyi bilmektedir.*”¹⁷⁹ Bu açıdan bakıldığında gökler rızık kaynağı olarak kabul edilir. Çünkü gök cisimleri ve yağmur göklerde ve Allah Teâlâ bu cisimlerin hareketi ve orada bulunan yağmur sayesinde tüm canlıların iâşesini idame ettirir. Bursevî, ayetteki semadan kalbin semalarının da anlaşılmasının imkân dâhilinde olabileceğine işaret etmektedir. İçerisinde rahmeti ve lütfu barındırmasının kalbin Allah Teâlâ’nın rahmetinin tecelligâhı olduğuna işaret etmiş olduğunu ve Allah’a ait olduğuna işaret etmiş

¹⁷³ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’an* (Beyrut: Dâru’l fikr, 2010), 9/106.

¹⁷⁴ ez-Zariât 51/22.

¹⁷⁵ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Kur’an* (Beyrut, 1407), 17/40; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1992), 5/148.

¹⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/159.

¹⁷⁷ Hz. Peygamber’in Mi’rac gecesinde yanında ilahi sırlara mazhar olduğu ağaç. Süleyman Uludağ, “Sidretü’l-Müntehâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

¹⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/159.

¹⁷⁹ eş-Şûrâ 42/12.

olduğunu vurgular. İfade edilen tecelligâhların bazıları tevhit, marifet, muhabbet, şevk, irade, tefrit, heybet ve rızayı kapsar. Bursevî, ayrıca nefsi yeryüzüne benzeterек orada kahır ve izzet hazineleri olduğundan bahseder. Her nefiste de Allah Teâlâ'nın kahır sıfatlarından birini barındıran mahzenler olduğunu belirtir. Bu mahzenlerin; kötü huy ve haller, inat ve inkâr, kötü ve çirkin işler olan nifak, hırs, şirk, kibir, cimrilik, öfke, oburluk ve kötü huylar olduğunu işaret eder.¹⁸⁰

Bursevî, kulların mükâfatlandırılacağı ve nimetlerle dolu olan zahiri cennet ile kalp ve gönül dünyasını kapsayan manevi cennetin anahtarlarının da Allah Teâlâ'nın elinde olduğunu ifade eder. O, her iki cennetin anahtarının Allah'ı bilmek olduğunu belirterek Allah Teâlâ'nın onu dilediği kullarına vereceği ve onu mutlak nimetler yurdu olan ahiret ehlinden yapacağını ayetin tevilinde ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁸¹

Allah Teâlâ insanlara verdiği nimetleri anlatırken kullarının dikkatini çekmek için kendi katında önemli olan varlıklara yemin etmiştir. Kullarına bildirmiş olduğu hakikatlerin ne derece önemli olduğunu ifade sadedinde bazı yerlerde yemin lafzını kullanır. Vahiyle bildirilenlerin ne kadar gerçek olduğunu ifade etmek için göğе yemin etmesi ise göğün Hak katındaki önemnin büyüklüğünü gösterir. “Göğün ve yerin rabbine and olsun ki...”¹⁸² ayetinde de yer verildiği gibi kendi zatına yemin ifadeleri vardır. Allah Teâlâ göğü kendine atfederek önemine vurgu yaparken aynı zamanda kendinin Rab oluşuna vurgu yapması ise Rab kelimesinde rızık verme ve büyütme anlamının yoğun olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁸³ Ayrıca Bursevî âdemoğlu Rabbini tasdik etmekten uzak olduğu için Allah Teâlâ kendi üzerine yemin ettiğini ve *فورب السماء والارض* (feve rabbissemâi ve'l-erd) buyurduğunu ifade eder. Devamında da bir önceki ayette ilk olarak yere ve göğе yemin edilmesinin sebepleri izah edildiğini ve ardından bu sebeplerin Allah'a tevekküle bir delil, tüm ihtiyaçlarımızı O'ndan istemeye teşvik ve insanları sebeplere sarılmaya bir yönlendirme olduğunu belirtir.¹⁸⁴

Allah Teâlâ insanların dikkatini kendi yüceliğine çekerken bunu kendi mahlûkatı üzerinden yapmıştır. Kendi mahlûkatı içerisinde insanlar için en dikkat çekenlerinden olması sebebiyle gök ve yerin yaratılmasındaki sıraya dikkatler çekilmek istenmiştir. “Göklerin ve yerin yaratılışında ibretler vardır”¹⁸⁵ ayette yaratanın kudretine, varlığına ve birliğine işaretler

¹⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/295.

¹⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/295.

¹⁸² ez-Zariyât 51/23.

¹⁸³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribil Kur'ân* (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1412), “rbb”, 336.

¹⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/159.

¹⁸⁵ Âl-i İmrân 3/190.

olduğu aşikârdır.¹⁸⁶ Bursevî, ayetteki “gökler” ifadesinin Allah Teâlâ’nın yaratmış olduğu güneş, ay ve yıldızlar olduğu kanaatindedir.¹⁸⁷ Bir sonra ki ayette “göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler”¹⁸⁸ yani onlara bakarak ibret alırlar anlamında olduğunu, ayette yer alan “düşünme” ifadesinin Hz. Peygamberin “yaratılmışları düşünün, onları yaratanı değil!”¹⁸⁹ buyruğundaki gibi sadece yaratılışa özel olduğunu belirtir. Aksi halde yaratanın zatını düşünerek O’nun özel hallerini bilmenin mümkün olamayacağını ve bunun da insanlara hiçbir fayda sağlamayacağını ifade eder.¹⁹⁰

Bursevî, insanoğlunun çift yönlü bir varlığa sahip olması sebebiyle kulluk vazifesinin hem ruhi hem de bedeni olduğu kanaatini taşır. Ayette geçmekte olan “Allah’ı anarlar”¹⁹¹ kısmının kulun beden ve uzuvlarıyla yaptığı ibadetlerin ifası olduğunu, “göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler”¹⁹² ayetinin gereğinin ise kalp ve ruhun ibadetinin keyfiyetine vurgu yaptığını ifade ede etmektedir.¹⁹³ Bursevî, kulların her hallerinde Allah Teâlâ’yı andıkları ifadelerini pekiştirmek için bir hadisi şerife de yer verir.¹⁹⁴

2.1.2. Tefekkür ve İbret Alameti Olarak Yaratılması

Gökler ve yer Allah Teâlâ’nın hikmet ve maslahatları gereği vazifelerinde şaşmayacak, özelliklerinde değişmeyecek ve birbiri içerisinde çatışmayacak şekilde bir nizam içerisinde yaratılmıştır. Bu yaratılma Allah’ın varlığının ve birliğinin delili olarak Kur’an’da birçok yerde dile getirilmiş bir hakikattir. Allah Teâlâ’nın mahlûkatı ise O’nun kudretinin büyüklüğüne delalet eden şahitler konumundadır. “Allah gökleri ve yeri hikmet ve fayda esasına göre (hak olarak) yarattı...”¹⁹⁵ Bursevî, teakkul eden kulların bu kudret ve büyüklük karşısında acziyetini anlayarak o yüceliği idrak etme neticesinde marifet denizinden inciler elde edilmesinin imkânına vurgu yapmaktadır.¹⁹⁶

Bursevî, ayette de ifade edildiği üzere Allah Teâlâ’nın hiçbir şeyi boşu boşuna yaratmadığını aksine her şeyi hakkıyla ve bir maslahata/kanuna göre yarattığını belirtir. Ona

¹⁸⁶ Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl*, 2/54.

¹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/144.

¹⁸⁸ Âl-i İmrân 3/191.

¹⁸⁹ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’ ve müzîlû’l-ilbâs ‘amme’ştehere mine’l-e-hâdîs ‘alâ elsineti’n-nâs*, nşr. Hüsameddin el-Kudsi (Kahire: Mektebetü’l-kudsi, 1932), 1/311.

¹⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/145.

¹⁹¹ Âl-i İmrân 3/191.

¹⁹² Âl-i İmrân 3/191.

¹⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/146.

¹⁹⁴ “Bu ayetleri okuduğu halde tefekkür etmeyene yazıklar olsun” Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), “Teheccüd”, 6; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî b. Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire, 1955), “Münafikûn”, 79-81. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/146.

¹⁹⁵ el-Ankebût 29/44.

¹⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/472.

göre insanın bu yaratılışın mükemmelliğini ve büyüklüğünü idrak edip edememesinde bir ehemmiyet yoktur. Ancak mümin kimse ise bu mükemmel yaratılışı tefekkür ederek manevi mertebesini yükseltmeli ve eşyayı basiret ehlinin gördüğü gibi görmeye çalışmalıdır. Mümin bu tefekkür ve teakkul sayesinde kendisine lütfedilmiş diğer melekeleri de kullanarak nefsin heva ve hevesinden ancak uzaklaşabilecektir. Tüm bu yaratılışın Allah'ın zuhur ve tecellisinin meyveleri olduklarını idrak edecektir.¹⁹⁷

Bursevî, “Allah gökleri ve yeri hikmet ve fayda esasına göre (hak olarak) yarattı...”¹⁹⁸ ayetinin Allah'a ulaşma yollarının kılavuzu niteliğinde olduğu görüşündedir. Bu ayet sadece bir kalp ile Allah'a yönelip dil ile zikretmenin Allah'a ulaşma noktasında yeterli olmayacağı, zahir ve batın tüm varlığıyla kişinin çalışmasının gerekli olduğu görüşündedir. Bu haliyle Allah Teâlâ kişiye dilerse yer ve göklerin melekûtünü/ruh halini göstererek onu keşif ehli yapar. Dilerse de bulunduğu makamında onu durdurur. Ancak kişi en azından akıl ve tefekkür ile şükre devam ederse Allah Teâlâ'nın kendisini gafıl olmaktan çıkaracağını ve bu haliyle O'na ulaştıracağını belirtir.¹⁹⁹

2.1.3. Göklerin Eşsiz Bir Kudretle Yaratılması

Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde bütün kemal sıfatları kendinde toplayan Allah Teâlâ'nın gökleri ve yeri “altı günde” yarattığı ifade edilmektedir.²⁰⁰ Bursevî, ayetlerde yer alan “altı gün”ün mahiyetinin tam olarak bilinmemekle birlikte ayetlerdeki “altı gün” den maksadın altı vakit olduğunu, çünkü günlerin aslının “...O (her gün) her an (bir iştedir) yaratma halindedir”²⁰¹ ayetinde de işaret edilen “an” dan ibaret olan bir gün olduğunu da ifade eder. Bugünün bölünmeyen tek bir zaman olduğunu, gün denilmesinin ise işin onun içinde meydana geldiğini anlatmak için ifade edildiğini belirtir. An ile dakikaların, dakikalar ile saatlerin ölçüleceğini, saatlerle de günün takdir edilip ölçüleceğini ve böylece anın genişleyerek gün adını aldığını ifade eder. Gün genişleyince hafta, ay, yıl, devir ve çağ adını alacağını ifade etmek suretiyle altı günde yaratılma meselesine farklı bir yaklaşım getirmektedir. Bununla birlikte bir günün bir an gibi olduğunu, anın zamanın en küçük birimi olup zaman içerisine dâhil olan her şeyin ondan genişlediğini ifade eder. Ahirette olduğu gibi bazen bir günün bin sene, kıyamet gününde olduğu gibi de bazen bir gün elli bin sene olabileceğini belirtir.²⁰² Bursevî bu tanımlamalarının yanında buradaki “altı gün” ifadesinden kastedilenin ilki Pazar

¹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/472.

¹⁹⁸ el-Ankebût 29/44.

¹⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/472.

²⁰⁰ Yunus 10/3; Hûd 11/7; Kâf 50/38; el-Hadîd 57/4.

²⁰¹ er-Rahmân 55/29.

²⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/7, 98.

sonu Cuma olan dünya günlerinden altı gün olabileceğini ve günün, başlangıcı güneşin doğuşu, sonu ise güneşin batışı olan bir zaman dilimi olduğunu da ifade eder.²⁰³

Allah Teâlâ kendi varlığı ve birliği için delil konumuna oturtmuş olduğu yerin ve göklerin yaratılışının eşsiz olduğunu “*Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden Allah’tır*”²⁰⁴ ayetinde ifade etmektedir. Bursevî, Allah Teâlâ’nın kâdir sıfatı ve yaratıcılık vasfıyla gökleri ve yeri daha önce eşi benzeri olmayan bir şekilde altı günde yarattığını ifade eder.²⁰⁵ Bursevî, ayette geçmekte olan altı gün ifadesini farklı bir yaklaşımla da yorumlamaktadır. Altı günde yaratılmanın sırrının insana teenni ile hareket etmenin gereğini öğretmek olabileceğini ve bu ifadenin böyle anlaşılmasının da imkân dâhilinde olduğu kanaatini izhar etmiştir. Yoksa Allah Teâlâ’nın altı günde değil de bir anda yaratmasının da mümkün olacağını ancak bu hilm ve teenni²⁰⁶ metodunu kullarına göstermek için bu yaratmanın yapılmış olabileceğini ifade etmiştir.²⁰⁷

Bursevî’nin, Allah Teâlâ’nın altı günde yaratmasına farklı bir yaklaşımını da diğer bir ayetin tevilinde görebilmekteyiz. “*hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur*”²⁰⁸ Bursevî, Allah’ın altı günde yaratmasının sırrını, insanları amellerin en güzelini aramaya teşvik etmekte, ilim ve ibadet alanında sürekli ilerleme yoluna sevk etmek için olduğuna işaret etmiştir.²⁰⁹ Bursevî’ye göre ayette belirtilen “deneme” ifadesi mükellefler içerisinde iyi iş yapanları kapsamaktadır. Burada en güzel amelleri işleyip en büyük sevaplara ulaşmaya dikkat çekilerek insanları kötü ve çirkin davranışları yapmaktan uzaklaştırmaya yönlendirme olduğunu belirtir. Ayrıca Bursevî, “iş(amel)”in tüm organların ve özellikle de kalbin kendilerine has olan amellerini içine aldığını ifade ederek²¹⁰ Hz. Peygamber’in bu ayet hakkındaki tefsirine yer vererek konuya açıklık getirmiştir.²¹¹

Bursevî, göklerin ihtişamlı bir şekilde yaratılmış olması ile insanların kalpleri arasında mutlak bir bağ ve benzerlik olduğu görüşünü taşımaktadır. Onlarda var olan güzellik ve nizam kalplerde içselleştirilir. Allah Teâlâ’nın mekânı olarak kabul edilen kalpler ile ihtişamlı olarak yaratılan gökler arasında bir yakınlık vardır. Bu yakınlığın sebebiyse ikisinin yaratıcısının her

²⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/98; 9/351.

²⁰⁴ el-A’râf 7/54.

²⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/174.

²⁰⁶ Bir işi acele etmeden düşünerek yapmak, ihtiyatlı ve temkinli davranmak manasında kullanılan ahlaki terim. Mustafa Çağrı, “Teenni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

²⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/174; 4/98.

²⁰⁸ Hûd 11/7.

²⁰⁹ Beyzâvî, *Enyârü’t-Tenzîl*, 3/128.

²¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/99.

²¹¹ “Hanginizin akıl bakımından daha iyi olduğunu, Allah Teâlâ’nın yasaklarından daha çok kaçındığını ve O’na itaat konusunda daha çabuk davrandığını denesin.” Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad, 2003), 4/404.

şeyi eşsiz güzellikte yaratan kudret sahibi ve mülk sahibi olan Allah Teâlâ olmasıdır. “*Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden O’dur. Toprağa giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir.*”²¹² Bursevî ayette Allah Teâlâ’nın altı sıfatına işaret olduğunu belirtir. Bunlar hayat, ilim kudret, semi irade ve basar sıfatlarıdır. Ona göre Allah Teâlâ bütün kullarına bu altı sıfatla tecelli eder.²¹³ Ayrıca ayette Allah Teâlâ’nın ezeli ilmine vurgu da vardır.²¹⁴ Bursevî, ayette belirtilen “*Gökten ineni*” ifadesiyle kitaplar, melekler, hükümler, yıldırımlar, yağmurlar ve karlar gibi şeyleri “*ve oraya yükseleni bilir*” ifadesiyle de amelleri ve onları yazan melekleri, duaları, mutlu ruhları, buhar ve duman gibi şeyleri de Allah Teâlâ’nın bileceğini belirtmiştir. Allah Teâlâ’nın, gökten veli kullarının kalplerine inen keşif ve lütufları bildiği gibi âşık olan evliyalarının nefeslerinden çıkarak yükselen hasret ve pişmanlık dolu ah ve iniltileri bildiğini ifade etmiştir. Yine ayette belirtilen “*ondan çıkan*” ifadesinin batını yorum olarak kalbin, nefsin ve ruhun bütün tohumlar için bir toprak olduğunu belirtir. Allah Teâlâ’nın, kalbe ve nefse ait olan tohumların ne tür özelliklerde olduklarını, kalpte yer alan gayba ait ilhamları, amellerin niyetlere göre olması sebebiyle ortaya çıkan rahmani tecellileri ve vicdani zevklerin tohumlarını bileceğini ifade eder.²¹⁵

Bursevî, “*...Gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur*”²¹⁶ ayetinde ifade edilen göklerden maksadın yedi gök olduğunu belirtir. Bu yedi göğün dünya seması olup müminlerin ruhlarının karar kıldığı yer olduğunu ifade eder. İkincisi abidlerin ruhlarının karargâhı olduğu, üçüncüsünün de zahitlerin mekânıdır. Dördüncüsü marifet ehlinin, beşinci ve altıncısı nebilerin ruhlarının karargâhıdır. Yedinci göğün de resullerin ruhlarının makamı olduğunu ifade eder. Bütün bunların üstünde “*kürsü*” olduğunu ve bu “*kürsü*”nün de ülü’l-azm²¹⁷ peygamberlerin makamı olduğunu belirtir. Bunların hepsini kapsayan feleğin üstünde ise Rahman’ın Arş’ı olduğunu ve bu Arş’ta son peygamber Hz. Muhammed’in ruhunun makamı olduğunu ifade eder.²¹⁸

Bursevî, yedi gök hususunda yapmış olduğu batını yorumların yanı sıra farklı yaklaşımlar da geliştirmiştir. Göklerin çoğul olarak zikredilmesinin sebebini, onların zatlari bakımından farklı varlıklar olduklarından kaynaklandığını ifade eder. Göklerin tabakaları yapısı itibarı ile birbirinden farklı olup tesir ve hareketleri değişik olduğundan çoğul olarak

²¹² el-Hadîd 57/4.

²¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/351.

²¹⁴ Râzî, *Mefâtih*, 29/448.

²¹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/351.

²¹⁶ Hûd 11/7.

²¹⁷ Muhammed Aruçi, “Ülü’l-Azm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/97.

zikredildiğini açıklar.²¹⁹ Göklerin yedi katman olup her iki tabaka arasında beş yüz senelik²²⁰ yürüyüş mesafesi bulunduğunu ve yedinci gök ile kürsü, kürsü ile arş arasında da beş yüz senelik mesafe olduğunu belirtir.²²¹ Ayrıca Allah Teâlâ'nın hükümlerinin kaynağı, emir, yasak, rızık, vaat ve tehdidinin indiği yerin gökler olduğunu ve bunların hepsinin gökte takdir edildiği için ayette gökler ifadesinin zikredildiğini belirtir. Gökler ve oradaki yüce eserler (güneş, ay ve yıldızlar gibi) Allah'ın eşsiz kudretine delil olma bakımından daha görünür, büyüklük ve azametini şahitlik etme bakımından daha net olduğunu vurgular.²²²

Bursevî, ayetlerde ifade edilen arş kelimesinin taht manasında olduğunu ve Allah'a nispet edilmesiyle Allah tarafından yaratılmış en büyük varlık olduğu belirtir. Arş'ın dört köşe halinde Allah Teâlâ tarafından yaratıldığından, her köşe arasında Allah'tan başka kimsenin sayısını bilmediği, göklerin yıldızlarından, dünyanın tozu toprağından, ağaçların yapraklarından daha fazla tür ve sayıda varlıklar olduğundan bahseder. Arşın uzunluk ve genişliğinin sınırsız olduğunu ve onun sınırını ancak Allah Teâlâ'nın bildiğini belirtir.²²³

Bursevî, “*Sonra Arşa istiva etti*”²²⁴ ayetinde Allah'ın rububiyyet²²⁵ isminin içerdiği merhamet, şefkat ve geliştirerek yaşatma emrinin O'nun kudretiyle yarattığı şeylere nüfuz ettiğini ifade eder. Arşın üstüne istiva²²⁶ etmesinin cennet, cehennem, gökler ve yaratılmış tüm mahlûkatın üzerine istiva/nüfuz etti demek olduğunu belirterek Allah'ın istivasının nefsi itibarı ile olmadığını vurgulayarak antropomorfist bir yaklaşıma kapıları kapatmıştır.²²⁷

Bursevî, Allah Teâlâ'nın altı günde yaratmasının farklı varlıkların yaratılış aşamalarını ifade sadedinde kullanılmış olabileceği kanaatini taşımaktadır. Bu yaratılmış farklı varlıkların birincisi mücerred (saf) ruhlardır. İkincisi melekût âlemine ait varlıklardır. Bu âleme ait varlıklar melekler, cinler, şeytanlar ve göklerin melekûtunu kapsamaktadır. Üçüncüsü nefisler yani insanların, hayvanların, bitkilerin ve madenlerin nefislerini içine alır. Dördüncüsü ecrâmdır.²²⁸ Arş, kürsü, gökler, cennet ve cehennem gibi latif cisimlerden olan ulvi ve basit varlıkları ifade eder. Beşincisi müfred yani her birinden farklı cisimlerin yaratıldığı varlıkları

²¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/2.

²²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/335; 10/78; 296;

²²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/2; 4/97; 10/323.

²²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/2; 4/98.

²²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/99.

²²⁴ el-A'râf 7/54.

²²⁵ Süleyman Uludağ, “Rab (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

²²⁶ Allah Teâlâ'nın zatının âlemle münasebetini konu edinen sıfatlardan biri. Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

²²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/174.

²²⁸ Üç boyutlu cisim, cevher veya semavî cisim anlamlarında kullanılan felsefi terim. H. Bekir Karlığa, “Cirm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

ifade eder. Bunlar yeryüzündeki dört ana maddeyi (anasır-ı erbaa)²²⁹ ifade eden hava, su, ateş ve topraktır. Yaratılmış olan varlıkların sonuncusunun da dört unsurdan meydana gelen yoğunlaşmış cisimler olduğunu belirtir.²³⁰

Bursevî, arşın yaratılması ve Allah Teâlâ'nın arşa istivası noktasında farklı yorum ve tevillere de gitmiştir. Allah Teâlâ'nın altı çeşit varlığı yarattıktan sonra Arş'tan toprağın altına kadar bütün âleme tasarrufta bulunduğunu ve burada cereyan edecek olayları düzenlemek için Arş'a istiva ettiğini ifade eder. Arş'ı seçmesinin sebebinin de onun rahmani feyzi kabul edebilecek latif cisimlerin başlangıcı ve kaynağı olduğunu belirtir. Anlatılan bu istivanın Allah'ın sıfatlarından biri olduğun ve yaratılanların istivasına benzemediği gibi ilmin de Allah'ın bir sıfatı olduğu halde mahlûkatın ilminin buna benzemediğini belirtir. Ayrıca Bursevî, kişi eğer kendinde bulunan Allah'ın halifesi olma özelliğini benimserse hem kendini hem de rabbini tanıyacağını ifade eder.²³¹ Bununla birlikte batını olarak insanın bedeninin yeryüzü, kafasının gök, kalbinin arş, sırrının da kürsü yerinde olduğu yorumunu yapar. İnsanın kişiliği tamamlanınca ruhun, kalp arşını mekân olarak istiva edeceğini belirtir. Öyle ki bu feyzi kalbe akıtıp tüm cüzlerine nüfuz ettikten sonra bedeninin her yerine ulaştıracağını ifade eder.²³²

Bursevî'ye göre hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, Samed olan Allah Teâlâ'nın niçin arşı yaratmış olacağına farklı yaklaşımlarla cevap vermektedir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir.

- 1- Melekler için bir hizmet yeri kılmış olabileceği.
- 2- Allah Teâlâ'nın güç ve azametini göstermek için olabileceği.
- 3- Allah Teâlâ'nın kullarına nasıl dua etmelerini öğretmek amacıyla, yukarı doğru dua etsinler diye yaratmış olabileceği.
- 4- Hz. Muhammed'in şeref²³³ ve üstünlüğünü ortaya koymak için olabileceği.²³⁴
- 5- Arşın, iyilerin kitaplarının özü olduğu, yani hem iyiler hem de onların kitaplarının büyük olmasının betimlenmesi.²³⁵
- 6- Meleklerin aynası olarak yaratıldığı.
- 7- Allah Teâlâ, Rahman isminin dengi, tecelli ve yaratmanın mahalli kılmak için arşı yarattığı belirtmiştir.²³⁶

²²⁹ Tabii varlıkların ilkesi sayılan dört madde. H. Bekir Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

²³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/174; 4/98; 9/351.

²³¹ "Nefsini bilen Rabbini bilir." Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/343.

²³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/174.

²³³ Hz. Peygamberin kıyamet gününde sahip olacağı manevi konumu ifade eder. İlyas Üzümlü, "Makâm-ı Mahmûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

²³⁴ el-İsrâ 17/79.

²³⁵ el-Mutaffifin 83/18.

²³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/99-100.

2.1.4. Göklerin “Yedi Gök” Olarak Yaratılması

Allah Teâlâ'nın mülküne hâkimiyetinin ve sınır tanımayan kudretinin bir ifadesi olarak göklerin yedi kat²³⁷ halinde birbirine uyumlu tabakalar²³⁸ halinde yaratılması dikkat çekicidir. Buradaki yedi katın tam olarak nasıl olduğu bilinmemektedir. Ancak Bursevî bu konuda gökyüzünün, yumurtanın beyazının sarısını kuşattığı gibi yeryüzünü kuşattığını, ikinci semanın dünya ile kuşatıldığını ve her biri diğerini içine alacak şekilde semaların arşa kadar ulaştığını ifade eder. Semalar içerisinde kürsünün arşa en yakın yerde olduğunu ve arşın yanında kürsünün büyüklüğünün çölün ortasına atılmış bir yuvarlak halka gibi olduğunu²³⁹ belirtmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda göklerin yuvarlak bir şekilde yayıldığı,²⁴⁰ birbirine mutabık olduğu, uyum ve düzenin güzelliği ifade edilerek uyumsuz olan şeylerin birbiri içinde bulunamayacağı belirtilmiştir.²⁴¹ “Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur”²⁴² ayetinde Bursevî, gökyüzünün daha önce bir benzeri olmayan şekilde, bir semanın diğerinin tam üstüne uygun bir şekilde her semanın aralığı beş yüz yıllık bir uzaklıkta, hiçbir semanın atmosferi diğerine değmeyip herhangi bir direğe dayanmayarak yaratıldığını ifade eder. Bursevî yaratılmış olan bu gökleri kısımlara ayırarak onları vasıflandırmıştır. İnsanlara en yakın olan birinci semanın, suyu tutulmuş bir deniz gibi olduğunu, ikinci semanın beyaz inciden, üçüncüsünün demirden, dördüncüsünün bakırdan, beşincisi gümüşten, altıncısı altından, yedincisi ise kırmızı yakuttan olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yedinci semanın üzerinde kürsü ve arş arasında nurdan denizler olduğunu ifade etmiştir.²⁴³

Yine yedi göğün katmanlarını ifade eden “Andolsun biz üstünüzde yedi yol yarattık”²⁴⁴ ayetinde Bursevî, insanların üzerinde görünen ve görünmeyen hicablar²⁴⁵ bulunduğunu, göklerde arş ve kürsü gibi yüksek menziller ile insanlar arasına giren perdelerin olduğunu ifade eder. Kalplerin üzerinde de temenniler, şehvetler, insanı meşgul eden iradeler, yığılmış gafletler gibi örtülerin var olduğunu belirtir. Ayrıca Bursevî, Allah Teâlâ'nın, gafillerin hallerinden, müritlerin hareketlerinden, zahitlerin arzu ve isteklerinden ve ariflerin düşüncelerinden habersiz olmadığı belirtir.²⁴⁶

²³⁷ el-Bakara 2/29; el-İsrâ 17/44; Fussilet 41/12; et-Talâk 65/12; el-Mülk 67/3; Nûh 71/15; en-Nebe 78/12.

²³⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâikı Gavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvî'l fi vücihi't-Te'vîl* (Beirut: Dâru'l-meârif, ts.), 4/575.

²³⁹ Babanzade Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1981), 2/270-271.

²⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/78.

²⁴¹ Râzî, *Mefâtih*, 30/581.

²⁴² el-Mülk 67/3.

²⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/78.

²⁴⁴ el-Mü'minûn 23/17.

²⁴⁵ Hakka ve hakikate ulaşmaya, ahiret hayatında Allah'ı görmeye engel olan perde. Süleyman Uludağ, “Hicab (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

²⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/74.

Göklerin yaratılıp onlarda bir düzen olduğunu ifade eden diğer bir delil “... sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O’dur...”²⁴⁷ ayetidir. Bursevî bu ayette gökler ve yerin insanın varlığına tabi olduğuna işaret olduğunu belirtmekle birlikte ruhaniyet mertebelerine de işaretler olduğunu ifade etmiştir. Bu ruhaniyet mertebeleri de âlem-i melekût-i arziyye,²⁴⁸ âlem-i nefis, âlem-i kalp, âlem-i akıl, âlem-i sırr, âlem-i rûh ve sırrı ruh olan âlem-i hafidir.²⁴⁹ Bursevî, Hz. Ali’nin “bana sema yollarından sorun. Ben onu arzın yollarından iyi bilirim” sözüyle bunlara işaret ettiği belirterek onun yollarının zühd, takva, yakîn, tevekkül gibi ahval ve makâmât olduklarını ifade etmiştir. Bursevî, ruhun mertebelerinin de olduğunu belirterek bu mertebelerin yedi gök ve beş arş olarak toplam on iki olduklarını ifade etmiştir.²⁵⁰

Allah Teâlâ’nın eşsiz kudretiyle gökleri ve yeri yaratmıştır. Yaratmış olduğu bu harikulade güzellikler ve bu güzellikler arasında bulunanlar O’nu tesbih etmektedirler. Buna delil olarak “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder...”²⁵¹ ayeti verilebilir. Bursevî, göklerin ve yerin Allah Teâlâ’yı tesbih etmesinin mutlak bir yaratıcının varlığına, kudret ve hikmetlerine delalet eden lisanı hâl²⁵² olduğunu ifade eder. Gökler ve yer arasında olan melekler, cinler ve insanların tesbihinin de kâl lisanı ile ortaya çıkan söz ve fiiller olduğunu belirtir.²⁵³

Yedi kat göğün kudret-i ilahi ile yaratılıp sağlam bir şekilde bina edildiğini ifade eden başka bir delil “Üstünüze yedi kat sağlam gök yaptık”²⁵⁴ Ayette geçen شَدَاد (şidad) kelimesi, yaratılışı dayanıklı, binası sağlam, üzerinden asırların geçmesiyle kendisinin etkilenmediği manasına gelir.²⁵⁵ Bursevî, yedi kat gökyüzünün de bu şekilde bina edildiğini ifade eder. Gökyüzünün bina edilmesini ise onun yaratılmışların üzerine konulmuş kubbeler gibi olmasından dolayı ondan bina olarak bahsedildiğini belirtir.²⁵⁶

²⁴⁷ el-Bakara 2/29.

²⁴⁸ Gayb âlemini veya vücûd mertebelerinden birini ifade eden tasavvufi terim. Nihat Azamat, “Melekût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004); Süleyman Uludağ, “Âlem (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989).

²⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/90.

²⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/90.

²⁵¹ el-İsrâ 17/44.

²⁵² Mehmet Demirci, “Hal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

²⁵³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/165; 10/43.

²⁵⁴ en-Nebe 78/12.

²⁵⁵ İsfahânî, *Müfredât*, “şdd”, 447.

²⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/296.

Bursevî yaratılmış olan yedi göğün kalbin semalarına²⁵⁷ ve bu semaların da yedi aşama²⁵⁸ olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir. Bu aşamaların ilki Sudûr²⁵⁹ tabakası yani İslam cevherinin kaynağıdır. İkincisi kalp tabakası olup iman cevherinin menbaıdır. Üçüncüsü de şîğat²⁶⁰ tabakası yani aşk, muhabbet ve şefkatin yeridir. Dördüncüsü fuad tabakası olup mûkaşefe,²⁶¹ mücahede²⁶² ve rû'yetin²⁶³ bulunduğu kısımdır. Beşincisi habbetü'l-kalp tabakasıdır. Bu tabaka Allah Teâlâ'nın muhabbetine tahsis edilmiş olup dünyalık ve nefsi arzulara orada yer yoktur. Altıncısı süveyda tabakası yani ledünnî ilmin²⁶⁴ kaynağı olan beytülhikmedir.²⁶⁵ Yedincisi de beytül-izzet tabakası yani kemale ermişlerin tabakasıdır.²⁶⁶

2.1.5. Göklerin Bina, Tavan ve Direksiz Olarak Yaratılması

Allah Teâlâ'nın yarattıkları arasında hem ihtişamına hem de insicamına hayran kalınan gökyüzü insanların hayatlarında büyük etkiye sahiptir. İçerisinde barındırdığı varlıklardan bazısının ısısı ve ışıklarıyla insanların hayatlarını idame ettirmelerinde onlara yardımcı olurlar. “*Rabbınız ki, göğü sizin için bina kılmuştur*”²⁶⁷ ayeti bizlere bunu açıkça ifade etmektedir.

Bursevî, Allah Teâlâ'nın, gökyüzünü insanların üzerine konmuş bir kubbe gibi yaptığını belirterek her semanın kubbe gibi tabakalar halinde biri diğerinin üzerinde bitişik olup dünya semasının kenarlarının da yeryüzüne bitişik olduğunu ifade eder. Allah'ın göğü ve yeri yaratmadan yedi melek yarattığından (hafaza melekleri),²⁶⁸ yedi semanın her birine bir meleği kapıcı koyduğundan ve bu meleklerin vazifelerinden, kulların amelleri ile olan alakalarından uzunca bahseder.²⁶⁹ Ayrıca ayette Allah Teâlâ'nın yüce kudretinin tarifine, kullarına olan iyilik ve ihsanına, kullarının diğer mahlûklara olan üstünlerine değinilerek, göklerin ve yerin sırf kulları için yaratılıp onların emrine amade olduklarını vurgular. “*Ayrıca O, göklerde ve yerde*

²⁵⁷ Nûh 71/14; “O sizi türlü evrelerden geçirek yaratmıştır.”

²⁵⁸ “Atvâr-ı Dil”, Tasavvufta kalbin sadr, kalb, şegaf, fuad, habbetü'l-kalb, süveyda ve mühçetü'kalbden ibaret yedi tavrı. Süleyman Uludağ, “Kalb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

²⁵⁹ Varlığın mutlar birden çıkıp bir sıra düzeni içerisinde evreni oluşturması. Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

²⁶⁰ Yusuf 12/30; Seyyid Muhammed Hüseyin Tababâi, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser, 2011), 11/262; Uludağ, “Kalb”.

²⁶¹ Aklın ve duyuların yetersiz kaldığı ilâhiyyât konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamında bir tasavvuf terimi. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev. Zafer Erginli vd. (İstanbul: Kalem, 2006), “Keşf” 549-550.

²⁶² Sâlikin nefis, şeytan ve düşmanla mücadelesi. *Tasavvuf Terimleri*, “Mücâhede”, 703-704.

²⁶³ Allah tealayı, Hz. Peygamber'i, melekleri, vefat etmiş velilerin ruhlarını görme anlamında bir tasavvuf terimi. Süleyman Uludağ, “Rû'yet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

²⁶⁴ Gizli hakikatleri konu edinen ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim. Süleyman Uludağ, “Bâtın İlmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

²⁶⁵ Kaya, “Beytülhikme”.

²⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/296.

²⁶⁷ el-Bakara 2/22.

²⁶⁸ M. Sait Özervarlı, “Melek (İslâm İnancında Melek)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004).

²⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/75-76.

ne varsa hepsini kendinde bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır”²⁷⁰ ayetinin de buna işaret ettiği belirtir.²⁷¹

Allah Teâlâ’nın mutlak yüceliği ile her şeye gücünün yeteceğinin gözler önüne serildiğinin bir ifadesi olarak “Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten sonra arşa istiva eden Allah’tır”²⁷² ayeti bizlere sunulmaktadır. “Kendi izni olmadıkça yerkürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan da O’dur”²⁷³ ayetinde Allah Teâlâ, kendi belirlemiş olduğu kanunlarıyla tutulmasını gerektirmeyecek bir şekilde göğü yarattığı belirtir.²⁷⁴ Çünkü sema cisim olarak diğer cisimlere denktir. Düşer cisimlerde nasıl ki düşme söz konusuysa gökyüzü de ilahi irade olmazsa düşme durumundadır.²⁷⁵ Bursevî, “Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın”²⁷⁶ ifadesinde gökyüzüne doğru yükselen direk olmadığı için görülmemesi veya ilahi kudret ile görülmeyen direkler olması ihtimalleri olduğunu²⁷⁷ yahut göklerin adaletle yüksekte tutulduğunu önemli ve önemsiz olan her şeyin adaletle ayakta duracağını ifade eder.²⁷⁸

Göklerin bir düzen ve intizam içerisinde yaratılması, onlarda bir düzensizlik veya bozukluğun olmaması kuvvet ve kudret sahibi olan Allah Teâlâ’nın kudretiyledir. “O, gökleri görebileceğiniz herhangi bir destek olmadan (duracak şeklide) yarattı”²⁷⁹ ayeti bunu ifade etmektedir. Bursevî bu ayette Allah Teâlâ’nın, üzerinde ilahi kudretinin bulunduğu seçkin kulları olduğunu ifade eder. Bu seçkin kulların da göklerin manevi direkleri ve âlemin nizamını sağlayan sebepler olduklarını belirtir. Seçkin kulların her asırda var olduklarını, kıyamet yaklaştığında arkalarında halef bırakmadan dünyadan irtihal edecekleri ve böylece manevi direklerin yok olacağını açıklamıştır. En sonunda âlemin ruhsuz kalacağını, görünürde olanların artık görünür olmayacağını belirterek kıyamet halinde ayetler karşısında mağlup olanların bu durumu inkâr edeceklerini ifade etmiştir.²⁸⁰

Allah Teâlâ’nın ilahi kudretiyle gökleri sabit tuttuğunu “Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır”²⁸¹ ayeti bizlere yeniden ifade

²⁷⁰ el-Câsiye 45/13.

²⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/77.

²⁷² er-Ra’d 13/2.

²⁷³ el-Hac 22/65.

²⁷⁴ Kutub, *fî zilâl*, 10/276.

²⁷⁵ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, 4/127-128.

²⁷⁶ er-Ra’d 13/2.

²⁷⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/334; 6/56.

²⁷⁸ “Gök ve yer adaletle ayakta durur
Adaletsiz şahlar yüzünden yerle bir olur
Eğer çadırın direği yerinde olmazsa
Nasıl çadır direksiz ayakta durur.” Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 9/371.

²⁷⁹ Lokmân 31/10.

²⁸⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/70.

²⁸¹ Fâtır 35/41.

etmektedir. Ayette yer alan ان تزولا (en tezûlâ) ifadesi onların zeval bulmamalarını, yani başlarına bir gelmemeleri için Allah Teâlâ'nın onları muhafaza ettiğini ifade eder.²⁸² Ayetin devamında yer alan حليم (halîm) kelimesi de nefsi öfkeye karşı korumayı ve yumuşak huylu olmayı ifade eder.²⁸³

Bursevî bu ayette Allah Teâlâ'nın, gökleri kudreti ile koruyup tuttuğunu ve kıyamet zamanında yörüngelerinden şaşarak kayacaklarını açıklar. Ayrıca Bursevî bu ayette bir sır olduğunu düşünür ve göklerin ruhlara, yerin de bedenlere işaret ettiğini belirtir. Yani Allah Teâlâ bu âlemi her yönden koruduğu gibi âlem içerisinde yer alan özel bir varlık olan insan ve insanlığı da koruduğunu ifade eder. Bunun misali olarak her ne kadar suçlu olup ceza ve azabı hak etmiş olsa da insan, Allah Teâlâ “Halîm”²⁸⁴ isminin gereği olarak o suçlu olup cezayı hak eden insana güzel bir muamele de bulunarak onu cezalandırmayıp bağışlayabilir.²⁸⁵

Bursevî, “Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır”²⁸⁶ ayetinin, kâmil bir insanın Allah Teâlâ'nın halifesi olarak bu âlemde manevi direk olabileceğini ve Allah Teâlâ'nın da onu sebep kılarak ruhlar ve cisimler âlemini koruyabileceğini gösterdiğini ifade eder.²⁸⁷ Bunun için her kıta, ülke, bölge, şehir ve köylerde bir veli olmasının gerekliliğine vurgu yapar. Böylece Allah Teâlâ, bölgede bulunan halk ister mümin ister kâfir olsun onları o veli ile koruyacağını belirtir.²⁸⁸ Bununla birlikte günümüze ışık tutarak insan türünden son doğumun Çin’de olacağını, bu doğumdan sonra erkek ve kadınlarda kısırlık meydana geleceğini²⁸⁹ bu kısırlığın da dünyanın her yerine yayılacağını ifade eder. Bu veli kişinin de insanları Allah’a davet edeceğini ancak kimsenin icabet etmeyeceğini belirtir. En sonunda da Allah Teâlâ, veli kulunun ve zamanın müminlerinin ruhlarını kabz ettiğinde/canlarını aldığı anda dünyada kalanların hayvanlar gibi helali ve haramı

²⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/618.

²⁸³ İsfahânî, *Müfredât*, “hlm”, 253-254.

²⁸⁴ Allah Teâlâ'nın isimlerinden biri. Sabırlı, acele ve kızgınlıkla muamele etmeyen manasında; Bekir Topaloğlu, “Halîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

²⁸⁵ Bursevî'ye göre bu ayetin devamlı okunmasıyla beden ve ruh için Allah'tan mağfiret, rahmet, lütuf ve merhamet isteyerek beden ve ruhun devamlılığı talep edilebilir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/358.

²⁸⁶ Fâtır 35/41.

²⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/358.

²⁸⁸ “Dünyadaki işlerin düzenini sağlayan insandır.

Dünya ehlinin tamamı, insanın cismi ve canıdır.

Suret âleminin fenası, onun ölümüne bağlıdır.

Yeryüzünden gidince semavat yere indi.” Bursevî, Rûhu'l Beyân Tefsiri, 16/241.

²⁸⁹ “Hani Komploydu! İnsan Vücuduna Uzaktan Müdahaleye Bilimsel Kanıt! Abdullah Çiftçi”, haz. Abdullah Çiftçi, 24:38.

tanımayacaklarını, kıyametin de onların başına koparak ve tamamen harap olacaklarını anlatmıştır.²⁹⁰

Göklerin inşasının da eşsiz bir kudrete, güce ve yüceliğe ihtiyacı olduğu aşikârdır. Göklerin yaratılış bakımından çok sağlam olduğu daha önceki ayetlerde ifade edilmişti. “(Ey inkârcılar!) Sizi yaratmak mı daha zor yoksa göğü yaratmak mı? Onu Allah bina etti”²⁹¹ ayeti bunu bizlere bir kez daha hatırlatmaktadır. Bu mükemmel yapının tüm parçalarının ahenkli ve nizami yapısı eşsiz bir güce muhtaç olduğunu yine göstermektedir. Bursevî, ayette gökyüzünün harikulade yapısında olan muhkemliğe ve yapı içerisindeki en küçük bir varlığı düşünürken bile akılları hayretler içerisinde bırakan mükemmel, maddesiz, dayanıksız bir şekilde nasıl yaratıldığına vurgu olduğunu belirtir.²⁹²

Gökyüzünün Allah tarafından korunduğunun ifadesi “Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptı”²⁹³ ayetiyle bizlere bildirilmektedir. Gökyüzüne “tavan” denilmesinin sebebi diğer tavanlar gibi yeryüzü için üzerine düşmekten ve çökmekten korunmuş²⁹⁴ olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.²⁹⁵ Bursevî, bu ayette gökyüzünü tutan herhangi bir direk olmadan, yıkılmaktan, vakti gelinceye kadar bozulmaktan, dağılıp parçalanmaktan, parlak alev ile kulak hırsızlığı yapılmaktan²⁹⁶ korunduğundan bahseder. Ancak Bursevî burada ki işaretin, arifin kalp semasının insan ve cin şeytanlarının²⁹⁷ vesveselerinden korunması²⁹⁸ olduğunu belirtir.²⁹⁹

Bursevî yine bu ayette arifin kalp semasına işaretler olduğunu belirtir. Bu işaretlerin Hakkî tecelliler³⁰⁰ ve zevkî sözler olduğunu ifade eder. Hakiki sülûk ehlinin³⁰¹ marifetullah³⁰² sahasında yüksek mertebeye sahip olanların, makam ve sözlerine inanacağını, bunların dışındakilerin ise akli yolla hareket ederek nakilciliğin dar çerçevesinden bakacaklarını ve inkâr

²⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/358.

²⁹¹ en-Naziât 79/27.

²⁹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/323.

²⁹³ el-Enbiyâ 21/32.

²⁹⁴ Râzî, *Mefâtih*, 22/137.

²⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/473.

²⁹⁶ el-Hicr 15/18.

²⁹⁷ “Hakkı zikret, gulyabanilerin sesini yak, bastır

Nergis gibi olan gözünü bu akbabaya/dünyaya kapat.” Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 12/460.

²⁹⁸ “Allah'ım! Kalbimi senin zikrinin fısıltısıyla imar et. Şeytanın vesveselerini benden uzaklaştır.” Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Lağtû'l-mercân fî ahkâmî'l-cân*, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut, 1986), 128.

²⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/473.

³⁰⁰ Hakk'ın var olduğunun çeşitli mertebelerde zuhur etmesi, sâlikin keşf yoluyla bu zuhuru idrak etmesi. Semih Ceyhan, “Tecellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

³⁰¹ Tâlibin bir mürşit gözetiminde yaptığı manevi yolculuk. *Tasavvuf Terimleri*, “Sülûk”, 942-943.

³⁰² Allah Teâlâ ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında tasavvuf terimi. Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

ederek yüz çevireceklerini anlatır. Ona göre aklın yolu sadece akılla bilinebilecek şeylerdir. Aklın yolunun üstünde ise manevi hallerin³⁰³ olduğunu vurgular. Allah’a doğru ilerleyebilmek ve sıratı müştakime ulaşabilmek ancak ilimleri her daim muhafaza altında olan ehlüllahın vesilesiyle olabileceğini belirtir. Bursevî’ye göre akıllı kimse, nefsini hevasından koruyarak doğruya ulaşmak için çokça düşünmesi gerekir. Kendine doğru yolu gösterecek kişiyi seçerken akıl, nakil ve keşf yolunu en iyi bilen tercih etmelidir.³⁰⁴ Şeriat ve hikmetin kıymetini bilmeyenlerden uzak durmalıdır.³⁰⁵ Çünkü böyle kişilerin yolu hedefine varmayan ok gibidir.³⁰⁶

Bakılan her şeyde Allah’ı görmek ve O’nu anmak ancak kâmil müminin özelliğidir. “Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık”³⁰⁷ ayetinin devamında buyrulan “onlar ise gökyüzünün işaretlerine sırt çevirmektedirler” ifadesinde, gökyüzünde yaratılmış olan güneş, ay, yıldızlar ve diğerleri gibi ayetleri Allah Teâlâ kendi varlık ve birliğine, sanatının kemaline, kudretinin büyüklüğüne, hikmetinin sonsuzluğuna delil kıldığını belirtmektedir.³⁰⁸ Bu ayetleri görmezden gelmek ve onlardan yüz çevirmek ancak cahil kâfirlerin halidir.³⁰⁹ Bursevî, ayette eğer Allah Teâlâ’nın eşsiz misallerdeki sanatı düşünülürse O’nun marifetinin denizlerinden inciler çıkarılabileceğini ve bunu da ancak kâmil müminlerin yapabileceğini ifade eder.³¹⁰

2.1.6. Felekler, Gökteki Cisimler ve Halleri

Varlık âleminde her şeyin kapladığı bir alan ve bu alan içerisinde kendilerine tahsis edilmiş vazifeleri vardır. Allah Teâlâ’nın eşsiz kudretiyle yaratılmış olan gökyüzünde harikulade güzelliklere sahip cisimler vardır. Bu ihtişamlı güzellikler insanlığın dikkatini çekmiş ve onlara her baktıklarında farklı güzelliklerle karşılaşmışlardır. “Biz yakın semayı yıldızların güzelliği ile bezedik”³¹¹ ayetiyle bizlere sanatkârın sanatını eşsiz bir güzellikte yaratıp düzenlediği ve bu güzelliğin gelişigüzel olmadığı anlatılmaktadır. Bursevî bu ayette yıldızların bir ziynet olduğunu, kandiller gibi gökyüzüne asılı durduklarını veya çivi gibi çakılı

³⁰³ Gayb âleminde kalbe gelen mana. Hür Mahmut Yücer, “Vâkıa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

³⁰⁴ “Tarikat yolunda olan sâlik
Şeriatın hükmüne göre hareket eder” Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 12/462.

³⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/473.

³⁰⁶ “Eşeğe göre katır boncuğu ile inci birdir
O eşek zaten inci ile denizin varlığından şüphe eder
O denizi de inkâr eder, incilerini de
Hayvan, inciye, süsü püsü arar mı hiç?
Allah hayvanın kafasına koymamıştır La’l ve inci sevgisini.
Hiç eşeklerde küpe gördün mü?
Eşeğin kulağı da yeşilliktedir, akl da” Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 12/461-462.

³⁰⁷ el-Enbiyâ 21/32.

³⁰⁸ Râzî, *Mefâtih*, 22/152.

³⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi*, 11/291.

³¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/473.

³¹¹ es-Sâffât 37/6.

olduklarını belirtir. Ayrıca yıldızların sadece dünya semasına ait olmadıklarını fakat dünyadan da rahat bir şekilde görülebildiklerini ifade eder. Bursevî, döneminden önceki ve döneminde yaşayan gök bilimcilerin, gök cisimlerinden sabit olanlar sekizinci felekte olduklarını, ay dışında diğer gök cisimlerinin ortadaki altıncı felekte olduklarını ifade ettiklerini belirtir. Ancak kendi yaşadığı dönemi göz önüne alarak bunların ilim yönünden sabit olmadığını belirterek gerçek ilmin Allah katında olduğunu vurgular.³¹²

Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu eşsiz güzelliklerden olan güneşin, önceleri kendi etrafında döndüğü yerde sabit durduğu bilinirdi. Ancak “*Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider*”³¹³ ayetiyle güneşin fiilen hareket ettiği, aynı çizgide yürüdüğü açıkça ifade edilmektedir. Bu ayette güneş nihai bir menzile varacak olan yolcuya benzetilmektedir.³¹⁴ Bursevî bu ayette güneşin bir ibret alameti olduğunu ve Allah Teâlâ'nın yaratılan her şeyi mutlak varlık nuruyla aydınlatığı gibi kâinat sayfalarını da aydınlatan ve ısıtanın güneş olduğunu ifade eder.

Ayette geçen *لمستقر لها* (limüstekarrillehâ) hakkında Bursevî ve diğer bazı müfessirler;

1-Güneşin devrinin sene sonunda son bulacağı ve bundan dolayı belirli bir sınıra ulaşmak için akıp gittiği.

2-Güneşin göğün ortasına kadar hareket ederek akacağı, orada yavaşlayarak yerleşeceği. (Burada ki yerleşmenin gerçek manada olmadığı tam ortada yavaş hareket edeceği anlamındadır)

3-Güneşin on iki burçtan her birine özel bir tarzda ve bir ay süreyle karar kıldığı, yılın ilk yarısında gecelerin uzun ikin yarısında gündüzlerin uzun olacağı, güneş yükselince yaz alçalınca kış olacağı, dört mevsimin değişmesine sebep olduğu ve dünyada varlıkların geçim sebebi olduğu.

4-Güneşin her gün ayrı yerden doğup ayrı yerden battığı, bir yılda üç yüz altmış doğma ve batma yeri olduğu, bir sonra ki yıla kadar o doğup battığı yerlere gelmediği.

5- *مستقر* (müstekar) kelimesinin zaman ismi olduğu yani güneşin kıyametin kopma sırasında duracağı, hareketinin kesileceği veya battığı yerden doğacağı ve halinin değişeceği zamana kadar akıp gideceği gibi farklı vecihlerin olduğuna dikkatleri çekmişlerdir.³¹⁵

³¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/448.

³¹³ Yâsîn 36/38.

³¹⁴ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 4/268.

³¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/16; Râzî, *Mefâtîh*, 26/276; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/397-398.

Bursevî konuyla ilgi bir hadise yer vererek³¹⁶ orada geçen *مستقر* (müstekar) ifadesinin güneş için belirlenen yerin, arşın altı olduğunu, güneşin secde etmesinin emre boyun eğmesi veya gerçek manada bir secde etme olabileceğini ifade eder.³¹⁷ Allah Teâlâ hayat ve idrak yaratmaya kadirdir.³¹⁸

Bazı kaynaklarda güneşin bir bölgede doğup diğer bölge de batacağını bu doğma ve batma hadisesi her gün farklı bir yerde olup bir yıl içerisinde asla aynı yerde gerçekleşmeyeceği ifade edilir.³¹⁹ Bu konuda ihtilaf yoktur.³²⁰ Bursevî, gecenin bir bölgede uzun diğer bölgede kısa olduğunu ve ekvator bölgesinde gece ve gündüzün sürekli eşit olduğunu belirtir. Ayrıca kutuplara yakın bölgelerde yaşayanların ibadetlerini nasıl yapacakları konusunda bilgiler verilmiştir.³²¹

Bursevî, “Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider”³²² ayetinde Allah Teâlâ’nın nurunun güneşine işaret olduğunu ifade eder. Bu güneşin de kendisi için belirlenen yerde akıp gittiğini, belirlenen bu yerin Allah’ın nurunun serpintilerinin yerleştiği kalp olduğunu belirtir. Ancak her kalp bu nur için müsait değildir. Bu sebeple kalpleri buna hazırlamak gerekir. Yani yumuşak/latif bir hal alıp kevn ve fesadın³²³ karanlıklarından oluşan her türlü yükün kalpten uzaklaşınca kadar kalbin parlatılması³²⁴ gerektiğini vurgular.³²⁵

Bir sonraki ayette ayın durumları hakkında bilgi verilir. “Ay için de menziller belirledik; onun da o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yillanmış salkımı gibi olur.”³²⁶ Burada ifade edilen menzilleri bizler ayın hilalinde doğup belli bir zaman sonra dolunay ardından tekrar belli bir zaman sonra da hilal halini aldığı görmekteyiz. Bu menziller/yörüngelerin on iki burç halinde bölünmüş yirmi sekiz menzil oldukları ifade edilir.³²⁷ Ayın her gece bu menzillerden

³¹⁶ Ebû Zer (r.a.): “Mescide girdim Rasûlullah (s.a.) orada oturuyordu. Güneş batınca “Ey Ebû Zer! Bu güneşin nereye gittiğini biliyor musun?” diye sordu. Ben de: “Allah ve Resûlü daha iyi bilir.” dedim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Güneş arşın altında secde etmeye gider. Yeniden doğmak için Allah Teâlâ’dan izin ister ve kendisine izin verilir. Yakın bir zamanda secde edecek fakat secdesi kabul edilmeyecek. İzin isteyecek kendisine izin verilmeyecek. Güneşe: “Geldiğin yoldan geri dön” denecek. Güneş de battığı yerden doğacak.” Buhârî, “Tefsir”, 1; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Hanbel, el-Müsned, nşr. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid (Beyrut, 1995), 1/62.

³¹⁷ Bursevi bu kısımda kişinin abdestli olarak yattığında uykusunda ruhunun secde ettiği gibi güneşin de arşın yanında ruhuyla secde edeceğinde bahsedilmiştir. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/397.

³¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/16.

³¹⁹ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, 4/268.

³²⁰ Râzî, *Mefâtih*, 26/276-277.

³²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/398.

³²² Yâsîn 36/38.

³²³ Tabiat alanındaki oluş ve bozuluşu ifade eden felsefe terimi; Kasım Turhan, “Kevn ve Fesad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

³²⁴ “İlahi nurların cevheri/incisi için pak gönüller sedef olmuştur.” Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 16/336.

³²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/398.

³²⁶ Yâsîn 36/39.

³²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/17.

birine inip son menzile gelince de incelip kavis alacağını, takvimde ay otuz gün olursa iki gün, yirmi dokuz gün olursa da ayın bir gece kaybolacağını belirtilir.³²⁸ Bursevî, yaşanan bu olayın Güneş takvimine göre değil Ay takvimine göre olduğunu ifade eder. “*Sonun da o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yıllanmış salkımı gibi olur*” ifadesinde de takvim olarak ayın sonu ve gelecek ayın başında ayın inceleceğini³²⁹ ve kuruyan bir dal nasıl hal alırsa o şekilde hal alıp sararacağını tasvir edilir.³³⁰

Bursevî tasavvufî olarak, Ayın eksilmesi veya artmasının sebebini, Allah Teâlâ’nın, onun nurunu ondan alması olarak belirtir.³³¹ Ayın nuru alınınca Allah’ın dergâha hizmetten men edildiğini, ayın meleklerden yardım istediğini, meleklerin de Allah Teâlâ’ya dua ettiklerini ve dualarının kabul olduğunu anlatır. Bundan sonra aya, ayda bir defa yani ayın on dördüncü gecesi secde etmesine izin verildiğini ve böylece ibadet vakti gelince ayın nurunun artarak on dördüncü gecede secde zamanı gelince ayın nurunun kemale erdiğini belirtir. O geceden sonra geçen her gecede de ayın nurunun azalacağını ifade eder.³³²

Bursevî’ye göre güneş, tevhit sahibinin alameti ve nişanı olup, Allah’ın sıfatları ve tecellileri hakkında manevî tecrübeye sahip bir kuldur. Bu kul telvîn³³³ ehli olmayıp bulunduğu makamda istikrarı ve istikameti sebebiyle, saadet burcunda parlar. Onda tutulma meydana gelmez. Benliklerinden kurtularak ne eksik ne fazla Allah Teâlâ’nın cemalini müşahade eder.³³⁴ Ay ise kendisinde eksilme ve artma görülen kişinin alameti olup halleri sürekli değişen bir kuldur. Bu kişi telvîn sahibi olup bazen vahdet nurunun ortaya çıkmasıyla yokluğa düşer bazen de kendini Allah’a teslim ederek dolunay gibi parlar.³³⁵

Bursevî, ayette yer alan “*Ay için de menziller belirledik*” ifadesinde kalp ayna işaret edildiğini belirtir. Kalbin ilk olarak ruh güneşinden nur alan ay gibi olduğunu, ikinci olarak da Hakkı müşahade³³⁶ güneşinden nur aldığını ifade eder. Ayrıca kalbin, tıpkı ay gibi Kur’an alfabesinin harfleri sayısınca yirmi sekiz menzili olduğunu ve kalbin de her zaman bu menzillerden birine indiği belirtir. Bu menzillerin harf sırasına göre; ülfet, birr,³³⁷ tevbe, sebat,

³²⁸ Kurtubî, *el-Câmi*’, 15/30.

³²⁹ Râzî, *Mefâtih*, 26/277-278.

³³⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/14; 7/399.

³³¹ Ayın kendisini beğenip kibirlenmesi üzerine Allah Teâlâ’nın Cebrail’e (a. s.) ayın yüzüne vurmasını emretmesiyle ondaki nurun alınması olduğu ifade edilmiştir. Ayın yüzeyinde görülen çizgilerin Cebrail’in kanadının izi olduğu, ayın yüzünde kelime-i tevhidin yazılı olduğu belirtilmiştir. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/399.

³³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/399.

³³³ Hakk’ın tecellilerinin farklılaşması ile kulun halinin devamlı değişmesi anlamında bir tasavvuf terimi; Semih Ceyhan, “Telvîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

³³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/474.

³³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/397.

³³⁶ Allah’ın zuhur ve tecellilerini görme anlamında tasavvuf terimi; Uludağ, “Müşâhede”.

³³⁷ İman, ibadet ve ahlâka ilişkin bütün iyilikleri ifade eden bir terim; Ali Toksarı, “Birr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992); İsmail Karagöz vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 72.

cem'iyet,³³⁸ hilm,³³⁹ hulûs (gönül temizliği), diyanet,³⁴⁰ zillet,³⁴¹ re'fet(merhamet), zülfet(yakınlık), selamet, şevk, sıdk, zarar, talep, zame'(zaman), aşk, gayret, fütüvvet,³⁴² kurbet,³⁴³ kerem, liyn,³⁴⁴ murûet,³⁴⁵ nûr, velâyet (Allah dostu olmak), hidayet ve yakîn³⁴⁶ olduklarını belirtir. Kalbin bu menzillerin sonuna ulaştığında da Kur'an ahlakıyla ahlaklanmış ve Allah'ın ipine sımsıkı sarılmış olacağı vurgular.³⁴⁷

Bursevî, “Sonun da o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yıllanmış salkımı gibi olur” buyruğunda da Allah Teâlâ'nın, kalbin kendi menzillerindeki seyrine işaret ettiğini belirtir. Ona göre kalp uğradığı ilk menzilde Allah Teâlâ'ya ülfet³⁴⁸ edince tövbe edip iman ederek salih amellerle Hakk'ın huzuruna yönelir. Eğer bu tövbesinde istikrarlı olursa ona Allah Teâlâ ile beraberlik bahşedilir. Kalp ayı tam dolunay olana kadar da rabbinin nuru ile nurlanır. Bu nur ile nurlandıktan sonra Allah Teâlâ'yı müşahede güneşine yaklaştıkça nuru yavaşça eksilir. Tamamen kaybolup hiçbir iz kalmadığında da iftihar ve övünç makamı olan fakr³⁴⁹ makamına³⁵⁰ ulaşır.³⁵¹

Bursevî başka bir ifade de ayın menzillerdeki hareketinin güneşten daha hızlı olup dünyaya olan tesirinin de hızlı olduğu gibi, kalbinde ay ile benzerlik göstererek kendi menzillerinde hızlı hareket edip tesirlerinin hızlı olduğunu belirtir.³⁵²

Her gezegenin belirli bir yolu bir yörüngesi vardır. Bu yörüngeden de Allah'ın kudretiyle sapmaz. Her gezegenin diğer gezegenlerle mesafesi uzaktır. Bu mesafeleri ayarlayan, onları yörüngelerinde sabit tutan hiç şüphesiz kâinatın eşsiz yaratıcısı Allah

³³⁸ Sâlikin bütün endişelerini Allah'a teveccüh noktasında toplaması ve mâsivâyı bırakıp sadece O'nunla meşgul olması hali anlamına gelen tasavvuf terimi; Süleyman Uludağ, “Cem'iyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³³⁹ Bir ahlak kavramı; Karagöz vd., “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 260-261.

³⁴⁰ Akıl sahiplerini kendi arzuları ile bizzat hayırlara sevk eden ilahi bir nizam bir yoldur; Karagöz vd., “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 121-122.

³⁴¹ İnsanın aşağılanmasına yol açan zayıf ve itibarsız konum anlamında Kur'an tabiri; Mustafa Çağrı, “Zillet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

³⁴² Fedakârlık, diğerkâmlık. *Tasavvuf Terimleri*, “Fütüvvet”, 274-277.

³⁴³ Allah'a yakınlıklaştıran her türlü iyilik ve taat; Ahmet Özel, “Kurbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Karagöz vd., “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 388.

³⁴⁴ Yumuşaklık, mülayimlik; Emin Âşıkutlu, “Leyyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

³⁴⁵ İnsanî hasletler ve erdemli davranışlar için kullanılan ahlaki terim; Mustafa Çağrı, “Mürüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Karagöz vd., “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 501.

³⁴⁶ Kesin bilgi ve inanç anlamında mantık, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf terimi; Osman Demir, “Yakîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

³⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/400.

³⁴⁸ “Müminlerin gönüllerini birleştiren O'dur.” el-Enfâl 8/63.

³⁴⁹ İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi. *Tasavvuf Terimleri*, “Fakr”, 227-228.

³⁵⁰ “Fakr benim iftihar ve övüncümdür.” Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/113.

³⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/400.

³⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/401.

Teâlâ'dır. Allah Teâlâ mevcudatı öyle bir nizam ve kanunla donatmıştır ki her şey kendine belirlenen çizgide hareket etmekte, birisi diğeriyle çarpışıp parçalanma meydana gelmemektedir.³⁵³ “*Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider*”³⁵⁴ ayetinde Allah Teâlâ bunu bizlere açıkça ifade etmektedir. Bazı kaynaklarda her ne kadar güneş daha büyük ve etkili olsa da aya yetişip çatması hızından dolayı güneş için mümkün ve kolay olmadığı belirtilmiştir.³⁵⁵ Ay seyir olarak güneşten hızlı olduğu için o kendi yörüngesini bir ay içerisinde kat ederek yirmi sekiz menzilde dolaşır.³⁵⁶ Güneş ise ay gibi olmayıp on iki burca ayrılan menzillerinde dolaşmasını her menzilde on üç gün durarak ancak bir yılda tamamlayabilir.³⁵⁷

Bursevî, Allah Teâlâ'nın, güneşin seyrini aydan yavaş, yedinci semanın yıldızı olan Zühâl'den hızlı kıldığını, bunun güneşin ışığının çok etkili olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Çünkü güneşin seyri yavaş olması halinde bir şeyin karşısına geçip onu yakar.³⁵⁸ Daha hızlı olması halinde de bitkileri toprakta, yaprak ve meyveleri ağaçtan çıkartacak ve meyveleri olgunlaştıracak kadar bir yerde durmamış olur.³⁵⁹ Ayrıca Bursevî, güneşin ay kadar hızlı hareket ettiği takdirde bir ay içerisinde hem yaz hem kış olacağını ve bu yüzden de yaşamın bozulacağını ifade eder.³⁶⁰

Bursevî başka bir açıklamada “*Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur...*” ifadesinin, güneş ve ayın kendilerine özel tesirleri ve faydaları olduğunu bu sebeple birinin diğerine yetişemeyeceği anlamına gelebileceğini belirtmiştir. Yani Güneşin meyveleri olgunlaştırdığını, ayın renk verdiğini ve yıldızların tatlandırıldığını ifade eder.³⁶¹ Diğer başka bir açıklamada ise bu sözün, ayın dünya semasında güneşin ise dördüncü semada olduğu için birbirlerine yetişemeyeceklerini ifade eder. Ayın hükümrانlığının gece, güneşin ise gündüz olduğunu, güneşin etkisinin fazla olması sebebiyle eğer aya yetişmiş olursa ayın aydınlığının giderek hükümrانlığının kalkacağı ve gündüzün geceye gireceği manasında olabileceğini belirtmiştir.³⁶²

Bursevî, güneş ve ayın sürekli bir seyir halinde olduğunu, birinin diğerine dâhil olamayacağını, ikisinin aynı anda bir arada olamayacağını belirtir. Onların bu halini ise

³⁵³ Kutub, *fî zilâl*, 12/270.

³⁵⁴ Yâsîn 36/40.

³⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/17.

³⁵⁶ Râzî, *Mefâtih*, 26/278.

³⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/401.

³⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/401.

³⁵⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 4/269.

³⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/401.

³⁶¹ Bursevî, Yemen tarafına ait Süheyl yıldızının taş kırımları renk vererek akik taşı haline getirdiğini belirtir.

³⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/402.

(kıyamet sahnesi olarak) sadece Allah Teâlâ'nın bozabileceğini ifade eder.³⁶³ Bu durumda güneş battığı yerden doğup ay ile bir araya gelir.³⁶⁴

Allah Teâlâ harikulade bir şekilde yaratmış olduğu gezegenlerin halini en iyi bilendir. Bu sebeple onların *“Her biri belli bir yörüngede yüzüp gider”*³⁶⁵ ifadesi kullanır. Felek, yıldızların (gezegenlerin) seyir halinde oldukları ve akıp gittikleri yer olarak ifade edilir.³⁶⁶ Ayette geçen *سبح* (sebh) kelimesinin de suda rahat bir şekilde olmak/akmak manasına geldiği,³⁶⁷ bu sebeple suyun yüzeyinde seyir halinde olan bir kimse gibi yıldızların da hiçbir engelleyicileri olmadan rahatlık ve kolaylıkla kendi yörüngelerinde seyredecekleri ifade edilmiştir.³⁶⁸ Bursevî, Allah Teâlâ'nın, göğün altında hızla akan ve tek damlası yere düşmeden O'nun emriyle havada duran bir deniz yarattığını ifade eder. *“Her biri belli bir yörüngede yüzüp gider”*³⁶⁹ sözünün de güneş, ay ve yıldızların o denizde akıp gittiğini, feleğin bu denizin dalgalarında tekerleğin döndüğü gibi döndüğünü belirtir.³⁷⁰

Allah Teâlâ, *“O geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir”*³⁷¹ ifadesiyle tüm bunları kudret ve hikmet sahibi olarak yarattığını ve onları yokluk sahnesinden varlık sahnesine çıkardığını belirtmektedir. Bursevî burada da yörüngeyi felek olarak ele almış ve yukarıdakilere benzer açıklamalar yapmıştır. Ayrıca Bursevî, *“Her biri bir yörüngede yüzmektedir”* lafzı ile Allah'ın kullarına olan nimetini ifade ettiğini belirtmektedir. Bu nimetlerin Allah Teâlâ'nın, semayı yaratarak gece ile gündüzün ortaya çıkması, güneş ve ayı yaratarak onların yörüngede birbirini takip edip dönmeleriyle ortaya çıkan sıcak ve soğuk gibi faydalar olduğunu açıklamaktadır.³⁷²

Kâinat sahnelerinden ikisine bariz bir şekilde şahit olunmaktadır. Ancak insanoğlu bunlara alışkın ve aşına olduğu için pek dikkatini çekmemektedir. Allah Teâlâ bu eşsiz güzelliği insanlara tekrar hatırlatarak *“Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan, yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye ona menziller belirleyen O'dur. Allah tüm bunları hikmet ve fayda esasına göre yarattı”*³⁷³ buyurmaktadır. Bursevî bu ayette güneşin diğer yıldızlardan farkını

³⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/402.

³⁶⁴ “Güneşle ay birleştiği zaman.” el-Kıyâmet 75/9.

³⁶⁵ Yâsîn 36/40.

³⁶⁶ İsfahânî, *Müfredât*, “flk”, 645.

³⁶⁷ İsfahânî, *Müfredât*, “sbh”, 393-394.

³⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/402.

³⁶⁹ Yâsîn 36/40.

³⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/402; 5/474.

³⁷¹ el-Enbiyâ 21/33.

³⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/474.

³⁷³ Yûnus 10/5.

ortaya koymak için onu bir kolyede dizilen taşların tam ortasında bulunan en büyük ve en kıymetli mücevhere benzettir.³⁷⁴

Bursevî, Allah Teâlâ'nın ruhu nurani bir varlık olarak ışığı olan güneş gibi kalbi, saf ve berrak bir şekilde nur ve karanlığı barındıran ay gibi, nefsi de dünya gibi karanlıklar içinde yarattığını ifade eder. Kalp ayının ruh güneşinin karşısına geldiğinde onun ışığı ile aydınlanacağını ve nefis dünyasının karşısına geldiğinde de onun karanlığı ile karşılaşacağını belirtir.

Bursevî, kalp, ruh ve nur bağlamında şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin özetle ifade edilebilecek “Biz hakikat güneşinin nuru ve şariat ayının nuru olan iki nur arasındayız. Hangisinin nuru gelirse onunla aydınlanırsınız. Biz iki nur sahibiyiz nurdan nura gider, nur ile nura varırız. Bizim halimiz gizlenme perdeleneceği arasındadır. Kalplerimiz, ruhlarımız ve sırlarımıza ilahi nur gelirse bu bizim için yeterlidir. Başkasına ihtiyaç yoktur. Kalplerimiz, ruhlarımız ve sırlarımızdan o nurun örtüleceği an geldiğinde onun mukabili bizim için yeterlidir. Başkasına gerek yoktur” sözlerine yer vermiştir.³⁷⁵

Bursevî, Allah Teâlâ'nın “*ona menziller belirleyen O'dur*”³⁷⁶ buyruğunda güneş ve ayın uğramadan geçemeyecekleri ve onlardan geri kalamayacakları menziller yarattığından bahseder. Bu menzillerde hac, oruç, fitre ve namaz gibi diğer farz ibadetler, dünyanın düzenini sağlayan saatler, günler, geceler ve aylar meydana geleceğini belirtir. Felekte toplanan yıldızlar her burçta farklı şekillere girdikleri için bu burçların girdikleri şeklin adıyla adlandırıldıklarını ifade ettikten sonra güneşin menzillerinin on iki burç olduğunu belirtir. Bu burçların üçü ilkbahar ve kuzeye ait olan koç, boğa ve ikizlerdir. Diğer üçü yaz ve kuzeye ait olan yengeç, aslan ve başak burçlarıdır. Diğer üçü sonbahar ve güneye ait olan terazi, akrep ve yay burçlarıdır. Kalan üçü de kış ve güneye ait oğlak kova ve balık burçlarıdır.³⁷⁷

Bursevî, güneşin, burçlardan her birinde bir ay gezerek senenin son bulacağını ve güneşin seyahatinin biteceğini belirtir.³⁷⁸ Bu da güneş yılı takvimi ile üç yüz altmış beş gün altı saattir.³⁷⁹ Ayrıca Bursevî şeyhinin eserinden istifade ederek güneş ve ayın bazı manevi mertebelere işaret ettiğini belirtir. İlahi mertebeler içerisinde ay, rubûbiyyet güneş ise uluhiyyet mertebesine işaret eder. Yeryüzü dışındaki âlemler içerisinde ay, kürsü ve levhin, güneş ise arş

³⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/12.

³⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/13.

³⁷⁶ Yûnus 10/5.

³⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/14.

³⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/15.

³⁷⁹ A. Necati Akgür, “Takvim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

ve kalemin mertebesine işaretir. Nefsi olan iç âlemdede ay, ruh güneş ise sır mertebesine işaretir.³⁸⁰

Bursevî, Rahmanî nefesin zahir harflerinden ve bu harflerin de ayın menzilleri kadar menzilleri olduğundan bahseder.³⁸¹ Bunların karşılığında da rahmani nefesin harflerinin görünmeyenleri de olduğu ifade etmiştir.³⁸² Bursevî, aynı zamanda kıraat âlimlerinin sıraladıkları şekliyle hece harflerinin³⁸³ ا, ه, ع, ح, غ, خ, ق, ك, ج, ش, ي, ض, ص, س, ز, ت, ط, د, ت, ط, ذ, olduklarını ifade etmiş, bunların içte ve dışta (nefsi olarak) tam uyumun murat edildiğini belirtmiştir. Bu menzilleri de rahmani nefes ile birlikte Allah Teâlâ'nın açığa çıkardığını vurgulamıştır.³⁸⁴

Allah Teâlâ halık-ı mutlak olarak kâinatı yarattığını vahiy ve tebliğ gerçeği olarak bizlere sunmaktadır. “Gökleri, yeri ve oralarda üretilip yaydığı canlıları yaratması O’nun katındandır. O dilediği zaman onları bir araya getirme gücüne de sahiptir”³⁸⁵ ayeti, vahiyle gelen gerçeği, yaratılanların aşikâr bir şekilde gözle görülebileceğini ve bunların yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu bizlere tebliğ etmektedir. Bursevî, ayette ruhların semasına, bedenlerin arşına ve bunlarda yayılmış olan nefis ve kalplerin hayatına işaretler olduğunu ifade eder. Ruhların yüceler yücesi, bedenlerinse aşağıların aşağısında olduğunu belirtir. Nefsin şehvetlerle dolu olduğunu belirterek dünyevî ve hayvanî şehvetlere meyledebileceği, kalbin de maneviyatın mekânı olduğunu ifade ederek rabbani, uhrevî ve ruhani olanlara meyledebileceğini açıklar.³⁸⁶

Kâinatın yaratıcısının âlim ve kadir olduğunu ifade eden delillerden birisi de “Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik”³⁸⁷ ayetidir. Ayette ifade edile yere yakın olan göğün dünya hayatına yakın olan sema³⁸⁸ ve ifade edilen kandillerin de yıldızlar³⁸⁹ olabileceği

³⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/15.

³⁸¹ Bunlar sırasıyla akl-ı evvel, nefis-i külliyye, tabiat-ı külliyye, heba', şekli külli, cism-i külli, arş, kürsü, felek-i atlas, menziller. Keyvân (Zühal, Satürn) seması, Müşterî (Jüpiter) seması, Merih (Mars) seması, Güneş seması, Zühre (Venüs) seması, Utarid (Merkür) seması, ay seması. Ateş unsuru, hava, su, toprak unsuru, maden, bitki, hayvan, melek, cin, insan ve mertebedir.

³⁸² Bunlar el-Bedi', el-Bâtın, el-Bâis, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Hakîm, el-Muhîr, eş-Şekûr, el-Ganiyy, el-Muktedir. er-Rabb, el-Alîm, el-Kâhir, en-Nûr, el-Musavvir, el-Muhsi, el-Mübîn, el-Kâbız, el-Muhyî, el-Mümîr, el-Azîz. er-Razzâk, el-Müzill, el-Kaviyy, el-Latîf, el-Câmi', er-Rafî' dir.

³⁸³ İbnü'l Cezerî, *Mukaddimetü'l-Cezerî ve Tercümesi*, çev. Sadi Çöğenli (İstanbul: Âsitâne Kitapevi, ts.), 2-5; Metin Koca, *Mukaddimetü'l-Cezerî ve Karabaş Tecvidi Özelinde 4 Maddede Koca Tecvid* (Samsun, 2020), 2.

³⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/16.

³⁸⁵ eş-Şûrâ 42/29.

³⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/321.

³⁸⁷ el-Mülk 67/5.

³⁸⁸ Râzî, *Mefâtih*, 30/583.

³⁸⁹ İsfahânî, *Müfredât*, “sbh”, 473.

belirtilmiştir.³⁹⁰ Bursevî de gökyüzünün şaibesiz bir şekilde yaratıldıktan sonra muhteşem güzellikte olduğunun belirtilmesi ve yeminle başlanılmasının manaya özen gösterildiğinin bir ifadesi olduğunu vurgular.³⁹¹

Bursevî, ayette geçen مصابيح (mesâbih) kelimesi yıldız anlamına gelerek ayın da geceleyin en fazla ışık yaydığı için bu yıldızlardan olduğunu belirtir. Ayrıca yıldızların semada kandiller gibi olduğunu³⁹² ve bu kandillerin her birini bir meleğin tuttuğunu, vakti geldiğinde³⁹³ de meleklerin ölmesiyle yıldızların döküleceğini ifade eder. Yıldızların düşmesi, gezegenlerin hareket halinde olup bir yerden bir yere intikali gibi gökte meydana gelen olayların mahiyet ve hikmetini filozofların kavrayamayacağını, bunları ancak sülûk ehlinin bilebileceğini anlatır.³⁹⁴

Bursevî, ayette marifet, ilahi ilimler ve rahmani gerçeklere işaretler olduğunu belirerek bunların insanın ruh semandan daha çok kalp semasına yakın olduğunu ifade eder. Ayrıca ayetteki “*bunlarla şeytanların taşlanması sağladık*”³⁹⁵ ifadesinde geçen شياطين (şeyâtîn) kelimesinin cinlerin kâfirleri olduğunu ve yıldızların bizzat kendilerinin değil de onlardan kopan parlak gök taşlarının onlara atış taneleri yapıldığı belirtir. Yıldızların bizzat atılmamasının nedenini uzayda her bir yıldızın kendilerine özgü bir yörüngeleri olması ve kendi hallerinde dönen birer parça olmaları olarak açıklar. Bunlarla birlikte şeytanların arkalarından atılan bu göktaşlarıyla onların bazılarının öldürüldüğünü, bazılarının organlarına zarar verildiğini ve bazılarının da akıllarının bozulduğunu belirtir.³⁹⁶

Bursevî, son olarak burada nefsani duyguların ve karanlık fikirlerin şeytanlarına ve bunlara nasıl azap edileceğine işaret edildiği belirtilerek onların azabının onları reddetmek ve rahmani düşüncelerin üstünlüğü ile birlikte onlardan yüz çevirmekle olacağını vurgular.³⁹⁷

Yukarıda anlatılan gökyüzü ile ilgili olan olayların tümünü bir özet mahiyetinde bizlere sunan hadisi şerif ehemmiyet arz etmektedir. “*Peygamber Efendimiz bir gün otururlarken birden üzerine bir bulut geliverdi. Efendimiz yanında bulunanlara sordu:*

“*Bunun ne olduğunu biliyor musunuz?*” Orada bulunanlar: “*Allah ve onun elçisi daha iyi bilir*” dediler. Peygamberimiz:

³⁹⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/229.

³⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/80.

³⁹² Bursevî mükâşefe ehlinin yıldızlarla ilgili görüşlerine yer verir. Onlara göre yıldızlar göklere yerleştirilmemiş ve dikilmemiştir. Onlar göğün damarları içerisinde dolaşan nurların yansımasıdır.

³⁹³ el-İnfitâr 82/1-2.

³⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/80.

³⁹⁵ el-Mülk 67/5.

³⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/80.

³⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/81.

“Bu bulut yerin köşeleridir. Yüce Allah bunları kendisine şükretmeyen ve dua etmeyen bir kavmin üzerine salacaktır” buyurdu. Sonra yine:

“Üzerinizdeki nedir biliyor musunuz?” diye sordu. Orada bulunanlar:

“Allah ve elçisi daha iyi bilir” dediler. Peygamberimiz:

“O dünya semasıdır, korunmuş tavandır, önüne geçilmiş dalgadır” buyurdu. Sonra yine sordu:

“Sizinle onun arasındaki mesafenin ne kadar olduğunu biliyor musunuz?” Onlar:

“Allah ve elçisi daha iyi bilir” dediler. Efendimiz:

“Sizinle onun arasında beş yüz yıllık mesafe vardır” buyurdu. Sonra:

“Onun üstünde ne var biliyor musunuz?” buyurdu. Aşap:

“Allah ve Resûlü daha iyi bilir” dediler. Efendimiz:

“Onun üzerinde iki gök daha vardır ki aralarındaki mesafe beş yüz senelik yoldur.

“Resûlüllah, yedi göğün hepsini saydı, her iki göğün arası dünya ile dünya göğünün arası kadardır” buyurdu. Sonra:

“Onun da üzerinde ne var biliyor musunuz?” diye sordu. Aşap:

“Allah ve Resûlü daha iyi bilir” dediler. Efendimiz şöyle buyurdu:

“Onun üzerinde arş vardır, onunla gök arasındaki mesafe iki gök arasındaki uzaklık gibidir, buyurdu, ya da buna benzer bir ifadede bulundu”³⁹⁸

2.2. METEOROLOJİK OLAYLAR

Allah Teâlâ tekvini ayetlerle bizlere olan lütuf ve ikramına bakmamızı istemektedir. Bu açıdan Kur'an-ı Kerim'de insanlara faydası olan bir takım doğa olaylarına değinilmiş, insanların bunlardan ibretler alması gerektiği ifade edilmiştir.³⁹⁹ Kur'an'da geçmekte olan rüzgâr, bulut, şimşek, gök gürültüsü ve yağmur gibi tabiat olaylarının bir sebep-müsebbip ilişkisi olduğuna, bunların ancak Allah'ın emri ve inayeti ile meydana gelebileceğine dikkatleri çeken Bursevî, bu tür olayların birer mucize olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca Bursevî bu ayetlere ilmi açıdan yaklaşmanın yanı sıra, bu ayetlerin işaret edebilecekleri hususları da tefsirinde belirtmiştir.

³⁹⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1996), “Tefsir”, 57.

³⁹⁹ وَاللّٰهُ الَّذِي ارْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتَنُّرُ سَحَابًا فُسْقَنَاهُ اِلَى بَلَدٍ مَّيِّتٍ فَاحْيَيْنَا بِهٖ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُوْرُ (Rüzgarları gönderip bulutları harekete geçiren Allah'tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır.)” el-Fâtır 35/9; وَمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَلَاخِيَا بِهٖ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ اٰيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُوْنَ (Gece ile gündüzün yer değiştirmesinde, Allah'ın gökten indirdiği rızıkta(yağmur) –ki onunla öldükten sonra yeniden hayat vermektedir- rüzgârları çeşitli yönlerden estirmesinde düşünenler için alınacak dersler vardır.)” el-Câsiye 45/5.

2.2.1. Rüzgâr

Yeryüzünün imarı ve inşası açısından en önemli nimet ve ihsanlardan bir tanesi hiç şüphesiz rüzgârdır. Rüzgâr, bir rahmet kaynağı,⁴⁰⁰ imtihan ve şükür vesilesi,⁴⁰¹ bitkileri aşılama aracı,⁴⁰² insanların emrine verilmiş olan bir nimet,⁴⁰³ yeri geldiği zaman insanları cezalandırma aracı,⁴⁰⁴ Allah'ın birliğinin delili,⁴⁰⁵ ilahi yardımın bir parçası,⁴⁰⁶ ilahi emirle hareket etmesi,⁴⁰⁷ vb. bakımlardan kevnî yaratılışın bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Rüzgâr, Arapça ifadesiyle tekil ve çoğul formda ریح (rîh) ve رياح (riyah) olarak geçmektedir. “Rîh/Rüzgâr” hareket eden hava demektir. Ayetler de tekil formda zikredilen “rîh” kelimesiyle azap,⁴⁰⁸ çoğul formatıyla zikredilen “riyah” kelimesi ile de rahmet⁴⁰⁹ kast edilmektedir.⁴¹⁰ Günümüzde de bilimsel olarak rüzgârın tanımı, yeryüzünde yatay bir şekilde hareket eden hava hareketi⁴¹¹ ve sıcak-soğuk havanın karşılaşarak birinin diğerine üstünlüğü ile oluşan hava hareketi⁴¹² olduğu ifade edilir. Bursevî rüzgârın tanımını yıldızların etkisiyle havanın dalgalanması olarak belirtmiştir.⁴¹³

Rüzgârın belli bir ölçüsü ve etkisi vardır. Bu ölçü ve etkiyi ifade eden üç ana etken vardır. Belirtilen üç ana etkenden biri rüzgârın hızı, diğeri rüzgârın frekansı yani esme sıklığı ve sonuncusu da rüzgârın yönüdür.⁴¹⁴ Rüzgârlar genel olarak esmiş oldukları yönler nispet edilmek suretiyle isimlendirilir. Batıdan doğuya esen rüzgâra batı rüzgârı, güneyden kuzeye esen rüzgâra güney rüzgârı, kuzeyden güneye esen rüzgâra ise kuzey rüzgârı denir.⁴¹⁵ Rüzgârın esiş yönleri bulundukları bölgelerde yerel isimlerle de isimlendirilir. Mesela kuzey rüzgârının Karadeniz'deki ismi Yıldız rüzgârı, Ege'de ise yunanca bir isim olan Etesien rüzgârı gibi. Yahut genel olarak kuzey yönlü rüzgâra poyraz, güney yönlü rüzgâra ise lodos denilir.⁴¹⁶

⁴⁰⁰ el-A'raf 7/57

⁴⁰¹ Yûnus 10/22; İbrâhîm 14/18.

⁴⁰² el-Hicr 15/22..

⁴⁰³ el-Enbiyâ 21/81.

⁴⁰⁴ el-Ahkâf 46/24.

⁴⁰⁵ Er-Rûm 30/46.

⁴⁰⁶ el-Ahzâb 33/9.

⁴⁰⁷ Fâtır 35/9.

⁴⁰⁸ el-Kamer 54/19; el-Ahzâp 33/9; Âl-i İmrân 3/117; İbrâhîm 14/18; İsfahânî, *Müfredât*, “rvh”, 370.

⁴⁰⁹ el-Hicr 15/22; er-Rûm 30/46; el-A'râf 7/57; İsfahânî, *Müfredât*, “rvh”, 370.

⁴¹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, “rvh”, 370.

⁴¹¹ Oğuz Erol, *Genel Klimatoloji* (İstanbul: Çantay Kitapevi, 2010), 123; Sıtkı Kağan Ertaş, *Meteoroloji Ders Kitabı* (Ankara: DHMİ Genel Müdürlüğü, Seyrüsefer Dairesi Başkanlığı, Hava Trafik Müdürlüğü, 2004), 37.

⁴¹² Hikmet Özdemir, *Müsbet İlimlerde Kur'an Mucizesi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1983), 80; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 275. Hikmet Özdemir, *Müsbet İlimlerde Kur'an Mucizesi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1983), 80

⁴¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51,322; 6/224.

⁴¹⁴ Prof. Dr. Murat Türkeş, *Genel Klimatoloji* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2016), 170.

⁴¹⁵ Türkeş, *Genel Klimatoloji*, 170; Erol, *Genel Klimatoloji*, 124.

⁴¹⁶ Erol, *Genel Klimatoloji*, 124; Türkeş, *Genel Klimatoloji*, 172.

İslami kaynaklarda rüzgârların güney-kuzey, doğu-batı gibi her yönden, aşılâyıcı veya kısır edici, sıcak veya soğuk, sert veya yumuşak, bir zaman ve ölçüde esmesinde ibretlerin olduğu ve rüzgârın esmesiyle bazen rahmete bazen de azaba vesile olduğu belirtilir.⁴¹⁷ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de rüzgâr kimi zaman kendi adıyla zikredilirken kimi zaman da rüzgâr manasına gelen şiddetli bir şekilde esen,⁴¹⁸ müjdecî⁴¹⁹ ve kavurucu azap⁴²⁰ gibi çeşitli kelimeler de kullanılmıştır.⁴²¹ Bunların hepsinin Allah'ın varlık ve birliğine delil olduğu ve kudretinin alametleri olduğu pek çok kaynakta vurgulanmıştır.⁴²²

Ayrıca Bursevî, rüzgârın insanlara faydalı olan ve onları rahatlatıcı bir yönü olduğuna dikkat çeker. Rüzgâra “rih” denilmesinin sebebinin bu rahatlatma özelliği olduğunu İbn. Abbas (ö. 68/687-88)'ın rivayetine dayandırmıştır. Veki b. Cerrah (ö. 197/812)'tan nakledildiğini ifade ederek, rüzgâr ve sinekler olmadığı takdirde dünyanın kokacağını ve Kadı Şüreyh (ö. 80/699)'ten de rüzgârın bir hastayı iyileştirmek yahut iyi olan birini hasta etmek için estiğini anlatmıştır. Abdullah b. Amr b. As (ö.65/684-85)'tan, rüzgârın sekiz çeşit olduğunu ve bunların dördünün rahmet rüzgârı, dördünün azap rüzgârı olduğundan bahsetmiştir.⁴²³ Rahmet rüzgârlarının naşirat,⁴²⁴ mübeşşirat,⁴²⁵ levakih,⁴²⁶ zariyat⁴²⁷ rüzgârları, azap rüzgârlarının ise karada Sarsar⁴²⁸ ve Akim,⁴²⁹ denizde Âsıf⁴³⁰ ve Kâsıf⁴³¹ olduğunu açıklamıştır.⁴³² Ayrıca Bursevî, rüzgâr ile ilgili ayetlerin işaret ettiği farklı manaları ortaya koymaya çalışarak onları şöyle değerlendirmiştir. Akîm⁴³³ rüzgârının Allah'ın celal ve kahır rüzgârı olduğunu ve Akîm rüzgârının insanın bedeninde, Âsıf ve Kâsıf fırtınalarının da ruh denizinde estiğini anlatır.⁴³⁴

Kâinatın içerisinde barındırdığı iman delillerinden birisi “Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah'tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder”⁴³⁵ ayetidir. Ayet, Allah

⁴¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, “rvh”, 370.

⁴¹⁸ İbrâhîm 14/18; el-Kehf 18/45; el-Enbiya 21/81.

⁴¹⁹ el-Â'raf 7/57; el-Furkân 25/48; en-Neml 27/63; er-Rum 30/46.

⁴²⁰ Âl-i İmran 3/117; el-Ahzâb 33/9; el-Ahkâf 46/24; ez-Zâriyât 51/41; el-Mülk 67/17.

⁴²¹ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 3/179; 7/322.

⁴²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267; 7/49; 8/436; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr (Tefsirlerin Özü)*, çev. Sadreddin Gümüş - Nedim Yılmaz (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 1/200; Bayraktar Bayraklı, *Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2006), 13/523.

⁴²³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 4/453; 7/49.

⁴²⁴ el-Mürselât 77/2 (esmek, yayılmak).

⁴²⁵ er-Rûm 30/46 (Müjdecî).

⁴²⁶ el-Hicr 15/22 (Aşılâyıcı/Rahmet).

⁴²⁷ ez-Zâriyât 51/1 (Esip savuran).

⁴²⁸ el-Hakka 69/6 (Kasırğa), el-Kamer 54/19 (Kasırğa/Dondurucu soğuk), el-Fussilet 41/16 (Dondurucu rüzgâr).

⁴²⁹ ez-Zâriyât 51/41 (Silip süpüren rüzgâr).

⁴³⁰ Yûnus 10/22 (Fırtına), İbrâhîm 14/18 (Fırtına), el-Enbiyâ 21/81 (Güçlü rüzgâr), el-Mürselat 77/2 (Fırtına).

⁴³¹ el-İsrâ 17/69 (Kasırğa).

⁴³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini, Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/2197.

⁴³³ ez-Zâriyât 51/41.

⁴³⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 9/168.

⁴³⁵ el-Fâtır 35/9.

Teâlâ'nın hikmetini tamamlamasına delalet ederek bu benzersiz olayı zihinlerde canlandırır.⁴³⁶ Ayrıca bulutların rüzgâr sebebiyle hareket ettiğini ifade eder.⁴³⁷ Bursevî, ayetin tefsirinde **ارسل** (ersele) kelimesi üzerinde durarak bu kelimenin, insan ile ilgili olarak sevimli yahut sevimsiz şeylerde kullanıldığına rüzgâr ve yağmur göndermek gibi özel manada olduğuna değinmiştir. Bunlarla birlikte elçi gibi tercih ve irade yetisi olanları gönderme ve serbest bırakarak engeli kaldırmak gibi çeşitli manalarda kullanıldığını da izah etmiştir.⁴³⁸

Bursevî, burada Allah Teâlâ'nın rüzgâr çeşitlerinden rahmet rüzgârlarını ifade eden güney, kuzey ve saba rüzgârlarını murat ettiğini belirtir. Bu rahmet rüzgârlarının esiş yönlerinin olduğunu ifade ederek saba rüzgârının, gece ile gündüzün eşit olduğu vakitte güneşin doğduğu yönden estiği, debûr (batı rüzgârı/azap rüzgârı) ise saba rüzgârının mukabili güneşin battığı yönden estiğini belirtir. Kuzey ve güney rüzgârlarının da kuzey ve güney kutuplarından estiği belirtir. Ayrıca bu rüzgârların farklı fayda ve işlevlerine dikkat çekerek saba rüzgârının bulutu hareket ettirdiğini, kuzey rüzgârının bulutu topladığını, güney rüzgârının bol yağmur yağmasını sağladığını ve batı rüzgârının da bulutu dağıttığını belirtir.⁴³⁹

Bursevî, ayetin Allah Teâlâ'nın sünnetine işaret ettiğini ifade eder. Allah Teâlâ ister çorak olsun ister olmasın bir araziye ihya etmek istediğinde oraya rüzgârı göndererek bulutu harekete geçirir ve orada dilediği gibi yağmur yağdırır. Tıpkı bunun gibi kalbini ihya etmek istediği kuluna recâ⁴⁴⁰ rüzgârlarını göndererek iradenin gizli bağlarını kopartır. Ardından ihtiyaç bulutunu ve hüznün huzursuzluğunu inşa ederek cömertlik yağmurunu yağdırır. Böylece o kulun kalbinde manevi bir rahatlama çiçekleri ve ruh nurları yeşererek o kalp huzur ve rahata erer.⁴⁴¹

Daha önce rüzgârın, astronomik ve meteorolojik bir hava hareketi oluşuna değinilmişti. Şüphesiz ki bunların takdir edicisi Allah Teâlâ'dır. Bu hava hareketi ve hatta tüm kâinatı idare eden kanunlar insanın yaratılışı ile de benzerlik gösterir. Gerçekleşen her olay da bir biri için birer sebep olduğunu “biz rüzgârları aşılایıcı olarak gönderdik”⁴⁴² ayeti bizlere ifade etmektedir. Bursevî, ayette ifade edilen **لواحق** (levakıh) kelimesinin manasının üzerinde durarak, yağmuru yağdıracak olan bulutu getiren rüzgârın aşılایıcı rüzgâr olduğuna ve rüzgârın suyu

⁴³⁶ Râzî, *Mefâtih*, 26/25.

⁴³⁷ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 4/254.

⁴³⁸ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 7/322.

⁴³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/179; 7/49; 7/322.

⁴⁴⁰ Kulun Allah tealanın rahmetine güvenerek ümit içerisinde olması. Süleyman Uludağ, “Recâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

⁴⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/322.

⁴⁴² el-Hicr 15/22.

taşıyarak buluta yükleyip aşılmasına özel olarak değinmiştir.⁴⁴³ Rüzgârın esmesiyle yeryüzü ve gökyüzü arasındaki bulutların dağılarak yağmur bulutunun meydana gelerek yağmur yağacağını, dolayısıyla rüzgârın yağmurun yağmasına sebep olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁴

Allah Teâlâ'nın izni ile peygamberlere üstün yetenekler verildiği bilinmektedir.⁴⁴⁵ Hz. Süleyman'a da cinlere üstünlük kurup onları yönlendirebilme,⁴⁴⁶ hayvanların dilinden anlama⁴⁴⁷ ve rüzgâr gibi tabiat olaylarına hükmedebilme⁴⁴⁸ saltanatı verilmiştir. Hz. Süleyman'ın Allah Teâlâ'nın emri ile çok sık seyahat ettiğinden, çeşitli illere, bölgelere, diyarlara rüzgâr ile gittiğinden ve rüzgârın Hz. Süleyman'ı tekrar bulunduğu yere geri getirdiğinden bahsedilir.⁴⁴⁹ Bursevî, Hz. Süleyman'ın emrine verilmiş olan rüzgârın esinti bakımından yumuşak olduğu ancak Hz. Süleyman'ın tahtını uzaklara götürebilmesi⁴⁵⁰ için de kasırğa gibi güçlü olduğundan bahsederek rüzgârın hem Hz. Süleyman'a itaat etmesi hem de görevi bakımından kasırğa gibi olmasını büyük bir mucize olarak ifade eder.⁴⁵¹

Bursevî rüzgârı rahmetin müjdecisi olarak tanımlayan ayetlerden hareketle⁴⁵² “rih” ve “riyah”⁴⁵³ kelimelerinin farklılığına dikkatleri çekmiştir.⁴⁵⁴ Hz. Peygamberin “*Allah'ım bu rüzgârı riyah kıl rih eyleme!*”⁴⁵⁵ hadisini delil göstermek suretiyle,⁴⁵⁶ hayır getiren rüzgârlara “riyah”, şer getiren rüzgârlara ise “rih” denildiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Kur'an-ı Kerim'de günaha batıp kalmış olan toplumların Allah'ın gazabına uğrayarak onların rüzgâr ile cezalandırıldığı belirtilmektedir.⁴⁵⁸ Allah Teâlâ her şey ve herkesin rabbi olduğu gibi rüzgârın da rabbidir. Rüzgâr tüm hareketlerinde emir kulu olup Allah Teâlâ'nın ordularının en büyüklerindendir.⁴⁵⁹ Bu durum ise rüzgârın burçlar ve yıldızların etkisiyle

⁴⁴³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 4/453.

⁴⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 6/223-224; 7/322; 8/436.

⁴⁴⁵ en-Neml 27/15.

⁴⁴⁶ en-Neml 27/17.

⁴⁴⁷ En-Neml 27/18.

⁴⁴⁸ el-Enbiyâ 21/81;

⁴⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 4/394; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektbetü'l-âdab, 1422), 19/227; Yazır, *Hak Dini*, 5/3590; Kutub, *fî zilâl*, 5/2898; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 15/393.

⁴⁵⁰ *Sabah akşam yeller üstünde yürümez miydi?*

Hz. Süleyman'ın o meşhur tahtı

Nihayet yerinde yeller esmedi mi?

Ne mutlu o kimse ki dünyadan ilimle adaletle gitti. Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 563.

⁴⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/510.

⁴⁵² el-A'râf 7/57.

⁴⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, “rvh”, 370.

⁴⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 3/179.

⁴⁵⁵ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Mesâbihu's-sünne*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. (Beyrut, 1987), 1/511.

⁴⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 4/453.

⁴⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/223-224.

⁴⁵⁸ el-Ahkaf 46/24-25.

⁴⁵⁹ “Yerin göğün bütün zerreleri

İmtihan anında Hakk'ın askeri olur.

meydana gelmiş bir olay değil, bizzat Allah Teâlâ'nın kudretiyle özel olarak yarattığı bir durumdur. Kur'an'ın ifadesine göre rüzgâr ile helak olan Âd kavminin helak olmasının sebebi onların yeryüzünde büyüklük taslamalarıdır.⁴⁶⁰ Bunun üzerine Allah Teâlâ rüzgârın bekçisi olan meleklerle bir yüzük halkası kadar rüzgâr salmalarını emreder. Melekler bu emri yerine getirir ve helak edilmek istenen Âd kavminin üzerine batı tarafından (debûr) soğuk ve şiddetli bir rüzgâr olan fırtına eser.⁴⁶¹ Kendilerinde müthiş bir güç olduğunu düşünen kavim “*Bizden daha kuvvetli kim var*”⁴⁶² dediler. Ancak Âd kavmi eşyalar ve sürülerin havada uçtuklarını görünce bu rüzgârın rahmet değil de azap rüzgârı olduğunu anlarlar ve evlerine girerek kapılarını kapatırlar. Dışarıda olanlar ise sığınak ve mağaralara saklanırlar. Allah Teâlâ'nın emriyle bu fırtına onların yaşadığı sahil bölgesindeki kum tepelerini onların üzerine kapatır. Allah'ın gazabı Âd kavmine daha da hiddetlenmesiyle onların üzerine tamamen kontrolden çıkmış çok şiddetli bir rüzgâr/kasırğa esmeye devam eder.⁴⁶³ Âd kavminin kasırgadan korunmak için çukurlara ve vadilere saklanırlar ancak bu durum onları koruyamaz⁴⁶⁴ ve kasırğa gibi esen rüzgârın onları bulundukları yerden çıkararak kurumuş hurma kütüğü⁴⁶⁵ gibi savurup yere serer. Bursevî, bu kasırğa esnasında Âd kavminin ruhlarının alındığını anlatılır.⁴⁶⁶ Bir başka anlatımda da Âd kavminde açıkta bulunanları şiddetli rüzgârın yok ettiğini, evlerde saklananları evlerini yıkarak evlerden çıkarttığını, sığınak ve mağarada bulunanları ise rüzgârın yedi gece sekiz gün⁴⁶⁷ sürmesinden dolayı açlık ve susuzluğun mahvettiğini ifade eder.⁴⁶⁸

2.2.2. Bulut

Gökyüzünde Allah'ın azametini gösteren delillerden biri de buluttur. Allah'ın emrine amade olan bulutlar, O'nun istediği yönle giden, döndürülüp dolaştırılan,⁴⁶⁹ korku ve ümidi,⁴⁷⁰ rahmeti içinde barındıran,⁴⁷¹ esenlik kaynağı⁴⁷² olan mucizevi tabiat olaylarından. Bunları düşünen kimselerin de Allah Teâlâ'nın tek ilah olduğuna dair delilleri barındırdığına

Rüzgârı gördün mü, Âd kavmine ne yaptı?

Suyu gördün mü tufanda ne etti.” Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 19/151.

⁴⁶⁰ Fussilet 41/15.

⁴⁶¹ Batı rüzgârı Kâbe'nin arkasından estiği için de ona *debûr* ismi verilir.

⁴⁶² Fussilet 41/15.

⁴⁶³ “Sarsar”, son derece şiddetli ve gürültülü olan. Adeta, kasırganın içerisinde soğuk kendini tekrarlayarak artmakta ve rüzgârın kendi soğğunun şiddetiyle yakıp kavurmaktaymış gibi. Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/598.

⁴⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 19/214-215.

⁴⁶⁵ “İnsanları sökülmiş hurma kütükleri gibi çekip alıyordu.” el-Kamer 54/20.

⁴⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, 10/132.

⁴⁶⁷ Eyyamü'l-acûz/Kocakarı soğukları olarak isimlendirilir. Abdülkadir Özcan, “Berdü'l Acûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/485-486.

⁴⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/183; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/274-275; 10/132.

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/164.

⁴⁷⁰ er-Ra'd 13/12.

⁴⁷¹ el-'Arâf 7/57.

⁴⁷² el-Bakara 2/57.

şahitlik etmelerine sebep olan, Allah'ın İlâhî kudreti ve üstün hikmetine delalet eden alametlerdendir.⁴⁷³

Bulutlar, havadaki su buharının yoğunlaşıp su damlacıklarının ve hava parçacıklarının birleşmesiyle yerden yüksekte oluşan bir kütlelerdir.⁴⁷⁴ Ayrıca yeryüzüne ulaşan güneş enerjisini ve yeryüzünden gökyüzüne çıkan enerjiyi dengeleyen, iklim üzerinde kilit rol alan elementlerdir.⁴⁷⁵ Bulutlar, yeryüzüne inmeden yahut uçup gitmeden yer ile gök arasında dolaşırlar.⁴⁷⁶ “Yerden ve denizlerden yükselerek dağları saran buharlardır” da denilmiştir.⁴⁷⁷ Aynı zamanda bulutlar yüksek kesimlerde soğuk hava tabakası ile temas edip yağmurun meydana gelmesinde temel görev görürler.

İnsan aklının anlamaktan aciz kaldığı nice incelik, sanat ve güzellikleri barındıran gökyüzü ve içindekilerinin yaratılmasında Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretini ortaya koyan pek çok deliller vardır. “*Rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır*”⁴⁷⁸ ayetiyle Allah Teâlâ bu delilleri görüp onlardan ibret alınmasını istemektedir. Bursevî, Allah Teâlâ'nın, bulutu gökyüzünde kolaylıkla ve kısa bir zaman içerisinde veya birkaç günlük mesafede hareket ettireceğinden yahut sabit tutacağından bahseder.⁴⁷⁹ Allah Teâlâ kâinata koyduğu hükümler ve kanunlar neticesinde hükmederek bulutları yürütür. Bunu da “*Bulutları harekete geçirsün diye rüzgârları gönderen Allah'tır. Sonra O, bulutları gökyüzünde dilediği gibi yayar, bazen de parçalara ayırır*”⁴⁸⁰ ayetiyle bizlere bildirir. Ayette geçen کسفا (kisfen) kelimesi bulut, pamuk vb. parça parça halindeki cisimlerin kısmı olan کسفة (kisfetün) kelimesinin çoğuludur.⁴⁸¹

Bursevî, bu ayette de Allah Teâlâ'nın ilahi emri ile bulutlara rüzgârı göndererek onları serip yayacağını, üst üste yığarak birbirine çarpıştıracağını, bulutlar arasında tabakalar meydana getirip onları birbirine sürtüştürerek elektrik kıvılcımları çıkarttıracağını ifade eder. En sonunda da onları toplayıp kısım kısım yapacağını belirtir.⁴⁸²

Bursevî, yağmurun bulutta nasıl meydana geldiğine dair çeşitli görüşlerin olduğu belirterek bunların kadir-i mutlak olanın kudreti ile havada oluştuğunu ifade edip açıklamalar

⁴⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267.

⁴⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/353; Türkeş, *Genel Klimatoloji*, 284; Erol, *Genel Klimatoloji*, 224.

⁴⁷⁵ Ahmet Vefa Temel, “Kur'an'daki Meteorolojik Kavramların Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/1 (Mart 2021), 80.

⁴⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267.

⁴⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/322.

⁴⁷⁸ el-Bakara 2/164.

⁴⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/180; 6/165.

⁴⁸⁰ er-Rûm 30/48.

⁴⁸¹ İsfahânî, *Müfredât*, “ksf”, 711.

⁴⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51.

yapar.⁴⁸³ معصرات (mu'sırât) kelimesi, rüzgârlar tarafından sıkıştırılarak yağmur damlatması yaklaşan fakat sıkılmayıp suyu akıtılmayan bulutlar olarak ele alınır.⁴⁸⁴ Buluta suyu kendine doğru çektiğinden dolayı "sehab" ismi de verilmiştir.⁴⁸⁵ Bursevî bu sebeple bulutun, Allah'ın dilediği gibi su doldurduğu bir cisim olduğunu belirtir.⁴⁸⁶ Rüzgârı sebep kılarak yağmur yüklü bulutları kurak kalmış bir bölgeye gönderir ve orayı yeşertmek için buluttan yağmuru döktüreceğini ifade eder.⁴⁸⁷ "Rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderen O'dur. Nihayet o rüzgârlar ağır bir bulut yüklenince onu ölü bir memlekete sevk ederiz. Orada suyu indirir"⁴⁸⁸ ayetini bunun delili olarak belirtir.

Bursevî, Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'e hitap ederek görme yetisine sahip olan insanların, bulutların boşluklarından ilahi emirle birlikte yağmurun çıktığını görebileceklerini ifade eder.⁴⁸⁹ Ayrıca Nebe' suresinde geçen ماء ثجاجا (mâen seccâcen) kelimesinin bol bol dökülen su anlamında olduğunu, bunun da damlaların peşi sıra birbirini takip etmesi ve damlaların çoğalması olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁰ Bu çoğalma halinde yağmurun yeryüzünü bozacağı için bulutların elek vazifesini gördüğünü açıklar.⁴⁹¹

Allah Teâlâ sebepleri yaratan ilk sebeptir. Bu minvalde Bursevî, Nebe' suresinde yağmurun bulutlardan indirildiği,⁴⁹² Mü'minûn suresinde ise yağmurun gökten indirildiği⁴⁹³ ayetlerinin çelişkili gibi görünse de aslında aralarında hiçbir çelişki barındırmadığını belirtir. Bu farklı görünüp de farklı olmayan olayı ise yağmurun başlangıcı gökten olsa da yağmur gökten bulutlara ve bulutlardan da yeryüzüne inmesi Yağmurun gökten indirilmesi onun güneş ısısı gibi semavi sebeplere bağlı olması şeklinde izah eder. Yani güneş, nemli yerlerden deniz ve nehirlerden su parçacıklarını hava boşluğuna çıkarır, bunlar da bulut haline gelir ve yağmur olarak yeryüzüne iner. Bu durumda yağmurun "bulutlardan" indirilmesinin hakikat "gökten" indirilmesinin ise sebebiyet olması ile mecaz bir anlatım olduğunu vurgular.⁴⁹⁴ Dolayısıyla her şeyin bir sebep ve müsebbip ilişkisine bağlı olduğunu ortaya koyar. Tüm bunlar ise Allah

⁴⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

⁴⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, "asr", 569.

⁴⁸⁵ İsfahânî, *Müfredât*, "shb", 399.

⁴⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/322.

⁴⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/179.

⁴⁸⁸ el-Bakara 2/164.

⁴⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51.

⁴⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/297.

⁴⁹¹ Hatta yeryüzünün, yağmurlu tufan günlerinde Allah Teâlâ'nın gökyüzünden çok fazla su indirdiğini ve O'nun bu gazabından dolayı inen suyun fişkırlarak gelip yeryüzünü yarık yarık yaptığı için Allah Teâlâ'ya şikâyetinde bulunduğunu anlatır. Bu şikâyetinden sonra Allah Teâlâ'nın, elek vazifesi görmesi için bulutları yarattığına yer verir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51.

⁴⁹² en-Nebe' 78/14.

⁴⁹³ el-Mü'minûn 23/18.

⁴⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/297.

Teâlâ'nın varlığına ve birliğine delildir.⁴⁹⁵ Fakir (Bursevî) derki: *“Bu âlem sebepler ve hikmetler âlemidir, vasıtalar sadece sebeplerden ibarettir.”*⁴⁹⁶

2.2.3. Şimşek, Yıldırım ve Gök Gürültüsü

Şimşek/yıldırım ve gök gürültüsü tıpkı bulut ve rüzgâr gibi günlük hayatta karşılaştığımız meteorolojik olaylardandır. Ancak Kur'an'ı Kerim'de bunlar daha çok kevnî ayet olarak değil de bazı beşeri meselelerin anlaşılmasını sağlamak için anlatılmış ve müfessirler de bu şekilde ele alarak tefsir etmişlerdir. Bursevî de işaret ettikleri manalar bakımından daha geniş bir şekilde bu ayetlerin tefsirine yer vermiştir.

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de bazı toplulukların hallerini anlatırken tasvir ederek örneklendirmeler yapar. *“Yahut onlar, karanlıklar, içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimselere gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkırlar. Hâlbuki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır”*⁴⁹⁷ Ayetiyle Allah Teâlâ, münafıkların karakterlerini ve içlerinde bulundukları ruh hallerini tasvir etmektedir. Bu tasvirde gök gürültülerinden sonra yağan yağmurlar, şiddetli yağmur anında oluşan karanlıklar, karanlık anında dehşet içerisinde kalanlar ve yaşanan dehşet anında acı çeken münafıkların berbat hali canlandırılmaktadır.⁴⁹⁸ Başka bir tasvirde İslam dini, toprağın yağmurla hayat bulduğu gibi kalbin de hayat bulacağını ifade etmek için yağmura benzetilmiştir. İnkâr edenlerin barındırdıkları şüpheler karanlıklara, ilahi uyarılar ve müjdeler şiddetli gök gürültüsü ve şimşeklere, Müslümanların eliyle inkâr edenlerin başlarına gelen korkular ve bu korkudan kaynaklı sıkıntılar da yıldırımlara benzetilmiştir.⁴⁹⁹ Bursevî de Allah Teâlâ'nın bir önceki ayetlerde ifade edilen konunun daha iyi anlaşılmasını ve muhatabının zihninde kalıcı olmasını sağlamak için münafıkların hallerini bu ayette örneklendirerek

⁴⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267.

⁴⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

⁴⁹⁷ el-Bakara 2/19.

⁴⁹⁸ Kutub, *fî zilâl*, 1/93.

⁴⁹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/79-80.

anlattığını belirtmektedir.⁵⁰⁰ Ayrıca ayette geçen برق (berk),⁵⁰¹ رعد (ra'd),⁵⁰² صواعق (savâik)⁵⁰³ kelimeleri üzerinde durarak açıklamalar yapar.

Bursevî, Allah Teâlâ'yı zikretmenin ve Kur'an'ın heybetinden kalplerde oluşan korku olarak “Şayet biz bu Kur'an'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün”⁵⁰⁴ ayetinde geçen “ra'd” tabiri ile izah eder. Ayrıca ona göre Allah'ı zikretmek ve Kur'an'ın kalplere ulaşan nuru ve parıltıları “berk” tir.⁵⁰⁵ Bu olaylardan sonra kalpler ve bulunduğu deriler Allah Teâlâ'yı anmaya karşı yumuşar, orada Kur'an'ın ve dinin gerçekleri yeşerir. Kalpler de bunun idrakinde ve bilincinde olur. “Resul'e indirileni (Kur'an'ı) dinledikleri zaman, hakikate dair bilgileri bulunduklarından dolayı gözlerinden yaşlar boşaldığını görürsün”⁵⁰⁶ buyruğu ile kalpler, içlerinde yeşeren gerçekleri ve hakikatleri tanıyıp ona göre tavır alırlar. Böyle kalplerin sahipleri kendilerine saadet nurları doğan kimselerdir. Onlar yüksek mertebelere ulaşmak için nefsin karanlıklarından kurtularak irade ipine sarılırlar.⁵⁰⁷ Ayrıca kişinin “berk” nuru ile dünyalıkların ve şehvi arzuların ateş olduğunu görür, korkarak onlardan uzaklaşır, nefsinin hoşuna gitmeyen mükellefiyetlerin/şer'i hükümlerin ise aslında vaat edilen cennetler olduklarını anlar ve istek ve içtenlikle onlara yönelir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/69.

⁵⁰¹ Bulut parçalarının birbirine çarptığında ortaya çıkan parlak ışık yani şimşektir. İsfahânî, *Müfredât*, “brk”, 119. Başka bir tanımda “berk” kelimesi bulutun parıldamasından bir parıltı veya Ra'd meleğinin elindeki kılıcı buluta vurarak hareket ettirmesinden dolayı ortaya çıkan ateşi görmek olduğu ve hidayet nuru olduğu ifade edilir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/70; 6/165; 7/54.

⁵⁰² Ra'd ise buluttan duyulan şiddetli sestir. İsfahânî, *Müfredât*, “rad” 357. Ra'd” konusunda âlimlerin ihtilafta oldukları belirtilir. Bu konuda makbul olan görüş “Ra'd'ın Allah'ın celalinden yaratmış olduğu meleğin adı olması ve aynı zamanda bu meleğin çok şiddetli olan sesinin de “Ra'd” olması ifade edilir. Râzî, *Mefâtih*, 19/25-26. Bir deve sahibinin çıkardığı sesle develerini güttüğü gibi bu melekte sesiyle bulutları yönlendirdiği anlatılır. Bursevî'nin bu konudaki görüşü, Ra'd'ın anlatılan sesin kendisinde kemal sıfatı bulunan sesi meleğin sesi olduğudur. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352. Bir rivayette Yahudiler efendimizin yanına gelerek “Ra'd (gök gürültüsü)” ten bahsetmesini istediler. Efendimiz (s.a.v.) “Ra'd bir melektir. Bu melek bulutlarla görevlendirilmiş olup beraberinde ateşten kılıçlar vardır. Bu kılıçlarla bulutları Allah'ın dilediği yerlere sevk ederler” buyurdu. Yahudiler, peki duyulan şu ses hakkında ne dersiniz? diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.) “Meleğin bulutları istenilen yere sevk edip ulaştırması anında çıkan sestir.” buyurdu. Yahudiler de “doğru söyledin” diyerek Efendimizi tasdik etmişlerdir. Hanbel, *Müsned*, 1/274.

⁵⁰³ Sâika'nın çoğulu olup ölüm, azap ve ateş gibi manaları ifade eder. İsfahânî, *Müfredât*, “sak” 484-485. bu ayette yıldırımın çıkardığı korkunç ses olarak tanımlanmıştır. Bu sesle birlikte gökten dumansız bir ateş parçası iner. Öyle ateş ki bu âlemdaki ateşlerin en kuvvetlisidir. Yeryüzüne indiğinde üzerine düştüğü şeye çarparak yakar hatta bazen denize düşmesiyle denizde ki balıkları bile yakar. Ancak tüm bunlara rağmen letafeti sebebiyle kısa bir zaman içerisinde sakinleşerek söndüğü ifade edilir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/353. Başka bir ifadeye göre, gökyüzü ve onun önündeki şeffaf tabakanın arasında bir ateş olduğu yıldırım (sâika) nın da o ateşten oluştuğu ve bu ateşin de yerinden çıkarak tabakayı yırtmasıyla gök gürültüsünün oluştuğu anlatılır. Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/353.

⁵⁰⁴ el-Haşr 59/21.

⁵⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/72-73.

⁵⁰⁶ el-Mâide 5/48.

⁵⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/72-73.

⁵⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/54.

Bursevî, Kur'an-ı Kerim ve barındırdığı ilim ve bilgileri yeryüzünde ki hayatın sebebi olan yağmurla ilişkilendirir. Kelam-ı Kibar'ın yağmur gibi inmesiyle münafıkları kaplayan hüznün ve şaşkınlık, karanlık ve buhranlara dönüşmüştür. Ayetlerdeki had ve tehditleri gök gürültüsü ve şimşekle tasvir eder. Kur'an'ın öğretilerine karşı insanların sağır gibi olmaları, gök gürleyip şimşek çaktığında kendisini yıldırımın öldüreceği korkusuna kapılıp kulaklarını tıkayan kimselere, şimşegin ışığında yürümeleri ve kendilerine bir musibet gelip şaşkınlık içinde olmaları da karanlık çöktüğünde ne yapacaklarını bilemeden kalakalmalarına benzettir.⁵⁰⁹

İnsanın ruhuna etkili bir şekilde tesir eden tabiat olaylarından olan gök gürültüsü kendiliğinden meydana gelmeyen, mutlak güce sahip olan Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretiyle ortaya çıkan bir durumdur. Bu öyle bir durumdur ki içinde melekler, tesbih, secde, dua, korku ve ümidi barındırır. *“Gök gürültüsü Allah'ı överek tenzih eder; O'nun korkusundan dolayı meleklerde buna katılır”*⁵¹⁰ ayetinde Allah Teâlâ bunları bizlere hatırlatmaktadır. Bursevî bu ayetin Allah'ın celalinin altında/görünmeyeninde cemal, cemalinin altında da celal olduğuna işaret ettiğini ifade eder. Bunu örneklendirmek için Allah Teâlâ'nın yaratılmışların gözlerinde onların görmesini sağlayan bir nur yarattığını belirtir. Allah Teâlâ yolcuya celal nurundan bir parça şimşek gösterdiği zaman yolcуда, yolda kalma korkusuyla birlikte ümitsizlik galip gelir, cemal nurundan bir parça şimşek gösterdiği zaman ümit hali üstün gelir.⁵¹¹ Aydınlatıcı ışıklar ile karanlıkta yürümek nasıl mümkünse, beşeri karanlıklarda da kolay bir şekilde yürümek Kur'an'da yer alan hakikat ve incelikleri anlamakla ve hidayetin aydınlığı mümkündür. Bundan dolayı Allah Teâlâ *“Hidayet nuru onların yolunu aydınlattıkça orada yürürler. Beşeri zulmet onların üzerine çökünce de oldukları yerde kalakalırlar”*⁵¹² buyurmaktadır.⁵¹³

Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu kalplerde ve zihinlerde derin izler bırakan eşsiz tabiat olaylardan biri de yıldırımdır. Yıldırım yerleşik hayatta olanlar için yağmur ümidi taşıırken, açık arazide bulunanlar için de korkuyu ifade eder. Korkuya sebep olan bu yıldırım, günümüzdeki seslere hiç benzemeyen korkunç bir ses,⁵¹⁴ kalpleri parçalayan bir çığlık,⁵¹⁵ hakiki bir kıvılcım ve ulaştığı yeri yakıp bitiren dumansız bir ateştir.⁵¹⁶ Yıldırım ayrıca Allah Teâlâ'nın gazaplarından biridir. Bursevî Allah Teâlâ'nın, insanı küfre düşüren, dosdoğru yoldan saptıran,

⁵⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/72-73.

⁵¹⁰ er-Ra'd 13/13.

⁵¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

⁵¹² el-Bakara 2/20.

⁵¹³ Aynı zamanda bu ayet, “şimşek çaktığında onların(münafıkların) hali nasıl olur?” sorusuna gelen bir cevap ve şimşegin münafıkların üzerindeki etkilerini anlatan bir ifadedir. Prof. Dr. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 1/83-84.

⁵¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/168-169.

⁵¹⁵ Bu çığlığın Cebrail a.s. çığlığı (Semûd kavmine “-Allah'ın laneti üzerinize olsun, ölü) olduğu belirtilmiştir; el-Hûd 11/67; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/161.

⁵¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/54.

O'nun katında boş tartışmalara girenleri yıldırım ile yakalayıp çok şiddetli bir şekilde cezalandıracağı ifade eder.⁵¹⁷ Tıpkı Hz. Mûsâ'nın beraberinde olan yetmiş kişinin Allah'a karşı aşırı giderek inatlaşmaları ve O'ndan dünyalık olarak imkânsız bir şey istemeleri karşılığında onların sonunu getirecek olan korkutucu, akli-anlayışı yok eden ve öldüren yıldırımın onlara çarptığı gibi.⁵¹⁸ Yahut Hz. Peygamberin Arapların önde gelen azgınlarından birini üç kere yanına çağırması ve o kişinin üçünde de tahkir edici ve aşağılayıcı tavır sergilemesinden dolayı Allah Teâlâ'nın o azgın kimsenin üzerine bir bulut gönderip o bulutun çıkardığı gürültüden sonra ona yıldırım çarpması gibi. Bu olaydan sonra “...onlar Allah hakkında tartışıp dururken O, yıldırımlar gönderip bunlarla dilediğini çarpar. O'nun azabı pek şiddetlidir”⁵¹⁹ ayetinin indirildiği belirtilir.⁵²⁰ Bursevî bu ayette peygamberlere inanmayıp onlara tabi olmayan, nakli delilleri kenara iterek akla uyan filozoflar ile bidat ehlinde bazı kelamcılarının Allah'ın zat ve sıfatları hakkında mücadele halinde olanlara işaret ettiği vurgular.⁵²¹

Bursevî burada kendi görüşünü “yıldırım, gafile isabet eden ve dünyada hemen verilmiş bir azaptır. Zâkir kimse de Allah ve rahmeti ile beraber olduğu için yıldırımın gazabından uzaktır” diyerek belirtmiştir.⁵²²

2.2.4. Yağmur-Su

Atmosferde mevcut olan su buharının gaz halden sıvı hale dönüşmesiyle meydana gelen ve çapı 0,5 mm'den büyük damlalar şeklinde yeryüzüne düşen yağış türüne yağmur denir.⁵²³ Yağmurun oluşumunda pek çok neden mevcuttur. Rüzgâr, bulut, ısı, nem bu etmenlerin başlıcalarıdır. Oluşan bu yağmurun yağmasıyla yeryüzünde akarsular meydana geldi. Bu akarsular da denizleri ve okyanusları oluşturdu.⁵²⁴ Daha önce yukarıdaki kısımlarda anlatılan bulut, gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımın oluşma sebepleri de su/yağmura bağlıdır. Su, havada buhar halinde bulunarak bulutları oluşturup, bulutların da yağmuru su olarak yeryüzüne indirmesi ve yeniden yoğunlaşarak buhar haline gelmesiyle oluşur. Daha sonra yağın yağmurlar buharlaşır ve yeniden yağmurun yağmasına sebep olur. Bu döngü Allah'ın mucizesinden olup dünyanın oluşumundan günümüze kadar süregelen ve hala devam

⁵¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/353.

⁵¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/139-141; 2/315.

⁵¹⁹ er-Ra'd 13/13.

⁵²⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad, 2003), 4/625.

⁵²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/353.

⁵²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

⁵²³ Mustafa E. Ulugür, *Su Mühendisliği* (İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 1972), 19.

⁵²⁴ ez-Zümer 39/21.

etmektedir. Bu bağlamda yeryüzü sularının bütün kaynağının gökten olduğu⁵²⁵ anlaşılmaktadır. Su mühendisliği alanında da suyun kaynağının yağışlar olduğu kabul edilmektedir.⁵²⁶

Tüm dünyanın hava koşulları yağmur/su ile oluşur. Sıcaktan çözülmeyp göğe doğru yükselen buharlar, havada soğuk olan tabakaya ulaştıklarında orada mevcut olan kuvvetli soğğun etkisiyle toplanıp bulut haline gelirler. Eğer soğuk şiddetli ise kar, şiddetli değilse yağmur yağar. Yine soğuk şiddetli olur fakat buhar parçaları birleşemezse dolu olarak yağar.⁵²⁷ Ayrıca yağmur damlalarının çeşit çeşit olduğuna damlaların büyük-küçük, birbirine yakın-uzak olduğuna ve yağmurun kısa-uzun süreli yağdığı anlatılır.⁵²⁸

Her şekliyle insanın hayatına etki eden yağmur Kur'an-ı Kerim'de geniş bir şekilde yer almaktadır. Bazı ayetlerde yağmurun oluşumuna⁵²⁹ pek çok ayette yağmurun bir rahmet⁵³⁰ olduğuna yer verilmektedir. Ayrıca rahmet olmasını konusunun üzerinde durularak eşsiz yaratılış karşısında insanların bunlardan ibretler almasını istemektedir.⁵³¹ Allah Teâlâ sebepleri yaratan ilk sebeptir. Bundan dolayı her şey bir sebebe bağlıdır. Yağmurun yağmasına sebep olan bulutlardır. Bunları da Allah Teâlâ eşsiz ilmiyle ve kudretiyle yaratmaktadır. “*ve yağmur dolu bulutları meydana getiren O'dur.*”⁵³² Bursevî bu ayetin tefsirinde, Allah'ın, suyu bulutta meydana getirmesinden sonra bulutun mu yağdırdığını yoksa suyun buluta gökten mi indiğine dair farklı görüşlere yer vermiştir. İbrahim suresinin tefsirinde, nasların ifadesine göre yağmurun felekte meydana geldiğine, oradan bulutlara, oradan da yere yağdığını anlatmıştır.⁵³³ “*Tercihe layık görüş budur*” diyerek Bursevî burada kendi görüşünü de belirtmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, kullarına ihsan ettiği nimetlerin çok fazla olduğunu haber vererek önce gökleri ve yeri yarattığına sonra da bunlardan meydana gelen faydalara işaretlerin olduğunu anlatmıştır. Yeryüzünde ki bütün nimetlerin gökten inen yağmurla meydana geldiğini de ayrıca vurgulamıştır.⁵³⁴

Allah Teâlâ'nın kâinata hükmettiğinin bir ifadesi “*Gökten ölçülü olarak su indiren de O'dur*”⁵³⁵ ayetidir. Eşsiz kudretle bulutların meydana gelmesinin ardından bir takım hava olaylarıyla birlikte yeryüzüne yağmur yağmaktadır. Yağan bu yağmurda mutlak hakîmin takdir

⁵²⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfi' İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 3/325.

⁵²⁶ Ulugür, *Su Mühendisliği*, 7.

⁵²⁷ Buharı oluşturan parçacıklar “suya” aittir. Dumanı oluşturan parçacıklar “yere” aittir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/165.

⁵²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

⁵²⁹ en- Nûr 24/43; er-Rûm 30/48.

⁵³⁰ el-A'râf 7/57; el-Furkân 25/48; en-Neml 27/63.

⁵³¹ en-Nahl 16/11.

⁵³² er-Ra'd 13/12.

⁵³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/420.

⁵³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/420.

⁵³⁵ ez-Zuhuruf 49/11.

ettiği dengeli bir ölçü vardır. Bursevî, Âdetullah ve Sünnetullah gereği Allah Teâlâ yaratmış olduğu kullarının ve canlıların hayrı ve iyiliği ölçüsünde, zarardan emin olacakları ve istifade edecekleri miktarda gökten su indireceğini ifade eder. Bu ölçü ne bir tufan gibi fazla ne de zaruri ihtiyaçlara yetmeyecek kadar azdır. Fakat bazen hikmet gereği sel ve afet meydana gelerek zarar verdiği de olur. Çünkü bu şekilde kullar imtihan edilir, isyan ve günahlara karşılık cezalandırılmış olurlar. Ancak bu cezalandırma da yirmi veya otuz yılda bir meydana gelir.⁵³⁶ Yağmur, suyun bir çeşididir ve semadan bulutlara, bulutlardan da yeryüzüne iner.⁵³⁷ İnen bu suda hem insan ve hayvanların içeceği hem de hayvanların otladığı bitkilerin istikbaline sebeptir. Bursevî burada birtakım işaretler olduğuna yer verir. Allah Teâlâ, gökten yeryüzünün hayat bulmasına sebep olan yağmuru indirdiği gibi, inayet semasından da kalpleri diriltiren rahmet suyu indirir. Bu su ile asilerin günah kirleri silinir. Gönül bahçelerinde iyilik çiçekleri ve rahmet nurları açar. Gökten inen su ile ormanların hayat bulduğu, ağaçların meyve verdiği, nehirler aktığı gibi, inayet semasından inen su da irfan ağacını meydana getirir ve çeşitli yiyecekleri oluşturur. Bursevî, bu su ile Allah Teâlâ kullarına olan nimetini “*hurma bahçeleri, üzüm bağları, zeytin ağacı*”⁵³⁸ ayetiyle açıklayarak O’nun kullarını bu şekilde irşat ettiğini ifade eder. Kim nimetlerden ziyade onları verene ulaşırsa hakiki/gerçek matluba ulaşacağına da vurgu yapar.⁵³⁹

Allah Teâlâ yer ve göklerin nurudur. Bu nuru ile yaratmış olduklarına kanunlarını bildirir. İnsanların gönüllerine dokunup kalplerini uyararak onları düşünceye sevk edip kanunlarındaki güzelliklerden ve onlarla birlikte meydana gelen harikulade olaylardan ibret almalarını istemektedir. O, “*Görmez misin ki, Allah bulutları yürütür, sonra onları birleştirir, sonra onları üst üste binip yoğunlaşmış bulut kümesi haline getirir. Bu sırada bulut aralıklarından çakan şimşegi görürsün; gökten, oradaki bulut dağlarından dolu yağdırır da bunu dilediğine isabet ettirir, dilediğinden de onu uzaklaştırır, bu arada şimşegin parıltısı neredeyse gözleri kör edecek*”⁵⁴⁰ ayetiyle ibretler dolu sahneyi insanların gözü önüne sermektedir. Ayette bahsedilen gökten maksadın felek değil, yağmur yüklü bulutlar olduğu ifade edilir.⁵⁴¹ Bursevî, ayette bulutların üst üste yığılmasının ardından aralarından şiddetli ve hafif her türlü yağmur ve donmuş su olan dolu çıktığını ifade eder. Daha sonra Allah Teâlâ’nın gökte dolu ve kardan oluşan pek çok dağ yaratıp her birine bir melek tayin ettiğini, o meleklerden her birini belli ölçüde kar yağdırmak istediği zaman o bölgeye yolladığını ve her

⁵³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/453; 6/74; 8/352-353.

⁵³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/71.

⁵³⁸ el-Mü'minûn 23/19.

⁵³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/74; 5/15-17; 6/74.

⁵⁴⁰ en-Nûr 24/43

⁵⁴¹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 4/110.

dolu ve kar tanesine de onların yere ulaşmasını sağlayan bir melek bulunduğu belirtir. Ayrıca Bursevî, yeryüzünde akan tüm pınar, dere ve ıraklar gibi suların aslının dolu ve kar olduğunu vurgular. Bunlarla birlikte Allah Teâlâ'nın, ateşin karı eritmediği, karın da ateşi söndürmediği, bedenlerinin yarısı kar diğer uyarısı ateşten oluşan melekler yarattığından ve o meleklerin de kar yağdırılmak istenildiği bölgeye gönderildiği, kanatlarını çırparak oraya kar yağdığından bahseder.⁵⁴²

Yaratılmış olan tüm varlıklar yaratılış gereği suya muhtaçtırlar. Bu varlıklar tüm su ihtiyacını gökten inen yağmurlar sayesinde giderirler. Allah Teâlâ bu gerçeği “*Gökten su indirip onunla su ihtiyacınızı karşıladık*”⁵⁴³ ayetiyle açıkça belirtmektedir. Bursevî burada اسقيناكموه (esqaynâkümûh) kelimesinin üzerinde durarak, bu kelimenin insanların diledikleri zaman sudan faydalanabilecekleri anlamına geldiğini ve Kur'an'ın en uzun kelimesi olduğunu belirtir. Ayetin devamı olan “*Onu depolayan siz değildiniz*”⁵⁴⁴ ifadesinde yağmuru nehirlerde, kuyularda, pınarlarda depolayanın insanlar olmadığını, onların buna güç yetiremeyeceklerini ve insanların tüm su ihtiyaçlarını gidermek için suları oralarda koruyanın/muhafaza edenin Allah Teâlâ olduğunu ifade eder. Ayrıca “suyun Allah Teâlâ'nın hazinesi olduğuna ve bu hazinenin Allah'ın lütuf ihsanı olduğuna vurgu yapar.”⁵⁴⁵ Bursevî burada tasavvufi olarak gökten yağmur yağdığında, kişinin sırat köprüsü üzerinde günahlarına ağlamasının tahayyül edilmesi gerektiği yorumunu yapar.⁵⁴⁶ Bazı kaynaklarda “*Gökten uygun ölçüde su indirir, onu arzda tutarız*”⁵⁴⁷ ifadesinde belirtilen sudan maksadın ara-sıra yağın yağmur olabileceği gibi yeryüzünün yaradılışından kıyamete kadar mahlûkatın tüm ihtiyaçlarını karşılayacakları yeraltı suları, göller, nehirler ve denizler gibi büyük su kaynakları olabileceği ifade edilir.⁵⁴⁸

Yaratılmışlar hakkında mutlak hüküm ve hikmet sahibi olan Allah Teâlâ suya hakkında da dilediği gibi hüküm sahibidir. “*Nehirleri sizin için faydalı olacak şekilde yaratan O'dur*”⁵⁴⁹ ayetiyle bu hükümleri ifade edilmektedir. Nehirlerin aktığı yerlerde bolluk ve bereket olduğu için bu yerler tarih boyunca yerleşim alanları olmuştur. İnsanlar için faydalı olan ve onların yaşamı devam ettirebilmesini sağlayan bitki ve canlılar bu nehirlerle birlikte insanların hizmetine sunulmuştur. Bursevî, burada beş büyük nehrin cennetin en aşağısındaki pınarlarından bir pınardan, Cebrail'in iki kanadı üzerinde indirilerek dağlara bırakılıp

⁵⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/165.

⁵⁴³ el-Hicr 15/22.

⁵⁴⁴ el-Hicr 15/22.

⁵⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/453.

⁵⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51.

⁵⁴⁷ el-Mü'minûn 23/18.

⁵⁴⁸ Mevdûdî, *Tefhim*, 3/409.

⁵⁴⁹ İbrahim 14/32.

yeryüzüne akıttığını ifade eder. Ayrıca yeryüzündeki beş büyük nehrin Hindistan'daki Seyhun, Belh'teki Ceyhun, Irak'taki Fırat ve Dicle ile Mısır'daki Nil nehirleri olduğu belirtir.⁵⁵⁰

Allah Teâlâ'nın bahşetmiş olduğu nimetlerinden bir nimet olan su insanlık için gerekli ve faydalı olan bitkilerin ana oluşum kaynağıdır. *"Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır."*⁵⁵¹ Bursevî bu ayetin yorumunda bitkiler hakkında çeşitli açıklamalar yaparak bitkilerin faydalarını anlatır. Bu bahsedilen bitkilere yeryüzünün yaratılışı bahsinde değinilecektir. Ayrıca Bursevî ayette feyz suyunu gökten indirenin Allah olduğu, o suyun kalpler için muhabbet içeceği olduğu ve bununla beşeri kabiliyetlerin meydana geldiği işaretinin olduğunu belirtir.⁵⁵²

Gökten inen suyun illet ve sebebi ölü toprağa can vermektir. Su ile birlikte bitki ve bereketten yoksun olan yerler hayat bulur. Su ile hayat bulan şehir ve bölge halkı, bolluğun gelip kıtlığın kalkmasından dolayı mutlu olur.⁵⁵³ *"Gökten ölçülü olarak su indiren O'dur. Onunla ölü bir beldeye hayat veririz. İşte siz de böyle diriltilip çıkarılacaksınız."*⁵⁵⁴ Bursevî, ayette işari mana olduğunu ifade ederek bu işari mananın, Allah Teâlâ'nın ruh katından hidayet suyunu indirerek bu su ile ölü olan kalplerin diriltilmesi olduğunu belirtir. Kalp hidayet suyu ile ihya olmazsa varlık karanlığından Allah'ın nuruna/aydınlığına çıkamaz. Tıpkı topraktaki tohumun yağmur suyu ile ihya olmadığında yeryüzüne çıkamadığı gibi. Ayrıca ayette Allah Teâlâ'nın insanlar için hidayet ve delalet yollarını yarattığına işaretler olduğunu da belirtir.⁵⁵⁵

Su hayat vermesi hasebiyle ilme de benzetilir. *"Hepsi tek bir su ile sulanır"*⁵⁵⁶ ayetinde Bursevî, cesedin yaşamını su sağladığı gibi ruhun hayatını da ilmin sağlayacağını ifade eder. Bursevî, evliyanın ilmini de suya benzetir. Hakikati tek olan ilmin kişilere ve organlara göre farklılık göstermesi, tıpkı tek bir özelliği olan suyun farklı bölgelerde farklı tat ve koku gibi çeşitlilik gösterdiğini ifade eder. Ona göre marifet ehli olan kişinin ilmi de susuzluğu gideren tatlı su gibidir. Allah Teâlâ'dan uzak olan cahillerin ilmi ise boğazı yakan tuzlu sular gibidir. Saf ve temiz olan su nasıl ki pis ve kirli yerlerden geçince asli özelliğini kaybederse, naif ve

⁵⁵⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/412; 6/74; Müslim, *Cennet*, 26

⁵⁵¹ en-Nahl 16/11.

⁵⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/15.

⁵⁵³ "...Onu dilediği kullarının üzerine yağdırınca da o kullar sevince boğulurlar." er-Rûm 30/48-49; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/51.

⁵⁵⁴ ez-Zührûf 43/11.

⁵⁵⁵ Hidayet yolları yaratılanların nefesi kadar çok olup hepsi Allah'a ulaştırıcıdır. Delalet ve sapkınlık yolları ise Allah'ın rahmetine ulaştırmayıp O'nun gazabına sevk eder. Kula düşen, delalet ve sapkınlığa yakalanmadan rahmet davetçisinin davetini kabul edip rahmete ulaşmaktır. Allah Teâlâ zikri çokça emrettiği için bu davet de zikir ve tevhit yolundan geçer. Helal gıda da kalbin ihyası için gereklidir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/352-353.

⁵⁵⁶ er-Ra'd 13/4.

latif olan ilim de Allah Teâlâ'dan uzaklaşan cahillerde olursa asli özelliğini kaybedeceğini belirtir.⁵⁵⁷

Allah Teâlâ insanların dikkatini yağmura çektiği kadar temizliğe de çekmektedir. Çünkü temiz su bir helal gıda kadar önemlidir. “*Gökten de tertemiz su indirdik ki onunla ölü toprağı canlandıralım ve hayvanıyla insanıyla yarattığımız nice varlıkları suya kavuşturalım*”⁵⁵⁸ ayetinde de temizliğe vurgu yapılması temiz suyun hayat unsurunu barındırdığını açıklar. Bursevî, ölü bir beldeyi diriltmek sadece suyla olabilecekken burada temiz suya vurgu yapılmasının sebebini sudaki temizlik nimetine işaret olduğunu belirtir. Bu temizlik özelliğinin suyun indirilmesine ilave bir nimet olduğunu ve “tertemiz” şeklinde vasıflandırılmasının “can vermek için” sözündeki lütfu tamamlamak için olduğunu ifade eder.

Bursevî, temizliğin rızkı genişleteceğine dikkat çekerek suyun temiz ve temizleyici olmasının da maddi rızka sebep olduğunu ifade eder. “*Temizliğe devam et ki, rızkın genişlesin*”⁵⁵⁹ hadisinde belirtildiği üzere kişinin maddi rızka kavuşmasının temiz bir şekilde yaşamasıyla olacağını açıklar. Ona göre manevi rızka ulaşmak isteyenler de görünmeyen kirlilerden kendini arındırarak ruhun gıdası olan feyizler ve ilimlerle kendini donatmalıdır.

Bursevî ayette hayvanların zikredilmesine özellikle vurgu yapıldığını belirtir. Çünkü insanlar hayvanları daha çok kendi ihtiyaçları ve geçimlerini sağlamak için sahiplenirler. Bu sebeple ayette hayvanlara su verilmesinden önce ölü toprağa su verilmesi ifade edildiğini belirtir. Tıpkı insanlara su verilmesinden önce hayvanlara su verilmesinin ifade edildiği gibi. Burada insanların rızkının Allah Teâlâ tarafından nasıl tertip edildiğine dikkat çekilmektedir. Allah Teâlâ'nın tertibinde yağmur ile önce ölü toprağa can verilir ki orada otlar yeşersin. Sonra da yaratılan hayvanlar, can verilip otların yeşerdiği yerlerde yaşasınlar ki onlar da insanlar için hem geçim kaynağı hem de rızık olsun.⁵⁶⁰

Allah Teâlâ'nın eşsiz kudret, hikmet ve ilmini ortaya koyan deliller ise “*Allah'ın gökten su indirdiğini görmez misin? Sonra onunla renkleri ve çeşitleri farklı ürünler çıkardık*”⁵⁶¹ “*Gökten su indiren O'dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik*”⁵⁶² ayetleridir. Bu ayetlerde Bursevî, Allah Teâlâ'nı kudreti ve hikmetiyle gökten su ve yağmur indirdiğine,

⁵⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/341.

⁵⁵⁸ el-Furkân 25/48-49.

⁵⁵⁹ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1979), 16/128.

⁵⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/222-223.

⁵⁶¹ el-Fâtır 35/27.

⁵⁶² el-En'am 6/99.

O'nun su ile her şeyi tek düze yaratmaya kadir olmasına rağmen, suyun değişik renk ve çeşitte bitki ve meyvelerin çıkmasına sebebi olduğunu ifade eder.

Bursevî, tasavvufi yorum olarak kalbi bir bahçeye benzetir. Kalp hangi yönde/yörede ve hangi doğrultuda olursa onda o yönün/yörenin çeşitli bitkileri ve meyveleri meydana gelir. Allah Teâlâ iyilik/ihsan semasından hidayet yağmurunu indirdiğinde bu yağmurla zühd, aşk ve takva ehlinin kalplerinde onların manevi mertebeleri ve istikametlerine göre çeşitli marifetler, sırlar ve hikmetler meydana getirir.⁵⁶³

Kur'an-ı Kerim'de yağmur ve su bir yok oluş sebebi olarak da kullanılmıştır. *“Sonunda zulümlerini sürdürürken onları tûfan yakaladı.”*⁵⁶⁴ Bursevi, ayetin yorumunda sel, çiçek hastalığı, rüzgâr, bolluk, açlık vb. çokluk ve şiddeti olan her şeyin etrafa yayılmasına tufan denildiğini belirterek tufanın daha çok su için kullanıldığını ifade eder.⁵⁶⁵ *“Nihayet emrimiz geldi ve sular coşup yükseldi. Nûh'a dedik ki: “Her türden (hayvan) birer çift ile-daha önce haklarında hüküm verilmemiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye bindir!” Zaten onunla birlikte pek azı iman etmişti. Sonunda zulümlerini sürdürürken onları tufan yakaladı.”*⁵⁶⁶ Bursevî burada Hz. Nuh'un kendine inananları Allah Teâlâ'nın izni ile gemiye bindirdikten sonra yeryüzünden azap suyunun kaynadığını, gökten de bela ve musibet suyunun indiğini ifade eder. Ayrıca batını olarak da geminin nefis ve dünya fitnelerinin fesadından kurtarmak için yapılan şariat gemisi olduğunu belirtir.⁵⁶⁷

Bursevi,“su” dan maksadın Kur'an-ı Kerim olduğunu ifade ederek Kur'an'ın her saadetin kaynağı olduğunu belirtir. Bu su ile ortaya çıkan meyveler ise nur, hidayet, takva, şifa, rahmet, bereket, saadet, yümn (uğur), hak, kurbet,⁵⁶⁸ yakîn,⁵⁶⁹ necât,⁵⁷⁰ salah, felah, hikmet, ilim, hilm, âdâb, ahlak, izzet, gına (hoş sada), en sağlam kulp olan Allah'ın ipine tutunmaktır.⁵⁷¹

Bursevî, olan her şeyin Allah Teâlâ'nın eşsiz kudreti ve takdiriyle olduğunu ifade ederek *“Olan her şey Allah'ın emri ile olur. Tüm bu olanların Allah'ın tesiri olmadan kâinata isnat edilmesi yanlıştır. Çünkü her sebebin bir müsebbibi vardır. Bu âlem sebepler ve hikmetler âlemi”* olduğunu belirtir.⁵⁷²

⁵⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/73; 7/342-343.

⁵⁶⁴ el-Ankebût 29/14.

⁵⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/456.

⁵⁶⁶ el-Hüd 11/40.

⁵⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/126-128.

⁵⁶⁸ Kişiyi Allah Teâlâ'ya yaklaştıran fiil ve davranışlar. Özel, “Kurbet”.

⁵⁶⁹ Kesin bilgi ve inanç anlamında kullanılan tasavvufi terim. Demir, “Yakîn”.

⁵⁷⁰ Dünya ve ahiret mutluluğu anlamında kullanılan terim. Adil Bebek, “Felâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁵⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/77-78.

⁵⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/352.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEVNİ AYET OLARAK ARZIN YARATILMASI

3.1. YERYÜZÜ VE İÇİNDEKİLER

Kur'an-ı Kerim'in en önemli özelliklerinden bir tanesi onu okuyanları düşünmeye ve şükretmeye sevk etmesidir. Allah Teâlâ insanı boşuna yaratmadığını belirtmiş⁵⁷³ onu teakkül eden bir varlık olarak nitelemiş,⁵⁷⁴ bu sebeple insanın aklını canlı tutacak ve onu tefekküre yönlendirecek örnekleri Kur'an'a yerleştirmiştir. Allah Teâlâ, Kur'an'da, bu amaca yönelik örneklendirmeleri sadece kıssalar vasıtasıyla vermemiş, kendisinin kâdir yaratıcı olduğunu anlatmak için başkaca örneklerle de yer vermiştir. Yeryüzü, gökyüzü ve insanın eşsiz yaratılışı gibi örneklerle insanın dikkatini çekmek suretiyle kendi birliğini idraklere sunmayı amaçlamıştır.

Allah Teâlâ'nın kendi varlığı ve birliğini ispat hususunda kullarının dikkatlerini celbetmek istediği ayetlerden bir tanesi de yerkürenin yaratılışıdır. Yerkürenin yani dünyanın oluşumu konusunda bilim insanlarının mutlak manada mutabık oldukları ortak bir görüş mevcut değildir. Bu hususta bilim adamları yerkürenin nasıl ve ne zaman oluştuğu noktasında bir takım görüşler ileri sürmüşlerdir. Dört buçuk milyar yıl kadar önce güneşten kopan, güneşe değişik uzaklıkta ve tıpkı onun gibi yanan gaz küresi halindeki birbirinden farklı büyüklüklere sahip parçaların evrende boşluğa savrulmaları yerkürenin oluş macerasının başlangıcı olarak ifade edilmektedir.⁵⁷⁵ Bu yaklaşım Kur'ani ifadeyle bir gaz ve toz bulutu halinde olma olarak anlaşılabilir.⁵⁷⁶ Dünyanın oluşumu göz önüne alındığında bu kopan parçalardan bir tanesinin dünya olduğu düşünülebilir. Bu yaklaşıma göre dünyanın kopan bu parçalardan biri olduğuna yer kürenin içerisinde yer alan lav tabakası delil olarak sunulmuştur.⁵⁷⁷ Bu kopma olayından uzun bir süre sonra dünyanın çevresindeki gazlar soğuyarak kabuk bağlamış ve donmuştur. Soğuyup donan yer kabuğu tabakalar halinde katı kayalıklara dönüşmüştür.⁵⁷⁸ Dünyanın çevresinde bulunan gazlar belli bir zaman sonra birleşerek suyu meydana getirmiş ve dünyayı denizler kaplamıştır. Bunun sonucunda daha önce dünyanın çevresinde oluşmuş olan kayalar parçalanarak ufalanmış ve erimiştir.⁵⁷⁹ Bu erimeyle yerkürede ziraata elverişli topraklar meydana gelmiştir.⁵⁸⁰ Daha sonra da bu topraklarda suyun da etkisiyle mikro-organizmalar

⁵⁷³ el-Müminûn 23/115.

⁵⁷⁴ en-Nahl 16/17.

⁵⁷⁵ "Tematik Ansiklopedi" (Milliyet, 1993), 3/34-79.

⁵⁷⁶ "O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti." Fussilet 41/11.

⁵⁷⁷ "Tematik", 3/34-79.

⁵⁷⁸ Refik Özdek, *Uzay Ansiklopedisi* (İstanbul: Tercüman Gençlik Yayınları, 1981), 129-130.

⁵⁷⁹ "Tematik", 3/34-79.

⁵⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/222-223.

oluşmuş ve bitkiler meydana gelmiştir. Yine su ve havanın yardımıyla dağlar ve ovalar meydana gelmiştir.⁵⁸¹ Yeryüzünde oluşan bu mikro-organizmalar, ziraata elverişli topraklar, bitkiler, dağlar ve ovalar, başta insanlar olmak üzere diğer tüm canlılara özel olarak hayatlarını idame ettirebilmeleri için hazırlanmıştır.⁵⁸²

Canlılar ve insanoğlu için hazırlanmış olan yeryüzü sabit bir şekilde olmayıp sürekli olarak farklı etkenler sebebiyle değişim ve hareket halindedir. Dalgalarla köpüren deniz karaya çarparak ondan parçalar koparır. Denizin suyu güneşin etkisiyle buharlaşarak göğe doğru yükselir ve bulutu meydana getirir. Bulutlardan tekrar yeryüzüne yağmur/tatlı su olarak iner ve toprağın derinliklerine ulaşır. Ardından o derinliklerden kendine bir yol bularak yüzeye çıkar ve insanların menfaatine sunulmuş su kaynakları haline dönüşür. Yeryüzüne çıkmış olan bu su kaynakları, akarak ırmakları, nehirleri meydana getirir. Akan bu nehirler de yeryüzünü eşeleyerek kayaları eritir ve toprakları da denize götürür. Dünyanın oluşumundan buyana yeryüzü bu şekilde sürekli değişir. Ayrıca bu değişime güneş, kışın donan sular, fışkıran volkanlar, esen rüzgârlar ve yeryüzündeki canlılar etkin bir şekilde katkı sağlarlar.⁵⁸³

Kur'an'ın yorumlanması ve tefsiri yolunda yıllar boyunca emek sarf eden müfessirler kendi zamanlarının bilimsel imkânlarınca kevnî ayetleri yorumlamışlardır. Bu müfessirlerden biri de İmam Bursevî'dir. Bursevî, Allah Teâlâ'nın marifetiyle meydana gelen tüm bu olayları Hakk'ın tecellilerinin yansıdığı bir ayna olarak görür ve tüm bunların O'nun birliğinin delili olduğunu belirterek hepsinin insan için yaratıldığını ifade eder.⁵⁸⁴

Kur'an'da Allah Teâlâ'nın marifetiyle meydana gelen kevnî olayları ifade eden pek çok ayet mevcuttur. Bu ayetlerden biri ise; *“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır”*⁵⁸⁵ ayetidir. Aslında bu ayet *“Mabudunuz tek ilah olan Allah'tır”*⁵⁸⁶ ayeti nazil olduktan sonra müşriklerin *“tek bir ilah nasıl yeter”* sözlerinin üzerine nazil olmuştur.⁵⁸⁷ Kevnî oluşumu en açık şekilde

⁵⁸¹ “Tematik”, 3/34-79.

⁵⁸² el-Bakara 2/22, 63, 164; el-En'âm 6/99; el-Enbiyâ 21/31; en-Nûr 24/45; en-Neml 27/61.

⁵⁸³ Kutub, *fî zilâl*, 13/27.

⁵⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267.

⁵⁸⁵ el-Bakara 2/164.

⁵⁸⁶ el-Bakara 2/163.

⁵⁸⁷ Râzî, *Mefâtih*, 4/152; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/191-192.

ifade eden bu ayette Allah Teâlâ'nın varlığına, birliğine ve her şeyin eşsiz bir şekilde yaratılmış olduğuna vurgu olup bu eşsiz yaratılış karşısında insanların akletmeleri istenmektedir.⁵⁸⁸

Allah Teâlâ, insanların gözlerini açarak harikulade olayları müşahade edip sonsuz kudretin farkına varmalarını ve yaratılıştaki hikmetleri tefekkür etmelerini istemektedir.⁵⁸⁹ Kara ve denizleriyle, dağları ve ovalarıyla, ırmakları ve çölleriyle, bitkileri ve madenleriyle canlısı ve cansızıyla eşsiz yaratılışa dikkat çekmektedir.⁵⁹⁰ Allah Teâlâ, kullarının yeryüzünde rahatça yollarını bulabilmeleri için yıldızları, meyvelerin olgunlaşması için güneşi ve ayı, yeryüzünün kurumayıp canlı kalmasına ve yeryüzünün tüm canlıların yaşamı için elverişli olmasına yağmuru sebep kılmıştır. Tüm bunların hepsi ilahın tek olduğuna delil olarak teakkul etmeyi gerektiren örnek ve oluşumlardır.⁵⁹¹ Elmalılı bu ve benzeri ayetlerin Kur'an'da yer almasının nedenini ifade ederken, Allah Teâlâ'nın insanların düşünmek suretiyle kendisini bulmalarını önemsemiş olduğunun göstergesi olarak kabul edilmesini gerekli görür. Allah Teâlâ bu ayetlerde adeta “size mucize değil Allah'ı bulmak için aklınızı kullanmanız gerekir” yaklaşımını sergilemektedir.⁵⁹² Dolayısıyla yeryüzünün yaratılmış olması Allah Teâlâ'nın varlığına, birliğine, kudretine, hikmet ve idaresine delildir. Yeryüzü, kendisi için yaratılmış olduğu insanoğlunun rahat hareket edebilmeleri için yuvarlak bir şekilde ve bir döşek gibi yayılıp uzatılmıştır. Bu sebeple onun çeşitli bölgelerinde yollar ve geçitler var edilmiş, içinde çeşitli madenler, pınarlar ve canlılar barındırılarak yaşama elverişli kılınmıştır.⁵⁹³ Bursevî “*Rabbınız ki, sizin için yeri döşek kılmıştır*”⁵⁹⁴ ayetinin Allah Teâlâ'nın kudret ve azametinin, ihsanının engin oluşunun ve insanoğlunun diğer varlıklara üstün olmasının birer delili olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁹⁵

Kur'an'da geçmekte olan yeryüzü ile ilgili ayetlerde çokça karşılaşılan “arz” kelimesi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Diller arası farklılıkları inceleyen dilbilimcilere göre “arz” (yeryüzü), denizlerle çevrili olmasından dolayı âlemin yaygısıdır.⁵⁹⁶ Bir rivayete göre Hz. Ali şöyle demiştir: “İçinde var olan her şeyi yok ettiği için yeryüzüne arz denilmiştir.” Başka bir açıklamada ayak ve tırnaklarla çiğnendiği için yeryüzü “arz” ismini almıştır.⁵⁹⁷ Ayetlerde

⁵⁸⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerikandî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'an (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2005), 1/610; Râzî, *Mefâtîh*, 4/153; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/191-192.

⁵⁸⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.), 1/155.

⁵⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/267; Yazır, *Hak Dini*, 1/460.

⁵⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/610.

⁵⁹² Râzî, *Mefâtîh*, 4/153-165.

⁵⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/338; 6/361.

⁵⁹⁴ el-Bakara 2/22.

⁵⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/76.

⁵⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/93-94.

⁵⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/75, 5/20.

belirtilen “*Arzı da yaydık*”⁵⁹⁸ ifadesini kendi zamanının bilimsel gelişmeleri ışığında yorumlayan kimi müfessirler, yeryüzünün yayılması hususunu, dünyanın enine boyuna düz bir şekilde uzatılması olarak anlamışlardır.⁵⁹⁹ Bunun yanında zamanın tartışmalarını dikkate almış olan diğer bir kısım ise, dünyanın küre şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Kimilerine göre de küre şeklinde olup üzeri düz bir şekilde yayıldığı ifade edilmiştir.⁶⁰⁰ “*Rabbınız ki, sizin için yeri dōšek kılmıştır.*”⁶⁰¹ Ayette geçen فراش (fıraş) kelimesi dōšek/yatak manasındadır.⁶⁰² Bursevî, yeryüzünü, sudan belli ölçülerde yukarıda, yumuşak ve sert arası bir kıvamda olması tıpkı üzerinde uyumaya ve oturmaya elverişli dōşeğe/yatağa benzetir. Ona göre arzın küre şeklinde olmasına rağmen büyüklüğünden dolayı dōşenmiş sayılacağından dōšek gibi uzunluğu ve genişliği olan gerçek bir yüzey şeklinde olma zarureti yoktur.⁶⁰³ Fahrettin Râzî de “*kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılışında...*”⁶⁰⁴ ayetinin tefsirinde dünyanın yeryüzünün durumlarıyla ilgili konularından onun küre şeklinde olmasının gereğine değinmiştir. Yeryüzünün gölgesinin yuvarlak olduğunu ve ay tutulmasının buna bir örnek olduğunu ifade ederek dünyanın küre şeklinde olduğuna deliller göstermiştir. Yeryüzünün düz olduğunu iddia edenlere yönelik de yine çeşitli deliller göstererek dünyanın küre şeklinde olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.⁶⁰⁵

Yukarıda ifade edilen yeryüzünün yayılması ayetiyle ilgili yorumlara bakıldığında, Bursevî’nin kendi görüşünü vermekten çok önceki müfessirlerin yorumlarını eserine almayı tercih etmiş olduğu görülecektir. Bu bağlamda Bursevî İbn Kesir’in, dünyanın oluşumuyla ilgili eserinde yer vermiş olduğu şu rivayete değinmiştir. Ebû Hureyre’den şöyle rivayet edilir: “*Yeryüzünün yaratılmasından iki bin yıl önce Kâbe’nin bulunduğu yer yaratılmıştır. Bu yaratılmanın evvelinde Kâbe suyun üzerindeki bir kaya parçasıydı ve bu kayanın üzerinde iki melek Allah Teâlâ’yı tesbih ederdi. Allah Teâlâ yeryüzünü yaratmak istediğinde Kâbe’nin bulunduğu yerden başlayarak yeryüzünü yaydı ve Kâbe’yi de tam ortasında var etti.*”⁶⁰⁶ Bursevî bu rivayetin devamında yeryüzünde insanların yaşadığı kısmın tam ortasının Kâbe/kubbetü’l-arz olduğunu,⁶⁰⁷ yerküre bütün olarak ele alındığında ise tam ortasının, gece ve gündüzün eşit, sıcak ve soğukun mutedil olduğu ekvator olacağını ifade etmiştir.⁶⁰⁸

⁵⁹⁸ el-Hicr 15/19; en-Nâziât 79/30; ez-Zâriât 51/48.

⁵⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmi*’, 10/12.

⁶⁰⁰ Râzî, *Mefâtih*, 19/5, 130.

⁶⁰¹ el-Bakara 2/22.

⁶⁰² Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: Daru’l-kalem, 1991), “el-Müfredât”, “fıraş”, 629; er-Rahmân 55/54; el-Vâkıa 56/34.

⁶⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/76, 4/337.

⁶⁰⁴ el-Bakara 2/164.

⁶⁰⁵ Râzî, *Mefâtih*, 4/164-165.

⁶⁰⁶ İbn Kesir, *Kur’ânî’l-Azîm*, 4/453-454.

⁶⁰⁷ “Üç kıtanın merkezi”, <https://trttelaffuz.com/kelime/5256>, ts. (Erişim 29 Mart 2022).

⁶⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/75, 4/451, 5/20.

Yeryüzünün yukarıda bahsi geçmekte olan yaratılış serüveni göz önüne alındığında ilk haliyle yaratılmış olan yeryüzünün hayata elverişsiz olduğu ifade edilebilir. Ardından gökyüzü, yerküre üzerinde hayatın elverişli olmasına imkân verebilecek şekilde yaratılmıştır.⁶⁰⁹ “*Bundan sonra da yeryüzünü yayıp döşedi*”⁶¹⁰ ayetinde belirtilmiş olduğu şekliyle daha sonra arzın yayılması meydana gelmiş yani dağlar yaratılıp yerleştirilmiş, canlılar, nehirler, denizler yaratılmış ve rızıklar verilmiştir.⁶¹¹ Allah Teâlâ yeryüzünü bu şekilde yaşam için elverişli kılmış ve hayatın devam edebilmesi için orada uygun ortamlar halk etmiştir. “*Peki, yeryüzünü yerleşmeye elverişli kılan...*”⁶¹² Bursevî bu ayetin, yeryüzünün canlılar için bir karargâh olması, onların rahatça yaşayabilmeleri ve üzerinde rahatça durabilmeleri için oval bir biçimde yaratılmasını ifade ettiğini belirtmiştir. Yine üzerinde duranların rahatsız olmamaları için ne çok sert ne de çok yumuşak olması, yeryüzüne yansıyan ışıkların faydalı ve belli ölçüde yansması, değişik mevsimlerin oluşabilmesi için uygun biçimde yaratılmış olduğunu ifade etmiştir.⁶¹³ Eğer böyle olmasaydı yani yeryüzünü etkileyen tüm faktörlerde en ufak bir değişiklik meydana gelseydi orada yaşam imkânsız hale gelirdi.⁶¹⁴

Bursevî daha sonra insanların istifade edebilmeleri ve rahatça yaşayabilmeleri için onlara yeryüzünde çeşitli şekillerde nimetler ve rızıklar bahşedildiğinden bahseder. Ona göre Allah Teâlâ’nın “*doğrusu bu apaçık bir lütuftur*”⁶¹⁵ dediği nimetlere Hz. Süleyman ve babası Hz. Dâvûd bir örnektir. Yeryüzünde onlara verilen nimetler “hükümdarlık, kitap, peygamberlik, kuşlar ve diğer hayvanların dilinin öğretilmesi, şeytanlar ve cinlerin onun emrine verilmesi, kaleler, bakır madenleri, katranların kaynağı (petrol) ve diğer pek çok çeşit nimete nail olması kendisine verilmiş bereket ve ihsanlardandır.”⁶¹⁶ Diğer insanlar ve canlılar için yeryüzünde takdir edilen rızıklar ise şu ayet ile değerlendirilebilir. “*Arz üzerinde sağlam dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada –bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçüde yarattı.*”⁶¹⁷ Bereket, her türlü ilahi hayrın adı olup o hayırların devamlı çoğalıp artmasıdır.⁶¹⁸ Bursevî’ye göre ayetteki “bereketli kıldı” dan maksat “insanların da aralarında olduğu çeşit çeşit canlıların ve tohumlu veya tohumusuz bir şekilde insanların geçimini sağlayacak bitki çeşitlerinin yaratılmasıyla yerin hayır/bereketinin çok

⁶⁰⁹ en-Naziât 79/28-29.

⁶¹⁰ en-Naziât 79/30.

⁶¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/235.

⁶¹² en-Neml 27/61.

⁶¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/361.

⁶¹⁴ Râzî, *Mefâtih*, 24/563.

⁶¹⁵ en-Neml 27/16.

⁶¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/327.

⁶¹⁷ Fussilet 41/10.

⁶¹⁸ İsfahânî, “el-Müfredât”, “brk” 119-120.

olmasını takdir etti” manasındadır.⁶¹⁹ Bazı müfessirlere göre orayı bereketli hale getirdi diye ifade edilen yer dağlar olabilir. Çünkü sular ve kaynaklar dağlardan fışkırır. Altın gümüş ve benzeri madenler onlardan çıkartılır. Onlarda türlü türlü ağaçlar ve o ağaçların meyveleri vardır. Çeşitli hastalıklara şifa olabilecek pek çok çeşit otlar ve bitkiler dağlarda yetiştiği için bereketlidir.⁶²⁰ Bununla birlikte bu bereketten yeryüzü de kastedilmiş olabilir. Çünkü az önce zikredilenlerin çoğu yeryüzünde de canlıların hizmetine sunulmuştur.⁶²¹ Yeryüzünde var olan taş gibi sert, demir gibi çetin ve ateş gibi maddeleri içeren her şey insanlara faydalanabilmeleri için onlara hazır bir şekilde verilmiştir.⁶²² Ayettin devamında belirtilen قوت (kût) ifadesi de insanı ayakta tutan az bir yiyecek/gıda demektir.⁶²³ Bursevî bu konuda müfessirlerin şu açıklamalarına yer verir.⁶²⁴ اقواتها (ekvât) oradaki gıdalardan maksat da canlıların rızkı olabildiği gibi yeryüzünün yağmurdan gelecek olan nasibi de olabilir.⁶²⁵ “Gerekli besinleri orada uygun ölçüde yarattı” yani ihtiyaç sahibi olan her canlı türünün kendi yaşamını idame ettirebileceği arpa, buğday, hurma, pirinç, et ve benzeri rızıkları yeryüzünde onlar için hepsine yetecek kadar rızkı/gıdayı eşit miktarda yarattı/takdir/taksim etti demekle olabilir.⁶²⁶

Bursevî gıdalar ve rızıkla alakalı olan bu konuyu batınî olarak yorumlamayı tercih etmiştir. O, “Ariflerden birisi “her yaratılanın Allah katında kendine özgü bir rızkı vardır” demek suretiyle kullar için rızkı farklı bir kategoride değerlendirmektedir. Yani ona göre, Rabbanîlerin rızkı mükâşefe,⁶²⁷ rûhânîlerin rızkı müşâhede,⁶²⁸ ariflerin rızkı tevhid, sadıkların rızkı marifet,⁶²⁹ ruhların rızkı rahatlık ve bedene sahip olan varlıkların rızkı da yeme içmedir. Bu yeryüzündeki rızıkların hepsi itaat eden kullar için bir ibadet yeri, gafil olanlar için ise mezar olup Allah Teâlâ tarafından herkese verilmektedir.”⁶³⁰

Bursevî bu bağlamda yeryüzünde verilen rızıklarla alakalı Peygamber Efendimiz’den rivayet edilen çeşitli hadislerle ve bununla birlikte çeşitli yorumlara da yer verir. Ayette ilk akla gelen mana yeryüzünde yaşayan tüm canlılar gıdaya bağımlı olup onun peşinde koştukları için

⁶¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/232.

⁶²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/63-64; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/188; Râzî, *Mefâtih*, 27/545.

⁶²¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/343-344; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/232.

⁶²² el-Hac 22/65.

⁶²³ İsfahânî, “el-Müfredât”, “kvt”, 687.

⁶²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/235.

⁶²⁵ Râzî, *Mefâtih*, 27/545.

⁶²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/188.

⁶²⁷ Aklın ve duyuların yetersiz kaldığı ilahiyyât duygularında doğrudan bilgi edin yolu anlamında kullanılan tasavvuf terimi. Süleyman Uludağ, “Keşf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁶²⁸ Allah Teâlâ’nın zuhur ve tecellilerini görme anlamında kullanılan bir tasavvuf terimi. Uludağ, “Müşâhede”.

⁶²⁹ Uludağ, “Mârifet”.

⁶³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/235.

“orada gıdaları isteyenler için yani gıdaya muhtaç olup da onun peşinde koşanlar için takdir etti” şeklindedir. Bir rivayette İbn Abbas “Efendimize yol arkadaşlığı ettiğim sırada onun *“Allah ruhları cisimlerden dört bin sene evvel yarattı. Rızıkları da ruhlardan dört bin sene evvel yarattı. Bu, isteyenler için de böyledir istemeyenler için de. Ben Allah’tan rızık istemeyenlerdenim; isteyenler ise birer cahildir”* dediğini işittim”⁶³¹ der. Burada kendilerine ayrılan paya razı olmayanların terbiye edildiğine vurgu yapılarak, rızıkların istemekle çoğalıp istememekle azalmayacağı anlatılmaktadır.⁶³² Başka bir hadiste *“Her kim aç ya da muhtaç kalır da bunu insanlardan gizlerse böyle birine helalinden bin yıllık rızık kapısı açmak Allah üzerine vazife olur”*⁶³³ buyrulmaktadır. İfade edildiğinden de anlaşılacağı gibi aslolan şikâyeti bırakıp her zaman Allah Teâlâ’yı anıp sabrederek O’na güvenip dayanmaktır. Hadiste de *“Rızık, sahibini, sahibinin kendisini aramasından daha fazla aramaktadır. Her kim Allah’a güvenip dayanırsa O ona yeter. Her kim O’nu anarsa O da onu unutmaz”*⁶³⁴ buyrulurak bu konu desteklenmektedir.⁶³⁵

3.1.1. Yeryüzünün Direkleri ve Besleyicisi Olarak Dağlar

Allah Teâlâ, yeryüzü yaratıldıktan sonra onun hayata elverişli olması, kımıldamaması ve hareket etmemesi için kazık gibi sabit dağlar yaratmıştır.⁶³⁶ Dağlar, Allah Teâlâ’nın kudret ve hikmetine delildir. Onlar Allah’tan başka hiç kimsenin güç yetiremeyeceği şekilde son derece sağlam,⁶³⁷ sert, sabit,⁶³⁸ yüksek ve ağır bir şekilde yaratılmıştır. Tıpkı bir evin direklerle sağlam tutulması⁶³⁹ gibi dağlar yeryüzünü sabitlemiş kazıklar olarak yorumlanabilir. Onlar Allah Teâlâ’nın yarattığı hal üzere, değiştirilmemiş ve dönüştürülmemiş sanat eserleridirler.⁶⁴⁰

Allah Teâlâ’nın üstün kudretiyle yarattığı dağlar için Bursevî, isteyenler ve bakanların görebileceği üzere dağların sağladığı yararlardan ve onların rehberlik, kılavuzluk gibi özellikleri olduğundan bahseder. Aynı şekilde kullarının menfaati için dağlara, demir, gümüş, altın gibi çeşit çeşit madenler ve türlü cevherleri muhafaza etme görevinin de verildiğini ifade eder.⁶⁴¹ Dağlar aynı zamanda Allah Teâlâ’nın hazineleri ve kalesi olup O’nun ne kadar güçlü

⁶³¹ Ebü’l-Hasan İbn Arrâk, *Tenzihü’s-şerî’ati’l-merfû’a ‘ani’l-aḥbâri’s-şenî’ati’l-mevzû’a*, thk. Abülvehhab Abdüllatif - Abdullah Muhammed el-Sadık (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1979), 2/191.

⁶³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/234.

⁶³³ Şîrûye b. Şehredâr Deylemî, *Kitâbü’l-Firdevs bi-me’sûri’l-ḥiṭâb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1986), 5516.

⁶³⁴ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 2/317.

⁶³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/234.

⁶³⁶ el-Enbiyâ 21/31

⁶³⁷ en-Nahl 16/15.

⁶³⁸ el-Enbiyâ 21/31.

⁶³⁹ Lokmân 31/10.

⁶⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/338; 7/70.

⁶⁴¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/232.

ve hikmetli olduğunun da delilidir. Tüm bunlarla birlikte dağlara tıpkı akıllı varlık gibi “emanet” sahibi olma şerefi de bahşedilmiş ve onlara korku, saygı ve tesbih gibi akıllı varlıkların vasıfları da isnat edilmiştir. Bursevî, dağlara farklı manalar da yükleyerek onların yapıları itibarıyla kederlilerin ünsiyet⁶⁴² mekânı, meczupların teselli yeri olduğunu belirtir.⁶⁴³ Ayrıca Allah Teâlâ’nın dağlara değer vermek suretiyle onları şerefleendirme adına her birini bir peygamberin kürsüsü kılmış ve mesela Serendib’in⁶⁴⁴ Hz. Âdem’e, Cûdî’nin Hz. Nûh’a, Tûr’un Hz. Mûsâ’ya ve Uhud’un da Hz. Muhammed’e kürsü kılınmış olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁵

Yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra dağların var oluşu insanlar için bir şükür vesilesi de kabul edilmiştir. Yaratılmış olan her şeyin bir sebebe bağlı olarak yaratıldığı ifade edilebilir. Bu sebeple Allah Teâlâ insanlara vermiş olduğu nimetleri hatırlatarak onların şükür görevlerini yerine getirmelerini istemiştir. Bursevî, “*Yeryüzüne onları sarsmasın diye sağlam dağlar yerleştirdik*”⁶⁴⁶ ayetine dayanarak yeryüzünün ilk yaratıldığında su üzerinde sallanır konumda olduğunu, Allah Teâlâ’nın ona sabit dağları gönderip demir atan gemiler gibi sallanmasını engellediğini ifade etmiştir.⁶⁴⁷ Ancak bu sabitleme ve koruma işleviyle yaratılmanın yeryüzünü kıyametin dehşetinden ve yok olmaktan kurtaramayacağı da ifade edilmektedir.⁶⁴⁸

Yaratılan dağların sayısı ve özellikleri de Bursevî’nin dikkatini çeken hususlardandır. “*Onda sabit dağlar yaratan O’dur*”⁶⁴⁹ ayeti çerçevesinde Bursevî yaratılmış olan dağların özelliklerini ve hangileri olduğunu ifade ettikten sonra⁶⁵⁰ Uhud dağına dikkatleri çekmiştir. Bursevî mertebe olarak en üstün olan dağın Hz. Peygamberin “*Uhud bizi sever, biz de hud’u*”⁶⁵¹

⁶⁴² Kulun Allah ile ülfet etmesini anlatan tasavvuf terimi; Semih Ceyhan, “Üns”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

⁶⁴³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/507.

⁶⁴⁴ Hint Okyanusunda bulunan bir ada devleti. İsmail Hakkı Göksoy, “Sri Lanka (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/425-428.

⁶⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/233.

⁶⁴⁶ el-Enbiyâ 21/31.

⁶⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/472; 6/361; 7/70; 8/232.

⁶⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/232.

⁶⁴⁹ er-Ra’d 13/3.

⁶⁵⁰ Bursevî, Allah Teâlâ’nın yeryüzünün sabit durması için ilk olarak Kaf, Ebû Kubeys, Cudi, Lübnan, Sînîn, Tûr-ı Sînâ ve başka on üç tane daha dağ yarattığını söyler. Bununla birlikte *Zühretü’r-riyaz*’dan naklederek bu dağların tepeler hariç 6673 olduğunu da belirtir.⁶⁵⁰ Kurtubî, İbn Abbas’tan rivayet ederek yeryüzünde yaratılmış olan ilk dağın Mekke’deki Ebû Kubeys dağı olduğunu belirtir. (Kurtubî, *el-Câmi’*, 9/280.) Bursevî *İnsanü’l-uyun* adlı eserden Ebû Kubeys dağının yaratılan ilk dağ olduğunu naklederek bu dağın ebu’l-cibâl/dağların atası ismini aldığını belirtir. (Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/337, 451; 5/20; 7/70; 8/232.)

⁶⁵¹ Buhârî, “Cihâd”, 71, 74; Müslim, “Hac”, 462; Hanbel, *Müsned*, 2/337.

hadisi sebebiyle Medine'deki Uhud Dağı olduğunu ifade eder.⁶⁵² Bu dağlar özellikle Kafdağı⁶⁵³ aynı zamanda yeryüzünün kemikleri ve damarlarıdır.⁶⁵⁴

Yeryüzü yaratılıp üzerindeki düzene sokulduktan sonra dünya canlılar için yaşam karargâhı kılınmış dağlar da sabit birer direk olup insanların bu karargâhta rahatça yaşamlarını idame etmeleri sağlanmıştır. Bu bağlamda Bursevî, yeryüzü, dağların yaratılışı ve bunların ehemmiyeti hakkında farklı yorumlara yer vermiştir. Ona göre, Allah Teâlâ ariflerin kalplerini marifetlerinin karargâhı, âbidlerin nefislerini taatlerinin karargâhı, muvahhidlerin sırlarını müşahedelerinin karargâhı ve vecd ehlinin muhabbetlerinin karargâhı kılmıştır. Onların sırlarında ateşlerinin ve susuzluklarının dineceği Hakka yakınlık pınarları ve vuslat nehirleri yaratmıştır. Yine onlar için rağbet ve rehbet,⁶⁵⁵ havf⁶⁵⁶ ve recâ⁶⁵⁷ dağları dikmiştir. Bursevî, dağların yeryüzünü sabit kılmasında olmasını, insanların arasındaki yüce ruhlu bazı kimselerle bağdaştırmıştır. İnsanlar arasında Allah evtâd,⁶⁵⁸ evliya ve abdaldan⁶⁵⁹ sabit dağlar yaratmıştır ki yeryüzü onlar sayesinde ayakta durmaktadır. Bela ve musibetler onların bereketiyle yaratılmışlardan uzaklaşır. Onların hürmetine yağmur yağdırılır ve yeryüzü halkı rızıklandırılır. Allah yeryüzünü onlarla ayakta tutar. Onlar, kırkı Şam'da otuzu başka yerlerde olmak üzere

⁶⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/338.

⁶⁵³ Bursevî dağların ehemmiyetini ve özelliklerini anlatmak için Mesnevî'den alıntılıdığı şu dizelere de yer verir:

*"Zülkarneyn Kafdağı tarafına gitti.
Dağın zümrüt gibi saf olduğunu gördü.
O dağ, bütün dünyayı çepeçevre kuşatmıştı.
Dağın büyüklüğüne, benzeri olmayışına şaşıtı kaldı.
Dedi ki: Sen dağsan öbür dağlar ne?
Senin büyüklüğünün yanında onlar birer oyuncak.
Kafdağı dedi ki: "O ağlar benim damarlarımdır.
Güzellikte, büyüklükte hiçbiri benim gibi olamaz.
Her şehirde benim gizli damarım vardır.
Dünyanın her tarafı benim damarlarıma bağlıdır.
Cenab-ı Hak bir şehre deprem vermek isteyince bana
Emreder de ben oradaki damarımı oynatırım.
Şehirdeki zelzelenin korkunç oluşu,
Kahırla oynattığım o damara bağlıdır.
Cenab-ı Hak yeter deyince damarım durur.
Duruyor görünürüm ama ben daima işte güçteyim.
Merhem gibi dururum ama hayli iş görürüm
Akıl gibi o da durur, söz ondan doğar
Fakat akli bunu kavrayamayan kimseye göre
Zelzele yerdeki buharlardan meydana gelir."* Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 9/376-377.

⁶⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/337, 451; 5/20; 7/70; 8/232.

⁶⁵⁵ Arzu ve kaygı anlamında bir tasavvufi terim; Süleyman Uludağ, "Rağbet ve Rehbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

⁶⁵⁶ İnsanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve kaygıları ifade eder; Mustafa Kara, "Havf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

⁶⁵⁷ Kulun Allah'ın rahmetine güvenerek ümit içerisinde olması. Uludağ, "Recâ".

⁶⁵⁸ Dört yönde bulunduklarına ve buralarda ki yerleri koruduklarına inanılan dört büyük veliyi ifade eder. Süleyman Uludağ, "Ricâlü'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

⁶⁵⁹ Dünya ilgilerinden kurtularak kendisini Allah yoluna adayan ve evliya zümresi içinde yer alan sûfi veya erenler hakkında kullanılır. Süleyman Uludağ, "Abdal (Tasavvuf)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

yetmiş kişidir. Onlardan birisinin ölmesiyle seçilmiş insanlardan birisi mutlaka onun yerine getirilir.⁶⁶⁰ Bursevî, yeryüzündeki dağların tüm yeryüzünde yayılmış olması gibi, gizli olan dağların (manevi dağ olarak nitelendirilen evliyalar) da İslam memleketlerine mahsus olmadıklarını, aksine bu dağların hem İslam hem de kâfir memleketlerine yayılmış olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın nimeti sonsuzdur. Bu sebeple hem O'na inanıp dayananlara hem de O'na düşmanlık edenlere nimetini bol bol vermiştir.”⁶⁶¹

Dağların yaratılmasındaki türlü ayetler ve hikmetlerin yanında onların Allah'ın varlığı ve büyüklüğüne delil oldukları da bir gerçekliktir. Dağların, Allah Teâlâ'nın kudretine delili ve mucizevi bir olay olmasına örnek olarak onların boyun eğdirilmesi ve tesbih etmesi de gösterilebilir. Bu da kâinattaki en büyük varlık ve en küçük zerrelere bir kalp gibi attığına ve dağların da aynı tesbihata dâhil olduklarına işaret etmektedir.⁶⁶² Kişi tüm bunları kalbiyle tefekkür ederse ortaya muhteşem bir kâinat tablosu çıkar. Tohumlar, çiçekler, yapraklar, meyveler, ağaçlar, haşerat, sürüngenler, hayvanlar, bunların bulunduğu dağlar ve denizler, yeryüzündeki canlı-cansız tüm varlıklar coşan bir ruh haliyle Allah Teâlâ'ya baş eğerek O'nu tesbih eder.⁶⁶³ Bursevî dağların Allah'ı tesbih etmiş oldukları noktasında ayetleri delil olarak göstermiştir. “*Kuşları ve tesbih eden dağları da Dâvûd'un buyruğu altına soktuk*”⁶⁶⁴ ayette yer alan “dağların tesbih etmesi”ndeki maksadı dağların Allah'ı takdis etmeleri olarak yorumlamıştır. Dağların tesbihi, Allah Teâlâ'nın kudret ve kuvveti göz önüne alındığında aslında çok basit bir olaydır.⁶⁶⁵ Rivayet edilir ki dağların tesbih etmesini ifade eden bu durum Hz. Dâvûd'un “Sübhane'llahi ve bihamdihi” diyerek Allah Teâlâ'yı tesbih ederken daha canlı ve içten olması için dağların yanından geçtiği sırada özellikle işittirilmiştir.⁶⁶⁶

Bursevî kulların samimi zikirlerine cansız cemadatın da iştirak edeceğine işaret etmiştir. Ona göre Allah Teâlâ'yı zikreden kişinin, zikrin gücünün kendisini kapladığında tüm azalarının zikrin nuru ile nurlanacağına işaretler vardır. Zikrin cevheri ile kişinin kalbi ve ruhu cevherleşir. Zikrin nuru kalp aynasından yansyarak yakınında ki canlı ve cansız varlıkları o nur ile konuşturabilir. Tıpkı Resulûllah'ın elindeki çakıl taşlarının Allah Teâlâ'yı tesbih etmesi ve kertenkelenin onunla konuşması bu tür olağanüstü olaylardan sayılabilir. Bazen o kişinin zikir

⁶⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/472.

⁶⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/361; 8/233.

⁶⁶² el-İsrâ 17/44.

⁶⁶³ Kutub, *fî zilâl*, 9/329.

⁶⁶⁴ el-Enbiyâ 21/79.

⁶⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/506.

⁶⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/164, 506.

anındaki haline vücudunun çeşitli azaları ve bazen de hayvanlar ve cansız varlıklar ona zikir yaparak eşlik eder.⁶⁶⁷

Yaratılmış olan tüm mevcudatta Allah Teâlâ'nın eşsiz eserleri ve muhteşem sanatı görülür. Bu çerçevede varlık âleminde başboş kendiliğinden meydana gelen hiçbir varlığın olmadığı muhakkaktır. Büyük-küçük her şeyin bir ölçüye ve plana göre hareket etmektedir.⁶⁶⁸ “Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler. Bu, her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır.”⁶⁶⁹ Bu ayet kendinden bir önceki “Sûrun üflendiği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır, hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler”⁶⁷⁰ ayetin devamı niteliğinde olup kıyamet sahnesine dair bir hatırlatmadır. İlk ayette geçen صنع الله (sun‘allâh) ifadesi kendinden önceki manayı pekiştiren bir kelime olup Allah onları en mükemmel bir şekilde yaptı demektir.⁶⁷¹ Allah Teâlâ dağları, gizledikleri şeyleri ortaya çıkaracakları, onların yeryüzünden silinecekleri gibi çeşitli şekillerde nitelendirmiştir. Kurtubî, dağların kıyametten önce dümdüz edilecekleri, sonra gökyüzünün erimiş maden gibi olacağı vakit dağların atılmış pamuk gibi olacaklarını ifade etmiştir.⁶⁷² Daha sonra atılmış yün gibi iken⁶⁷³ zerrelerinin birbirlerinden koparılmasıyla dağların toz zerrecikleri gibi olmasıdır.⁶⁷⁴ Ardından altlarında neyin olduğunun açığa çıkması için dağların üzerine rüzgârlar gönderilerek yerlerinden sökülüp atılarak savrulacaklarıdır. Bu halleriyle onlara bakan kimse onları cansız bir ceset gibi görecektir.⁶⁷⁵ Ancak gerçek halleriyle onlar paramparça olmuş halde rüzgârın peşinde yürüyeceklerdir.⁶⁷⁶ Bursevî'nin dağların kıyametteki halleri hususunda Kurtubî'nin görüşlerini paylaşmış olduğunu ifade etmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Kalabalık olan her şey bakanın gözünde hareket etmeyen bir halde/sabit görünür. Dağların üst üste yığılmış olarak yaratılması, bulutların gökyüzünde üst üste olup sabit olduğunu görülmesi de bunu ifade eder. “Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler” ayetini te’vil kabilinden Bursevî, Kurtubî'nin batını sayılabilecek olan şu yorumunu benimser bir yaklaşıma sahiptir. Kurtubî, bu ifadesinin birkaç manaya geldiği belirtir. Birincisi, Allah Teâlâ'nın dünya için vermiş olduğu örnektir. Ona bakan onun dağlar

⁶⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/506.

⁶⁶⁸ Kutub, *fî zilâl*, 11/201.

⁶⁶⁹ en-Neml 27/88.

⁶⁷⁰ en-Neml 27/87.

⁶⁷¹ İsfahânî, “el-Müfredât”, 493.

⁶⁷² el-Meâric 70/8-9.

⁶⁷³ el-Kâriâ 101/11.

⁶⁷⁴ el-Vâkıa 56/5-6.

⁶⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 13/241-242.

⁶⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/375.

gibi sabit olduğunu zanneder. Hâlbuki o bulutlar gibi yok olacaktır. İkincisi, bu Allah Teâlâ'nın imana vermiş olduğu bir örnektir. Kişi imanın kalpte durur ancak ameller semaya doğru yükselir. Üçüncüsü de Allah Teâlâ'nın ölüm anında ruha verdiği örnektir. Ruh bedenden çıkarken beden sabit durur ancak ruh arşa doğru yükselir.⁶⁷⁷

Allah Teâlâ'nın sanatının ne olduğunu başka bir açıdan yaklaşan Bursevî, bu sanatın sûra üfleme ve bununla bağlantılı olarak gerçekleşen tüm olayları ifade ettiğini belirtir. Her ne kadar sûra birinci kez üflendiğinde dağlar yerle bir olmuş, parçalanmış ve ufalanmış olsalar da yeryüzünün tasfiyesi ikinci kez sûra üflendiğinde olur. İkinci defa sûra üflendikten sonra Allah Teâlâ yeryüzünün şeklini değiştirecek başka bir yeryüzü haline çevirip mahlûkatın toplanması sırasında mahşer halkının görebilmesi için dağları bulundukları yerden hareket ettirip ve yürütecektir.⁶⁷⁸

Bursevî sabit ve yüksek dağları kişinin kalbindeki imana benzetmiştir. Kalpteki imani nurlar, ahirette Allah Teâlâ'yı görmeye engel olan perdeleri bile yırtar. Bursevî bu gerçeği ifade etmek sadedinde şu rivayete yer vermiştir. “Bir gün Cüneyd (Bağdadî), ihvanı ve arkadaşlarıyla sema meclisinde bulunuyordu. Oradakiler sema esnasında coştular ancak Cüneyd kendi halinde kaldı. Sema ona tesir etmedi. Bunu üzerine arkadaşları ona “sen niçin kardeşlerin gibi neşelenip coşmazsın?” diye sorduklarında onlara “sen dağları görürsün de onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler” demiştir. Bursevî bu rivayetle dağların Allah'ı tesbih etmesini velilerin manevi duruşlarına benzetmiştir. Bu bağlamda Bursevî, “Ehlüllah'tan çoğu kimse nefisleriyle sakın olup, sırlarıyla melekût âleminde dolaşmaktadırlar” ve “veliler halk içinde olup onların gelenekleri ve adetlerinden haberdardırlar. Ancak halk ise onların bir anda bin âlemi dolaşan batınlarındaki hareketlerden bihaberdirlar” demek suretiyle yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁶⁷⁹

Dağların sabit olmadığı ve Allah'ın yaratmasındaki sır gereği hareket etmiş oldukları ve Allah'ın varlığının delili mahiyetinde olmaları çerçevesinde Bursevî şu ayeti misal olarak sunmaktadır. “*Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık*”⁶⁸⁰ Bursevî, diğer müfessirlerin de ifade ettikleri gibi bu ayette İsrailoğulları'nın, Tevrat'taki hükümlerle amel etmelerine dair vermiş oldukları sözleri tutmamaları üzerine Tûr dağının onların üzerine kaldırılarak sözlerine sadık kalmaları istendiğine dikkat çekmekte ve Allah'ın dağları kulları için bir terbiyeci olarak da kullanabileceğine işaret etmektedir.⁶⁸¹ Tur dağının,

⁶⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 13/243.

⁶⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/375.

⁶⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/75.

⁶⁸⁰ el-Bakara 2/63.

⁶⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/485; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/147; Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/436; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/154.

İsrailoğulları'nın üzerine kaldırılması, onlar için bir tehdit, güç veya rahmet olarak değerlendirilebilir. Tehdit olması, bazı inkârcıların ifade ettiği gibi onları imana zorlamak değildir. Aksine dağın havada durması aslında onlara bir sorumluluk yüklemektir. Güç olması ise onlar için bir tehdit olarak görülebilir. Yani, “eğer emirlere riayet etmez ve Tevrat'ın hükümlerini yerine getirmezseniz bu dağı kaldırdığımız gibi sizi yok etmemiz de çok kolaydır” manasında olabilir. Rahmet olması ise İsrailoğulları'nın verdikleri sözlere riayet etmemeleri ve emirlere karşı gelmelerine rağmen helak olmayıp yok olmamalarıdır.⁶⁸²

Dağlar hakkında yer verilen tüm bu yorumlarla birlikte Bursevî'nin belirttiğine göre bazı insanlar dağlara hem maddi hem de manevi yönden bakarak şunları ifade etmişlerdir. Sabit dağlar görünüşte yeryüzünün kazıklarıdır. Veliler ise gerçek manada yeryüzünün kazıklarıdır. Dağlar diğer yerlerin üstünde/yüksekte olduğu gibi من فوقها (min fevkihâ) ifadesinde de belirtildiği üzere veliler de bazı özellikleriyle diğer insanların üzerindedir. Kafdağı diğer bütün dağların üstünü olduğu gibi kutup/gavs-ı azam da bütün velilerin üzerindedir. Nasıl ki daha aşağıda bulunan dağlar Kafdağı sayesinde ayakta duruyorsa alt mertebelerdeki velilerde kutup ile ayakta durmaktadır. Yine Bursevî'nin izahına göre veliler arasında dört bir yanı muhafaza eden “kazıklar” da vardır. Birisi عبد الحى (Abdü'l-hayy) dir. Allah Teâlâ'nın izni ile doğuyu korur. Diğeri عبد العليم (Abdü'l-alîm) dir. Bu, Allah Teâlâ'nın izni ile batıyı korur. Bir diğeri عبد القادر (Abdü'l-kâdir) dir. Bu, Allah Teâlâ'nın izni ile güneyi korur. Bir diğeri de عبد المرید (Abdü'l mürid) dir. Bu da Allah Teâlâ'nın izni ile kuzeyi korur. Bursevî, Şeyh-i Ekber'in *Fütûhât* adlı eserinde İmam Şâfi'î'nin de bu dört kazıktan biri olduğunu belirttiğine yer verir. Bununla birlikte velilerin bereketi ile gökten yağmur yağar, bitkiler onlar sayesinde yeşerir, onların duası ile mahlûkata gelebilecek belalar bertaraf edilir. Onlar ölmeden önce öldükleri için onların yaşamları ve ölümleri arasında fark yoktur. Onlar her durumda diridirler.⁶⁸³

Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu dağlara sabit olmaları dışında da pek çok özellik bahsettiği gözlemlenebilir. Bunlardan birisi dağların soğuğu kendisine çekerek onu kar ve su hazinesi haline getirmesidir. Ardından yaratanın izni ile dağlar o suyu kulların menfaati için gönderir. Her bölgenin kendi kapasitesine göre bir hakkı olduğu ve onlara bunun tahsis edildiği söylenebilir.⁶⁸⁴ Yine insanların istifade edebilmeleri için vadilerin de bu sulardan yaratıldığı

⁶⁸² Sâbûnî, *Tefsirlerin Özü*, 1/108-109.

⁶⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/233; 10/293.

⁶⁸⁴ Fussilet 41/10.

görülebilir. “*Yerde sarsılmaz dağlar yaratan*”⁶⁸⁵ ayetinde geçen رواسى (revâsî) kelimesi, sabit oldu, yerleşti manasındadır.⁶⁸⁶ Râzî, bu ayette dağların sabit olması, yeryüzünde yaşayan canlıların sarsılmasını ve yeryüzünün kaymasını engelleyen, içlerinde çeşitli maden yatakları içermeleri dışında onların, eteklerinde su kaynakları barındıran özelliklerinin de olduğunu belirtir.⁶⁸⁷ Dağların en temel özelliklerinden ve insanlara müsahhar kılınmasının açık delillerinden biri onların yeryüzünün su depoları olma niteliğine sahip olmalarıdır.

3.1.2. Yeryüzünün Can Damarı Pınarlar ve Irmaklar

Yeryüzünün yaratılış serüveni içerisinde ve kevnî ayetlerden olan ırmakların yaratılışı Allah Teâlâ’nın üstün hikmet ve idaresine delildir. Irmakların dağlarda meydana gelmesi mutlak hâkimiyet ve iradeyle hareket eden failin varlığını zorunlu kılar.⁶⁸⁸ Allah Teâlâ Kur’an’da ne zaman dağlardan bahsetse hemen akabinde nehirlerden de bahsetmiştir.⁶⁸⁹ Çünkü ırmakların oluşumu genellikle dağlara bağlıdır. Bursevî, akarsuların oluşumunda bilimsel açıklamalara yer vererek Allah Teâlâ’nın “*onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren O’dur*”⁶⁹⁰ buyruğunda iki fiili tek bir fiile bağladığını belirterek dağların ağırlıklı olarak taşlardan meydana geldiğini ifade etmiştir. Bursevî yeryüzünde ırmakların ve pınarların oluşması hususunda Râzî’den etkilenmiştir. O, yer kürenin merkezinden buharların yükselmek suretiyle hareket etmesi ve dağlara vardığında orada mahsur kalarak yoğunlaşıp sıkışmasıyla açıklamaktadır. Ona göre sıkışan bu suların yoğunluğu ve güçlü olması dağı delerek dışarı çıkıp akmaya başlamasıyla sonuçlanır ve böylece nehirler meydana gelir.⁶⁹¹ Ayrıca Bursevî’nin ırmakların oluşumu ile alakalı olarak bazı kaynaklardan alıp yer verdiği bilgiler onun günümüz bilimsel verilerine yakın gerçekleri benimsemiş olduğunu göstermektedir. Kar ve yağmur yağdığında yer onu emerek yeraltındaki damarlarda pınarlar oluşur. Daha sonra yeryüzünün içerisinde birikmiş olan bu sular belli bölgelerden dışarı çıkmak suretiyle akarsuları oluştururlar.⁶⁹²

Bursevî, yukarıda ifade edilmekte olan ve ırmakların oluşum süreciyle ilişkili günümüz bilimsel verileriyle yaklaşık bire bir örtüşmekte olan yorumlarının yanı sıra bu konuyla ilgili bazı batını yorumlara da yer vermektedir. O, yerkürede bulunan Dicle, Fırat, Nil, Seyhan,

⁶⁸⁵ en-Neml 27/61.

⁶⁸⁶ İsfahânî, “el-Müfredât”, “rse”, 354.

⁶⁸⁷ Râzî, *Mefâtîh*, 24/564.

⁶⁸⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/338.

⁶⁸⁹ er-Ra’d 13/3; el-Mürselât 77/27.

⁶⁹⁰ er-Ra’d 13/3.

⁶⁹¹ Râzî, *Mefâtîh*, 19/5.

⁶⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/337; 6/361.

Ceyhan vs. gibi büyük nehirlerin cennetin pınarlarından kaynaklarını almış olan ve bu suretle yeryüzünü canlandıran ırmaklar olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹³

Allah Teâlâ'nın mucizesini ifade eden ve akan sular hakkındaki kevnî ayetlere örnek olarak “Bir zamanlar Musa kavmi için su istemişti, biz de ona; “asanı taşa vur!” demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. “Allah’ın rızkindan yiye için; yeryüzünde fesat çıkarmayın”(dedik)”⁶⁹⁴ ayeti verilebilir. İsrailoğulları’nın çöl ortamı gibi su nimetine en çok ihtiyaç duyulacak bir ortamda mucizevi bir şekilde Hz. Musa’nın elleriyle suya kavuşturulmuş olması, insanoğlunu Allah’ın vermiş olduğu nimetlere şükre ve sahibine iman etmeye yönlendirmiş olduğu açık bir hakikattir. Bu Allah’ın engin kudret ve hikmetinin bir yansıması olması hasebiyle kevnî ayetlerin dikkat çekici bir yönünü oluşturmaktadır. Bursevî ve kendinden önceki müfessirlerin zikredilen ayete bakışları bu çerçevededir.⁶⁹⁵ Bununla birlikte Bursevî, ayette Allah Teâlâ’nın İsrâiloğulları’na vermiş olduğu nimetlerine karşı nankörlük etmelerine, hadisenin nasıl gerçekleştiğine detaylıca eserinde yer verir.⁶⁹⁶ Râzî ayette ifade edilen taşın yarıp içinden su çıkmasının suyun bizzat çıkması, küçük bir taştan büyük bir su çıkması, suyun onların ihtiyaçları kadar çıkması, suyun asa ile taşa vurulduktan sonra çıkması ve kendisine ihtiyaç olmadığı zamanda kesilmesi gibi birkaç yönden Allah’ın mucizesi ve engin kudretine delalet ettiğini belirtir.⁶⁹⁷

Bursevî henüz bilimsel verilere ulaşmanın çok mümkün olmadığı 12. yy gibi önceki tarihlere tekabül eden bir dönemde, sünnetullahı Allah’ın müdahale edip mucizevi bir şekilde su gönderme imkânının olması yanında, günümüz bilimsel verileriyle uyumlu olarak suyun nasıl oluştuğuna da dikkatleri çekmektedir.⁶⁹⁸ Bursevî, “Bir zamanlar Musa kavmi için su istemişti, biz de ona; “asanı taşa vur!” ayetinden hareketle bazı fıkhi hükümlere de ulaşmıştır. Bu ayetin ihtiyaç halinde, kuraklık anlarında yağmur duasına çıkmanın mübah olduğuna delalet etmiş olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁹

Bursevî, “Bir zamanlar Musa kavmi için su istemişti, biz de ona; “asanı taşa vur!” demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. “Allah’ın rızkindan yiye için; yeryüzünde fesat çıkarmayın”(dedik)”⁷⁰⁰ ayetinin te’vili

⁶⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/337, 420; 5/20.

⁶⁹⁴ el-Bakara 2/60.

⁶⁹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/471-480; Râzî, *Mefâtih*, 3/527-530; Kurtubî, *el-Câmi’*, 1/417-422.

⁶⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/146.

⁶⁹⁷ Râzî, *Mefâtih*, 3/529.

⁶⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/147.

⁶⁹⁹ Nitekim Allah Teâlâ, müminlere kendilerinden daha yakındır (el-Kâf 50/17), duaları işitir ve kabul eder. (İbrâhîm 14/39). Bununla birlikte Bursevî, Müslümanlar arasında duasının icabete layık olduğu insanlar mutlaka bulunacağını ve bu insanların bereketiyle, Allah Teâlâ duayı kabul edeceğini belirterek Müslümanların dualarını reddetmeyecek kadar cömert olduğunu ifade eder.

⁷⁰⁰ el-Bakara 2/60.

noktasında batını yorumlara da yer vermiştir. İnsanoğlunun kalp âlemini ruh ve sıfatları ile Hz. Musa ve kavmine benzeten Bursevî, Hz. Musa'nın kavminin taşlaşmış kalplerini iman nimetiyle yumuşatmak için onların kalplerine asası ile vurmuş olduğunu ifade etmiştir. O, tevhit kelimesi mesabesindeki Hz. Musa'nın asasının toplumunun dalaletle sapmış kimseleri için kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre insanın iç âlemini nefsin karanlıkları kapladığında sertleşerek taş haline gelmiş olan kalbe kelime-i tevhit asasıyla vurulunca onda hikmet sularının fışkıracağı on iki pınar meydana gelecektir. Bursevî Hz. Musa'nın taşa vurarak kavmi için fışkırtmış olduğu pınarların on iki harften oluşmuş olan “La İlahe İllellah” kelimesi olduğunu vurgulamıştır. Bunları temsilen ise insanda beşi dış duyular,⁷⁰¹ beşi iç duyular⁷⁰² ve ikisi kalp ve nefis olan on iki sıfat bulunmuş olduğu ve bunlardan her birinin kelime-i tevhidin harflerine denk gelen huyları ve özellikleri olacağına işaret etmiştir. Bursevî bu konuda daha fazla ayrıntıya girmek suretiyle işarî yorumlarına kalbin, takva pınarından içmek suretiyle nefsin ise, şehvet pınarlarında koşarak hareket etmiş olduğunu bu ayet bağlamında açıklamalarına ekler.⁷⁰³ Bursevî, kevnî bir ayetten hareket etmek suretiyle müntesiplerini ayetten ilham alarak terbiye ve kalp tezkiyesine ulaştırmayı amaçlamıştır.

Bursevî, Allah korkusu olan kalplerde var olan ruh nurlarının kevnî ve sinai tesirlerle beşeriyetten uzaklaştıklarını belirtir. Ruh nurlarının bu etkilerle kalplerden çıkmasını yeraltındaki suların fışkırarak ortaya çıkıp nehirler gibi akması şeklinde ifade eder.⁷⁰⁴ “...Artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi var ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de var ki çatlayıp bağrından su fışkırır”⁷⁰⁵ ayeti de Bursevî'nin yapmış olduğu izaha ışık tutar. Modern tefsirlerden bazıları da bu ayet hakkında, Allah korkusu olmayan kalplerin katılaşıp taş gibi olacağı ve bu taş gibi olan kalplere de hiçbir nasihat veya kevnî olayın tesir etmeyeceği yorumunu yaparlar.⁷⁰⁶

3.1.3. Yeryüzünün Süsü Bitkiler ve Meyveler

Allah Teâlâ'nın kudret, hikmet ve idaresine delil olan ve yeryüzü için birer süs mesabesinde değerlendirilebilecek başka kevnî ayet ise bitkiler ve meyvelerdir. Bitki ve meyvelerin yeryüzü için ne denli önemi haiz olduğu, cennetin Kur'an'da çeşit çeşit meyvelerle tasvir edilmiş olmasında kendini göstermektedir. İnananların ebedi yurdu olan cennetlerin süsü

⁷⁰¹ Dokunma, tatma, koklama, işitme ve görme duyuları. Hayati Hökelekli, “Duyu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁷⁰² İbn Sînâ'ya göre bunlar dördttür. Tasavvur, tahayyül, vehm ve hatırlama güçleri. Hökelekli, “Duyu”.

⁷⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/18.

⁷⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/163.

⁷⁰⁵ el-Bakara 2/74.

⁷⁰⁶ Yazır, *Hak Dini*, 1/326; Bilmen, *Meâli Âli*, 1/72; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *es-Safvetü't-Tefâsîr* (Kahire: el-Mektebetüt-Tevfikîyye, 2009), 1/60-61.

konumunda değerlendirilen meyve ve bitkiler, dünyanın cennete benzeyen ve Yaratıcıya delil olan yönünü ortaya koymaktadır.

“...İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik; birbirine benzeyeni var benzemeyeni var. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir topluluk için ibretler vardır.”⁷⁰⁷ Ayet, Allah Teâlâ’nın, her şeyi vasıtasız olarak eşsiz bir şekilde yarattığına işaret etmektedir.⁷⁰⁸ Bursevî, eşsiz şekilde yaratılmış olan bitkinin oluşumunun insanı hayret içerisinde bıraktığına yer vererek bitkinin tohumdan meyveye kadar oluşum aşamalarından tefsirinde genişçe bahseder.⁷⁰⁹

Bursevî’ye göre kişiler her ne kadar akıllı ve zeki olsalar da Allah Teâlâ’nın yaratmış olduğu eşsiz güzellikler karşısında yani ağaçlar ve bitkilerin kokuları, onların zararları ve faydaları konusunda yetersizdirler. Bu yetersizliklerinin sebebi ağaçların farklı şekilleri, değişik renkleri, insanı hayretler içerisinde bırakan tane, meyve ve yapraklarının şekilleri ve çiçeklerinin kokusu, onların sahip oldukları her bir rengin kendi içerisinde de kısımlara ayrılması insanı hayretler içinde bırakmasındandır. Mesela mor, altın sarısı, gül rengi, üzüm rengi, şarap rengi, kan rengi, lâk/koyu kırmızı ve akik rengi hepsi kırmızı renk olmakla birlikte hepsi birbirinden farklı tondadır. İnsanların bunlar hakkında bildikleri bilmediklerinin yanında denizde damla gibidir. Yaratılmış olan bu harikulade olaylardaki hikmetin hakikatini sadece Allah bilir.⁷¹⁰

Bursevî, yeryüzündeki farklı farklı bahçe ve bağların oluşumu ve yaratılış süreçleriyle insanın manevi terakkisini birbiriyle özdeşleştirme eğilimindedir. Ona göre yağmurun indirilmesiyle canlanan tabiat olaylarının misali insanın manevi olarak yücelmesine benzer. İnsanın kalbini yeryüzündeki bahçelere ve onun yağmur sayesinde yeşermesini Allah’ın kalplere indirmiş olduğu hidayet yağmurlarına, bahçelerin meyve vermesini ise insanın takva,

⁷⁰⁷ el-En’âm 6/99.

⁷⁰⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/186.

⁷⁰⁹ Bir tohum toprağa düşer, toprağın nemiyle büyüyüp gelişir ve bunun sonucunda iki yerinden çatlar. Çatlağın üst tarafından toprağın yüzeyinde gelişecek olan ağaç kısmı çıkarken alt tarafından da toprağın derinliklerinde yayılacak olan kökleri çıkar. Yani bir maddeden tabiatı birbirine zıt iki varlık meydana gelir. Bu tohumdan meydana gelen ağacın bir kısmı odun, bir kısmı yaprak ve bir kısmı da meyve olmaktadır. Oluşan bu meyvelerde de tabiatları birbirlerinden farklı tür, şekil, tat, koku ve renkte ürünler meydana gelmektedir. Hata bitkiler ve meyveler ilk çıktıklarında cılız, ham, tatsız, kokusuz ve faydasızken olgunlaştıklarında irileşerek kendine tat ve koku gelir ve faydalı olur. Bunlar harikulade olaylardır. Eğer ki bunlar sadece su ve topraktan olsaydı tek çeşit ürünler meydana gelir, aynı yerde aynı suyla beslenen farklı cinsten ürünler oluşmazdı. Buradan da anlaşılmaktadır ki tüm bu olanlar hâkim bir idarecinin iradesiyle oluşmaktadır. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/73; 4/341-342; 5/15.

⁷¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/15; 7/70.

zührt ve aşk ehli olarak manevi mertebelere ulaşmasına benzetmektedir.⁷¹¹ Bursevî aklın önemine de vurgu yaparak onu, meyvesinin hilim⁷¹² ve ilim olan bir ağaca benzetmek suretiyle de meyvenin şerefının, meyveyi verenin şerefi olduğuna vurgu yapar.⁷¹³

Allah Teâlâ dünyada var olan buğday, arpa türündeki bitkileri ve onlardaki bereketi bizzat kendisinin yarattığını anlatmak için çekirdek ve tohumu özellikle belirtmiştir. *“Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah’tır. O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır.”*⁷¹⁴ Yani o bereket, (etkileşime geçmediğinde ölü olan) sert çekirdekleri ve yumuşak tohumları yararak içlerinden dallı yapraklı bitkiler ve ağaçların çıkmasıdır.⁷¹⁵ Ayette belirtilen *“Ölüden diriye çıkarır”* bunu ifade ettiği gibi farklı birer canlı olan insan ve havanları da (aslen ölü olmayan) bir damla sudan/nutfeden meydana gelmesini de ifade etmektedir.. *“Diriden de ölüyü çıkarmaktadır”* ifadesi de ölü hükmünde olan nutfе, çekirdek ve tohumları insan, hayvan ve bitki gibi canlılardan çıkması manasındadır.⁷¹⁶ İbn Abbas bu konu hakkında şöyle der: *“Misal olarak Allah Teâlâ, Hz. İbrahim’de olduğu gibi kâfirden mümini, cahilden âlimi, ahmaktan akıllıyı çıkarır. Hz. Nuh olduğu gibi de müminden kâfiri, itaatkâr olan kuldan asi olan çocuğu, akıllı olandan da ahmağı çıkarır.”*⁷¹⁷ Bursevî, müfessirlerin yapmış oldukları yorum ilave olarak diğer bir açıdan ayetin tefsiri için şöyle der: Allah Teâlâ, iman ağacını La İlahe İllellah kelimesindeki ölü harf tohumlarından çıkarır. Diri olan La İlahe İllellah’tan da ölü olan küfrü ve nifakı çıkarmış olduğunu ifade eder.⁷¹⁸

Allah Teâlâ kâdir-i mutlak olarak yeryüzünde aynı-farklı bölgelerde ve birbirlerine yakın-uzak yerlerde çeşitli bitkiler ve çiftler halinde meyveler yaratmıştır. *“Yeryüzünde birbirine komşu parçalar, üzüm bağları, ekinler; sürgünlü-çatalı ve tek gövdeli hurma ağaçları vardır; hepsi bir tek su ile sulanır. Böyle iken üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız.”*⁷¹⁹ Ayette belirtilen komşu parçalar, geniş kapsamda karşılıklı olan kıtaları ifade edebilirken dar anlamda bayındır olan veya olmayan yahut değerli-değersiz bölge ile birbirine yakın ya da karşılıklı olan köyler ve bahçeleri ifade edebilir.⁷²⁰ Fakat bunların mahsulleri aynı şartlarda yetişmelerine rağmen farklı özelliklere sahip olabilmektedirler. Hatta bazı topraklar verimli bazıları verimsiz, bazı yerler sulak bazı yerler susuz olduğu için bu farklılıklar meydana geliyor

⁷¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/74.

⁷¹² Akılla elde edilen ahlaki erdem. Mustafa Çağrırcı, “Hilim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/18/33-36.

⁷¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/50.

⁷¹⁴ el-En’âm 6/95.

⁷¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi*’, 7/44.

⁷¹⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/180-182; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/70, 6/8.

⁷¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/70; Sâbûnî, *Safvet*, 1/378.

⁷¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/70.

⁷¹⁹ er-Ra’d 13/4.

⁷²⁰ Kurtubî, *el-Câmi*’, 9/281-283.

denilse de karşılıklı birbirine bitişik olan bahçelerde bile farklılıkların oldukları görülebilir.⁷²¹ Allah Teâlâ burada bitkinin üç türünden bahsederek insana yaratmış olduğu çeşitlilikleri ve bunlardaki güzellikleri anlatıyor. Üzüm bağları asma türünü, hurmalıklar ağaç türünü ve ekinler de baklagiller, çiçekler vb. türlerini ifade eder. Bir üzüm bahçesinin içerisinde çeşitli tat, renk, boyut ve kokuya sahip üzümler olmakla birlikte aynı salkımda bile salkımın tanelerinin bir tanesi tatlı, rengi farklı ve boyutu büyük olup diğerleri tersi olabilir. Aynı şekilde salkımdaki tanelerin bir tanesi acı, rengi farklı ve boyutu küçük olup diğerleri farklı olabilir.⁷²² Ekinler ve hurmalıklar da bunlar gibidir. Bunlar da tek köklü, tek dallı ve tek sürgünlü olabildiği gibi çok köklü, çok dallı ve çok salkımlı sürgünler de olabilir. Aynı su ile sulansalar bile bu böyledir. Birbirlerine üstün kılınmaları ise özellikleri ve lezzetleriyle. Bunların hepsinde Yüce Yaratıcının eşsiz iradesi ve kudreti vardır.⁷²³

Bursevî, ayette ifade edilen üzüm bağları, ekinler ve hurmalıklara farklı açılardan yaklaşarak çeşitli açıklamalar da yapmıştır. Araplar üzüme “el-Kerm” derler.⁷²⁴ Bu isimle isimlendirilmesi ise üzümlerin meyvesinin çok olması, dikensiz olması, yaş ve kuru olarak yenebilmesi ve ulaşılabilirliği kolay olmasındandır. Müminin kalbi de içerisinde iman nuru olmasından dolayı Efendimizin “Sizden birinizin (üzüme) “kerm” demesin. Çünkü kerm müminin kalbidir”⁷²⁵ buyruğunda olduğu gibi bu isimle anılmasına daha layıktır. Hadiste ifade edilen yasaklamanın sebebi hakkında Bursevî, İbn Melek’in ifadelerine yer verir. Şarabın kullanımı sebebiyle müminlerin birbirlerine şarabı hatırlatmamaları ve bu güzel ismin onları şarap içmeye sevk etmemesi içindir. Müminin kalbi arı ve duru olduğu için kerm ismini almaya daha layıktır. Hadisin amacı mümini takvalı olmaya ve kerem olarak anılmasına teşvik etmek içindir. Bursevî ayetin tasavvufi olarak işaret ettiği manaya da yer verir. İfadesine göre insanın yaratılışında komşulukları bakımından birbirine yakın fakat hakikat bakımından farklı olan kalp, nefis, ruh, hafî ve sır kıtaları vardır. Bunların da mensup oldukları, melekutî, ruhanî, hayvanî, azamûtî (azamet) ve ceberûtî⁷²⁶ mertebeleri vardır. Ayetteki “bağlar” ifadesi, yaratılmış her şeyin Allah’tan olduğunu ve O’nu düşündüğümüzde de yaratılmış her şeydeki eşsiz kudreti görmeye meyilli olmaya işaret eder. “Üzüm” sarhoşluğun kaynağı olduğu için nefsin meyvesidir. Gaflet ve boş işlerle uğraşmaya delalet eder. “Ekinler” nefis ve ruhî tohumların ekimine müsait bir toprak gibi olan kalbin meyvesidir. Onda nefis tohumu ekilirse karanlıklara

⁷²¹ Râzî, *Mefâtih*, 19/8; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/342.

⁷²² Kutub, *fî zilâl*, 8/515-516.

⁷²³ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/306-308; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/512; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/342.

⁷²⁴ İsfahânî, “el-Müfredât”, “krm”, 707.

⁷²⁵ Buhârî, “Edep”, 101; Müslim, “Elfaz”, 6-10,12; Hanbel, *Müsned*, 2/239, 259, 272.

⁷²⁶ Allah’ın zatı, azamet ve celal sıfatı; İrfan Gündüz, “Ceberût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

bulunur, ruhun nuru ekilirse nura gark olur, mürebbi olan Rabbin nuru ekilirse Rabbânîleşir.⁷²⁷ “*Hurmalar*”dan maksat insanın cömertlik, kanaat, yumuşak huyluluk, hayâ, şefkat ve tevazu gibi güzel ahlaklarına sahip olmasıdır. “*Tek gövdeli*” ifadesi de ceberûtî sırdır. Rabbi ile kulu arasındaki ceberût sırları onunla keşfedilir. Bunun bir örneği ve kolayca anlaşılmasını sağlayan anlatılma özelliği vardır. “*Farklı köklerden*” ifadesi azametın hakikatlerini keşiftir. Örneği, temsili ve anlatılma özelliği yoktur. “*Hepsi tek bir su ile sulanır*” yani hikmet ve kudret suyu ile sulanırlar. “*Böyle iken üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız*” yani bu su ile sulandıktan sonra insanın ilerlemiş olduğu yolda her ne kadar kendi değeri ve şerefi olsa da yine de bir kısmı diğerinden daha şerefli dir.⁷²⁸ Bazı müfessirler bu ayetin okunuşundaki kıraat farklılıklarına yer vererek ortaya çıkan mana değişimlerini açıklamaktadır.⁷²⁹

Allah Teâlâ yeryüzünde kudretinin eşsiz güzelliğiyle yaratmış olduğu ve insanların istifadesine sunmuş olduğu meyvelerin özelliklerini “*Orada meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O’dur*”⁷³⁰ ayetiyle ifade etmektedir. Müfessirlere göre burada çiftler çiftler olarak vurgulanan, meyvelerin lezzetli-lezzetsiz, yaş-kuru, siyah-beyaz, küçük-büyük ve sarı-kırmızı şeklinde veya erkek-dişi şeklinde tüm meyve türlerinden iki çift olarak yaratılmasıdır.⁷³¹ Bursevî bu kısımda pek çok meyvenin cennetten geldiğini belirtir. Anlatıldığına göre Hz. Âdem cennetten, çeşitli meyvelerin bulunduğu otuz dalla birlikte çıkmıştır. Bu meyvelerden on tanesi kabuklu olan badem, ceviz, fındık, fıstık, çam fıstığı, nar, turuncgiller, muz, haşhaş ve kestanedir. On tanesi kabuksuz olup çekirdekli olan zeytin, taze hurma, kayısı, erik, şeftali, yaş üzüm, kıızılcık, yaban eriği, kirazdır. On tanesi de hem kabuksuz hem de çekirdeksiz olan armut, incir, ayva, elma, turunç, üzüm, keçi boynuzu, karpuz, kavun, acur ve hıyardır.⁷³²

Ekinler hayatın dayanağı olan gıdaların aslı olduğu düşünülebilir. Yaratılmış olan rızıklar insanların menfaatlerine sunulmakla birlikte onlara çeşitli faydalar da verir. “*Gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü ekinler çıkaran Allah’tır.*”⁷³³ Bursevî bu ayette her rızıkın meyve olmadığı belirtmekle birlikte Peygamber Efendimizin sevdiği ve insan sağlığına faydalı olan meyvelerin neler olduklarına yer verir. Peygamber Efendimiz en çok sevdiği meyveler olan taze hurma ve karpuzu yer ve şöyle buyururdu: “*Bunun sıcaklığı şunun soğukluğunu, şunun soğukluğu da bunun sıcaklığını kırar.*”⁷³⁴ Başka bir hadiste: “*Kim sabahleyin aç karnına yedi acve hurması yerse, o gün kendisine ne zehir ne de sihir zarar*

⁷²⁷ ez-Zümer 39/69.

⁷²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/342; 5/15.

⁷²⁹ Râzî, *Mefâtih*, 19/8; Kurtubî, *el-Câmi*, 9/281-283.

⁷³⁰ er-Ra’d 13/3.

⁷³¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/304-306; Râzî, *Mefâtih*, 19/6; Kurtubî, *el-Câmi*, 9/280.

⁷³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/338-341.

⁷³³ İbrahim 14/32.

⁷³⁴ Tirmizî, “*Et’ime*”, 36.

verir.”⁷³⁵ Bunlarla birlikte Bursevî, Hz. Ali’nin “Nar yiyin, çünkü mideye varan her nar tanesi şeytanı kırk gün dilsiz eder ve kalbi nurlandırır.” Başka bir rivayette “Meleklerin kokusu gül, peygamberlerin kokusu ayva, hurilerin kokusu ise mersin ağacının kokusu” olduğu ifadelerine de yer verir.⁷³⁶ Ekinleri ifade eden bir başka ayet şudur: “(Allah) size ekin, hurma, zeytin, üzüm ve daha türlü türlü ürünler de bitirir. İşte bunda düşünen bir topluluk için büyük ibret vardır.”⁷³⁷ Ayette geçen الزرع (ezzere‘a) kelimesi ilahi bir lütufla bitkilerin bitmesi/filizlenmesi/yeşermesidir.⁷³⁸ Bursevî, tohum hakkında Ka‘b el-Ahbâr’ın hakkındaki sözlerine yer verir. Onun ifade ettiğine göre Allah Teâlâ Hz. Âdem’i yeryüzüne indirince Mikâil bir miktar buğday getirerek ona “bu senin ve neslinin rızkıdır. Kalk! Toprağı sür ve bu tohumları ek” der. Bu tohumun, Hz. Âdem’den Hz. İdris’e kadar deve kuşu yumurtası büyüklüğünde olup sonrasında insanların hak yoldan ayrılımlarıyla önce tavuk, sonra güvercin yumurtası sonra fındık sonra nohut ve en sonunda da günümüzdeki kadar küçüldüğünü anlatır.⁷³⁹ Zeytin hem katık hem de bir meyvedir. Bursevî, zeytin hakkında bu tür bazı bilgilere yer vererek zeytin ağacının üç bin yıl gibi uzun bir ömre sahip mübarek bir ağaç olduğuna yer verir.⁷⁴⁰ Efendimiz zeytin ağacı ve onun yağı hakkında şöyle buyurur: “Zeytinyağını katık olarak kullanın ve onunla yağlanın. Çünkü o mübarek bir ağaçtan çıkar.”⁷⁴¹ Ayrıca Bursevî bu ayette beşeri kabiliyetler ve bunlarla birlikte meydana gelen olaylara işaret olduğunu da belirtir. Yeryüzünde, kalpler için muhabbet içeceği olan feyz suyu indirilir. Orada nefis sürüleri otlatılır. Feyz suyuyla birlikte orada ruhun gıdası için taat buğdayları, güzel ahlak hurmalığı, doğruluk zeytinleri ve rabbani olan üzümler biter. Bu şekilde meydana gelen karşılıklı konuşmalar, görüşmeler, akli bilgiler gibi bütün haller de çeşit çeşit bitki ve meyvelerdendir.⁷⁴²

Yaratılmış olan meyvelerden insanların nasıl istifade edebileceklerine yol gösterir mahiyette olan şu ayet bu konuyla ilgili olarak dikkat çekicidir. “Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda aklını kullanan bir topluluk için açık delil vardır.”⁷⁴³ Ayette yer verilen سكر (sekr) kelimesi sarhoşluk manasına gelir ve daha çok içki sarhoşluğu olarak kullanılır.⁷⁴⁴ Müfessirler ayette ifade edilen

⁷³⁵ Buhârî, “Et’ime”, 43; “Tıp”, 52, 56; Müslim, “Eşribe”, 155.

⁷³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/420.

⁷³⁷ en-Nahl 16/11.

⁷³⁸ İsfahânî, “el-Müfredât”, “zra”, 379.

⁷³⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/15.

⁷⁴⁰ Yine Efendimiz’in Hira mağarasında yaşadığı dönemlerde ki azığı çörek ve zeytinyağı olduğuna da yer verilir. Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/16.

⁷⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire, 1953), “Et’ime”, 34.

⁷⁴² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/16.

⁷⁴³ en-Nahl 16/67.

⁷⁴⁴ İsfahânî, “el-Müfredât”, “skr””, 416.

güzel rızıktan maksadın üzüm ve hurma ağaçlarının meyvelerinden elde edilen içecekler ve yiyecekler olduğunu belirtmişlerdir. Bu meyvelerden sarhoş edici içkiler yapılabildiği gibi hurma, kuru üzüm, hurma sırası ve sirke gibi helal ve hoş olan içecekler ve yiyecekler de elde edilebilir.⁷⁴⁵ Ayette içki ile güzel rızık birbirinden ayırt edilerek içkinin güzel rızık olmadığı belirtilmektedir. Bu ayetle henüz gelmemiş olan içki yasağına hazırlık yapılmış olabilir. Bunlarla birlikte bazı kaynaklarda içki ile alakalı olarak çeşitli yorumlara da yer verilmiştir.⁷⁴⁶

Bursevî, belirtilen hurmaların ilahi emir hurmaları olduğunu üzümlerin de nefis ve şeytanla mücadele üzümleri olduğunu ifade eder. Bu meyvelerin güzel gıda ve içki olarak insanı hayretler içerisinde bırakan özel durumları olduğuna değinerek içkiden nefis şarabının elde edileceğini belirtir. Elde edilen şarap insana tesir ederek onu sarhoş eder. Bu sarhoşluğun tesiriyle de nefis bazen doğru yoldan ve haktan sapabilir. Bazen de insanda riyakârlık duygusunu ortaya çıkararak sırf duyulmak, görülmek ve meşhur olmak için söylenen sözlerde ve yapılan fiillerde kişinin/nefsin kendini bilmezliğini ortaya çıkabilir. Ancak güzel ve temiz olan rızıklardan kalp ve ruhun içeceği çıkar. Bununla da muhabbet, doğruluk, Allah Teâlâ'ya yönelik derin arzu ve özlem artar.⁷⁴⁷

Ağaçlar ve onların meyveleri konusunda Bursevî alanında meşhur olmuş olan bazı âlimlerin ifadelerine de yer verir. Onlar akıllı bir ağaca benzetir ve o ağacın meyveleri de ilim ve hilm olduğunu belirtirler. Meyvenin asil olmasının onu verenin de asil olmasını ifade edeceğini/yansıtacağını ifade ederler. Bu örneği insanlar üzerinde de değerlendirerek bir toplumda yer alan akıl sahibi bir kişinin o toplumun arasında bulunan önderi gibi olacağını anlatırlar.⁷⁴⁸

3.1.4. Her Çeşit Canlının Yayılması

Kur'an'daki bazı ayetlerde yeryüzünde şekilleri ve hacimleri, sesleri ve renkleri birbirinden farklı çeşit çeşit canlının yaratılarak yayıldığı belirtilir.⁷⁴⁹ Yayılan canlıların pek çoğunun peygamberlerin ve insanların hizmetlerine tahsis edildiği ifade edilir. Bu canlılar kimi zaman birer yol gösterici ve ders verici,⁷⁵⁰ kimi zaman da ordu olarak kullanıldığı anlatılmaktadır.⁷⁵¹ Bu bağlamda tefsir kaynaklarında konuyla ilgili ayetlere yer verilerek pek

⁷⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/527-529; Râzî, *Mefâtih*, 20/235-236.

⁷⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/127-133; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/50.

⁷⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/50.

⁷⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/50.

⁷⁴⁹ el-Bakara 2/26; el-A'raf 7/133; el-Kehf 18/61; en-Neml 27/18; el-Ankebût 29/41; el-Gâşîye 88/17; el-Fil 105/1. Ayrıntılı bilgi için bu konuda müstakil olarak çalışılmış olan yüksek lisans tezine bakılabilir. Ömer Demirtaş, *Kur'an-ı Kerim'de Adı Geçen Hayvanlar ve Özellikleri* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019).

⁷⁵⁰ el-Mâide 5/31.

⁷⁵¹ en-Neml 27/17.

çok izahatlar yapılmıştır. Bursevî de konuyla alakalı diğer bazı müfessirlerin yaptıkları izahatlarla birlikte canlıların yaratılıp yayılmasının bir takım işaretleri olabileceğine de yer vermiştir. “*O yeryüzünde her türlü canlının çoğalmasını sağladı*”⁷⁵² ayetinde geçen بث (besse) kelimesi bir şeyi saçıp savurmak ve yaymak manasındadır.⁷⁵³ Bursevî, yeryüzünde her türlü canlının yaratılıp yayılmasının⁷⁵⁴ Allah Teâlâ’nın onları yoktan var edip ortaya çıkarmasına işaret olduğunu belirtmiştir. Ona göre yeryüzünde her çeşit canlının yayılması, insanların maddi ve manevi menfaatleri içindir.⁷⁵⁵ Bazı kaynaklarda da bu canlıların bir kısmının yenilmesi ve pek çok kısmından da istifade edilmelerindeki hikmetin aslında insanların cennette nelerle karşılaşacaklarını onlara hatırlatması ve dolayısıyla cennete götüren yollara teşvik etmek için olduğu belirtilir. Yaratılan bazı canlılar ise insanlar için düşman mahiyetinde olup onların yenilmesi ve onlardan faydalanılması mümkün değildir. Bunun hikmetinin de insanların cehennemde nelerle karşılaşacaklarını onlara hatırlatması ve cehennemden uzak durmanın yollarını insanlara anlatmak olduğu belirtilir.⁷⁵⁶

Canlıların yaratılması ile alakalı olarak onların nasıl yaratıldığını ifade eden “*Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı. Bunlardan kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayaküstünde yürür, kimi de dört ayaküstünde yol alır. Allah dilediğini yaratıyor, Allah her şeye kâdirdir*”⁷⁵⁷ ayeti dikkatleri celp etmektedir. Ayette yer alan ديب, دب (debîbun, debbun) kelimesi hafif yürüyüş manasındadır.⁷⁵⁸ Her canlı, kendi türüne ait özel bir sudan yaratılmıştır. Yani Allah Teâlâ her canlıyı özel bir sudan/nutfeden yaratmış sonra bu nutfeden tıpkı “*hepsi bir tek su ile sulanır. Böyle iken bir kısmını bir kısmına üstün kılarız*”⁷⁵⁹ ayetinde ifade edildiği gibi mahlûkat arasında çeşitli canlılar yaratmış ve birini diğerinden üstün/farklı kılmıştır. Bunların bir kısmı insanlar, bir kısmı dört ayaklı hayvanlar ve bir kısmı da haşerelelerdir.”⁷⁶⁰ Bursevî, canlıların sudan yaratılmasında pek hayret verici olay olması sebebiyle bunda Allah Teâlâ’nın insanlara anlatmak istediği özel bir hikmet olduğunu ifade eder. Çünkü suya hükmetmek ve ona boyun eğdirmek kadar zor bir şey yoktur. Yani insanlar, yaratılmış olan diğer pek çok maddeyi eliyle tutabilir ve ona şekiller verebilir ancak suyu elleriyle tutmak istese

⁷⁵² Lokmân 31/10.

⁷⁵³ İsfahânî, “el-Müfredât”, “bss”, 108.

⁷⁵⁴ el-Bakara 2/164.

⁷⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/70.

⁷⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/612.

⁷⁵⁷ en-Nûr 24/45.

⁷⁵⁸ Ayrıca bu kelime hayvanlarda ve genellikle de haşereleler için kullanılır. İsfahânî, “el-Müfredât”, “dbb”, 306.

⁷⁵⁹ er-Ra'd 13/4.

⁷⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/246-247.

veya onunla bir şeyler inşa etmeye çalışsa bu hiç mümkün değildir. Lakin Allah Teâlâ eşsiz hikmeti gereği ve kadiri mutlak olarak su ile çeşitli canlıları yarattığını haber vermektedir.⁷⁶¹

Kurtubî, Melekler ve cinlerin de birer canlı olduğunu ifade eder. Ancak ona göre her canlı sudan yaratılmıştır ifadesinde yer alan canlılar melekler ve cinler dışında olan canlılardır. Çünkü melekler nurdan, cinler ise ateşten yaratılmışlardır.⁷⁶² Bu bağlamda Bursevî de Allah Teâlâ'nın bir cevher yarattığını ve o cevhere heybet nazarıyla baktığında onun eriyerek su olduğunu ifade eder. Eriyen sudan bir kısmını toprağa üstün kılıp ondan Hz. Âdem'i ve diğer canlıları yarattığını belirtir. Bu suyun bir kısmını rüzgâra üstün kılarak ondan melekleri ve bir kısmını da ateşe üstün kılarak ondan cinleri yarattığını anlatır.⁷⁶³ Başka bir ayette “*Gökleri, yeri ve orada üretilip yaydığı canlıları yaratması O'nun kanıtlarındandır*”⁷⁶⁴ buyrulmaktadır. Ayette ifade edilen دابة (dâbbetün) kelimesi hayat sahibi olup hareket eden tüm canlıları ifade eder.⁷⁶⁵

Müfessirlerin burada belirttikleri genel ifadeleriyle yeryüzündeki canlılar kastedilmiştir. Meleklerin de yeryüzünde olmasa da (bazen yeryüzünde de olabilir)⁷⁶⁶ gökyüzünde hareket eden/uçan varlıklar olmasından dolayı onları da kapsayabilecekleri ifade edilmiştir.⁷⁶⁷

Allah Teâlâ, yaratılmış olan canlıların insanlar için yaratıldığını ve insanların hizmetine verilmiş olarak onların etlerinden, sütlerinden ve derilerinden istifade edebileceklerini bazı ayetlerde belirtir. Bu canlıların deve, koyun, sığır keçi,⁷⁶⁸ gibi hayvanlar olduklarını haber verir. “*Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz*”⁷⁶⁹ ayetinde açık bir şekilde Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretine vurgu olup canlıların insanların hizmetine nasıl sunulduğu anlatılmaktadır. Burada Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretine delil olan sütün oluşumu hakkında bazı müfessirlerin görüşleri şöyle anlatılabilir. Gıdalar, midede hazmedilip bağırsaklarda emilir. Emilen bu gıdalar süzülerek kana geçer. Kan da damarlar yoluyla vücuttaki tüm hücrelere ulaşır.⁷⁷⁰ Dişi hayvanların meme bezlerine ulaşan kan Allah Teâlâ'nın ilahi kudretiyle mucizevi bir şekilde halis süt olur.⁷⁷¹ Oluşan bu halis sütte kanın rengi de

⁷⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/167.

⁷⁶² Kurtubî, *el-Câmi* ' , 13/36-37.

⁷⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/167.

⁷⁶⁴ eş-Şûrâ 42/29.

⁷⁶⁵ İsfahânî, “el-Müfredât”, “dbb”,306.

⁷⁶⁶ Hûd 11/69.

⁷⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/127; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/224; Râzî, *Mefâtih*, 27/598; Kurtubî, *el-Câmi* ' , 16/29.

⁷⁶⁸ en-Nahl 16/5; Ayetin başında gelen انعام kelimesi نعيم kelimesinin çoğulu olup develere mahsus bir isimdir. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi de Kur'an'ın indiği dönemde develerin insanlar için büyük bir öneme sahip en büyük nimet kabul ediliyor olmasıdır. Bununla birlikte bu kelime deve, koyun, sığır, keçi gibi hayvanlar karışık olarak zikredilerek de kullanılabilir; İsfahânî, “el-Müfredât”, “nam”, 814-815.

⁷⁶⁹ en-Nahl 16/66.

⁷⁷⁰ Râzî, *Mefâtih*, 20/232-234.

⁷⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/526.

dışkının kokusu da bulunmaz.⁷⁷² Kur'an-ı Kerim, bu gerçeği açıkladığı dönemlerdeki toplum sütün meydana gelişi hakkında bilgisi yokken bu ayetle birlikte ilahi kudret ile meydana gelen sütün oluşumunu öğrenmişlerdir.⁷⁷³

Bursevî, bu ayetin yorumunda farklı bir görüş olarak pislik ve kan karışmadan halis süt meydana gelebildiği gibi iki kâfir anne babadan da onların kötü vasıflardan bulaşmamış tertemiz çocuk meydana gelebileceğini ifade eder. Bursevî'ye göre burada ihlase da vurgu vardır. Bu ihlas, sütün dışkı ve kandan ayrılması gibi amelin kusurlardan ayrılmasıdır. Allah Teâlâ ile olan ilişkilerde de süt gibi halis ve saf olmak gerekir. Eğer bu ilişkiye heva kanı ve riya dışkısı bulaşırsa ihlastan uzaklaşılır. Gizli şirk olan amelde gösteriş ve heva, amelin saflığını ortadan kaldırır. Ayrıca Bursevî bu ayette nefsanî hitapların kanı ile şeytani hitapların⁷⁷⁴ dışkısı arasından çıkmış rabbani ilhamların saf ve halis sütüne işaret olduğunu da ifade eder. Bu sütü içme gücüne sahip olanlar, hiç durmadan Allah Teâlâ'nın buyurduğu dosdoğru yol üzere hareket edenlerdir.⁷⁷⁵ Bursevî, başka bir ayetin⁷⁷⁶ tefsirinde de Allah Teâlâ'nın, hayvanların karnında gübre ile kanı arasında oluşan saf sütü insanlara içirdiği gibi nefsanî ve şeytanî sıfatlar arasından da Sıddıkların⁷⁷⁷ ruhlarını sulayan tevhit ve muhabbet gibi saf süt içirdiğine işaret olduğunu belirtir.⁷⁷⁸

Allah Teâlâ, insanlara merhamet ederek yüklerini ve ağırlıklarını taşımaları için de hayvanlar⁷⁷⁹ yaratmış ve onların işlerini kolaylaştırmıştır. “*Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı. O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır.*”⁷⁸⁰ Bazı tefsir kaynaklarında bu ayet, ifade edilen hayvanların ziynet olmaları ve etlerinin yenilip yenilmemesi hakkında bilgi verilerek ele alınmaktadır.⁷⁸¹ Bursevî de bu ifadelerle birlikte yer ayette belirtilen hayvanlar hakkında farklı bilgilere de yer verir.⁷⁸² Bursevî, Allah Teâlâ'nın, insanların, haklarında bilgi sahibi olabilecekleri veya olamayacakları ve kendileri için nimet

⁷⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/48.

⁷⁷³ Kutub, *fî zilâl*, 9/210-211.

⁷⁷⁴ Sâlikin kalbine Hak'tan, melekten, şeytandan veya nefisten gelen sesler, hitaplar. Süleyman Uludağ, “Havâtır (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/526.

⁷⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/49.

⁷⁷⁶ “Sizin için hayvanlarda alınacak ders vardır. Size onların karınlarında oluşan nesnelerden içiriyoruz.” el-Mü'minûn 23/21.

⁷⁷⁷ Doğru sözlü olup doğruluktan ayrılmayan, gerçeği tasdik edenler. Mustafa Çağrı, “Sıddık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

⁷⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/76.

⁷⁷⁹ en-Nahl 16/7.

⁷⁸⁰ en-Nahl 16/8.

⁷⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/478-479; Râzî, *Mefâtîh*, 19/176-177.

⁷⁸² Mesela, “Atlar”ın ilk olarak insanların hizmetine girmesinin Kâbe'nin inşası sırasında Hz. İsmail ile birlikte olduğunu anlatır. Onların aynı zamanda Allah'ın bir hazinesi olduğunu ifade eder. Atların bu özelliklerinde dolayı onlara binmeyi ve onları beslemeyi uğur ve bereket olarak değerlendirir.” Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/230.

olan⁷⁸³ veya olmayan pek çok haşerat, börtü-böcek, kuşlar, deniz hayvanları gibi başka şeyler de yarattığını⁷⁸⁴ da ifade eder.⁷⁸⁵

Allah Teâlâ yeryüzündeki kevnî oluşumu canlılar üzerinden çeşitli şekillerde ifade ettiği görülmektedir. Bu oluşum belki de en güzel şekilde arılar üzerinden ifade edilebilir. Çünkü Kur'an'da onlara açıkça ilham edildiği belirtilmektedir. “*Ve rabbın bal arısına şöyle vahyetti (ilham etti). “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuva edin.”*”⁷⁸⁶ Gizli olan haberler için “vahy” tabiri kullanılır.⁷⁸⁷ Vahiy ifadesi, peygamberler⁷⁸⁸ hakkında kullanılırken insanlar⁷⁸⁹ ve hayvanlar⁷⁹⁰ hakkında ilham⁷⁹¹ olarak kullanılmıştır. Müfessirler, Allah Teâlâ'nın tüm hayvanlara kendi faydalarına olan şeyleri nasıl araması gerektikleri, zararına olanlardan ise nasıl uzak durması gerektikleri konusunda onlara ilham ettiğine dair görüş birliği vardır.⁷⁹²

Yukarıda belirtilen ayette geçen نَحْلَة (nihletün) kelimesi arı manasındadır. Balı insanlara karşılıksız olarak verdiği için arı bu ismi almıştır.⁷⁹³ Bazı kaynaklarda ayette belirtilen “*Dağlardan, ağaçlardan ve çardakların bir kısmından*”⁷⁹⁴ ifadesinde iki mana olduğu belirtilir. Bu manalardan birincisi, dağlarda yaşayan, ehil olmayıp insan emrinde olmayan arıların dağların oyuklarından ve ağaçların bazı çeşitlerinden kendilerine yuva edinmeleri, ikincisi de insanların emrinde yaşayıp ehil olan arılarında onların yaptıkları çardaklardan kendilerine ev edinmeleridir.⁷⁹⁵ “*Evler (yuva) edin*” den maksat altıgen kovanlardır. Arılar Allah Teâlâ'nın onlara ilhamı ile bunları yaparken cetvel, pergel olmadan her biri birbirine eşit altıgen şeklinde yaptığı bu evlerde usta mühendislik eseri olabilecek güzel sanat ve harikalık

⁷⁸³ “Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleleyen bir karga gönderdi.” el-Mâide 5/31.

⁷⁸⁴ Bir hadiste şöyle buyrulur: “Allah c.c. bin ümmet yaratmıştır. Altı yüzü denizde, dört yüzü de karadadır. Başı ve sonu bilinmeyen büyüklükte balıklar olduğu gibi, küçük oluşundan dolayı hiçbir tarafı bilinmeyen balıklar da vardır. İbn Kesîr, Kur'âni'l-Azîm, 1/24.

⁷⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/10-13.

⁷⁸⁶ en-Nahl 16/68

⁷⁸⁷ İsfahânî, “el-Müfredât”, “vhy”, 858-859.

⁷⁸⁸ “Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir.” eş-Şûrâ 42/51.

⁷⁸⁹ “Mûsâ'nın annesine, “Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız” diye vahyettik.” el-Kasas 28/7.

⁷⁹⁰ “*Ve rabbın bal arısına şöyle ilham etti.*” en-Nahl 16/68.

⁷⁹¹ “Tırnaklarıyla yerden bir toz kopardı,

Yeri kazıp hemen ölü kargayı o mezara koydu;

Gömüp üstünü toprakla örttü...

Bu suretle karga, Allah ilhamı ile bilgi sahibi oldu” Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 10/435.

⁷⁹² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/529; Râzî, *Mefâtiḥ*, 20/238; Kurtubî, *el-Câmi* ' , 10/133; İbn Kesîr, *Kur'âni'l-Azîm*, 4/499.

⁷⁹³ İsfahânî, “el-Müfredât”, “nhl”, 795.

⁷⁹⁴ en-Nahl 16/68

⁷⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 10/133.

görülmektedir. Ayrıca altıgenin tercih edilmesi ise yuvarlağın ve diğer çokgenlerin aralarında boşluk olacağından, üçgen, dörtgen ve beşgenden de daha geniş olmasındandır.⁷⁹⁶ “*Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbini koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!*” *Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet(bal-kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık deliller vardır.*”⁷⁹⁷ Bursevî, bu ayetteki “Rab” isminin, Allah Teâlâ’nın arıyı yetiştirip terbiye etme konusundaki büyük lütfuna ve bu lütfu olmasaydı onun yolunu bulamayacağına işaret olduğunu ifade eder.⁷⁹⁸ Ayetteki “*Çizdiği yollardan git*” ifadesinin de arı evinin uzağındaki ürünlerden yemek istediğinde Allah’ın ona ilham ettiği yolları ve oradan uzaklaştıktan sonra dağların ve ağaçların arasından nasıl döneceğini Allah Teâlâ’nın ona öğrettiğini belirtir.⁷⁹⁹ “*Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet çıkar*” ifadesinde balın oluşumuna dikkat çekilerek arının karnından kusmak suretiyle balın meydana geleceği anlatılır. Bal da içilebilen bir şey olduğu için ona şerbet denilir. Arı çiçeklerin yumuşak karınlarından, ağaçların yapraklarından tatlı parçalar yiyip hoş kokulu şeyler ve taze meyveleri emer.⁸⁰⁰ Sonra da kışa hazırlık için yuvasına dönüp onları kusar. Allah Teâlâ’nın izni ile de onlar bala dönüşür.⁸⁰¹ Yine bir harikalık belirtisi olarak arıların yaşlarına göre çeşitli renklerde bal çıkacağı anlatılır. Yani ihtiyar arıdan kırmızı renkli, orta yaşlı arıdan sarı ve genç arıdan beyaz renkli bal çıkacağı ifade edilir.⁸⁰²

Bursevî, mümin bir kimsenin arıya benzeyen yönlerini anlatan bir rivayete de yer verir. Bu rivayete göre mümin arıya benzer. Onun gibi tatlı yer ve tatlı iş yapar. Arının özellikleri ve faydası çoktur. Zararı da azdır. Yediği ve içtiği temiz ve hoştur. Pisliklerden de uzaktır. Başkasının kazancında gözü olmaz ve onun kazandığından yemez kendinin çalışarak elde ettiğini tüketir. Emre itaat eder. Arıyı yaptığı işten havanın bulutlu olması, rüzgâr, ateş, duman, su ve karanlıklar alıkoyarlar. İşte mümin de tıpkı arı gibidir. Onu da işinden alıkoyanlar tereddüt ve şüphe bulutu, fitne rüzgârı, haram dumanı, taşkınlık suyu, keder, üzüntü ateşi ve gaflet karanlığıdır.”⁸⁰³

Bursevî, ayetin sonunda yer alan “*işte bunda da düşünen bir topluluk için açık deliller vardır*” ifadesinde bal arısının anlatılan durumunda ilahi kudrete dair pek çok deliller olduğunu belirtir. Ona göre akıl sahibi olup düşünen toplumlar, küçük cismi ve zayıf yaratılmış varlık olmasıyla arının tek başına bunları yapamayacağını tefekkür ederler. Arıyı, uçan diğer böcekler

⁷⁹⁶ Râzî, *Mefâtiḥ*, 20/238.

⁷⁹⁷ en-Nahl 16/69.

⁷⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/51.

⁷⁹⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 6/530-532.

⁸⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi’*, 10/134-135.

⁸⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/51.

⁸⁰² İbn Kesîr, *Kur’ânî’l-Azîm*, 4/499-501.

⁸⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/52.

arasından farklı bir yaratılışla yaratanın Allah olduğunu bilirler. Arının yapması gerekenleri kendi başına öğrenmeyip bu olanların hepsinin ona ilham verenin işi olduğunu bilirler. Bursevî, arıların anlatılan tüm bu özelliklerini düşünen kişilerin bâtın/gizli bir hastalık olan cehaletten kurtularak şifa bulacağını da ifade eder.⁸⁰⁴

Bursevî yine bu ayette,⁸⁰⁵ canlıların pek çok farklılıkları ve türleri olmasına rağmen onların yaptıklarının kendisinden kaynaklanmadığına bunlarda Allah Teâlâ'nın kanunu, hikmeti, kadîm iradesiyle meydana geldiğine ve bu iş ve işleyişlerin Allah Teâlâ tarafından canlılara ilham edilip⁸⁰⁶ öğretilmesine işaret olduğunu ifade eder. Bursevî vahyin/ilhamın diğer hayvanlara değil de arıya verilmesini, insana ve özellikle sülûk ehli olana benzetir. Sülûk ehli de halktan uzaklaşarak sadece Allah'a yönelmek için dağlarda kendilerine mekânlar edinirler. Peygamber Efendimizin peygamber olmadan önce Hira mağarasına çekilerek orada bir hafta hatta bir ay ibadetle meşgul olduğu gibi. Sülûk ehlinin hallerinden biri de yediklerinin, içtiklerinin, elbiselerinin ve bulundukları yerlerinin temiz olmasıdır. Arılarda böyledir. Bursevî, salih amellerin bedenin meyveleri olduğuna da işaret eder. O, nefis, şeytan, düşmanla mücadele, nefsin terbiye edilmesi ve hevaya muhalefet nefislerin meyveleri olduğunu belirtir. Dünyayı terk edip Mevla'ya yönelerek ukbayı talep etmenin kalplerin meyveleri, Allah'a yaklaşmak ve Hakk'ın şahitleri olmanın da sırların meyveleri olduğunu belirtir. Ona göre tüm bunların hepsi ruhların gıdalarıdır. Arıya, Allah Teâlâ *“meyvelerin her birinden ye”* buyurduğu gibi sülûk ehline de *“Tertemiz nimetlerden yiyip için ve güzel işler yapın”*⁸⁰⁷ buyurduğunu açıklar.⁸⁰⁸

Yaratılmış olan tüm canlıların Allah Teâlâ'yı tesbih ettiğini ifade eden *“Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar hepsi Allah'ı tesbih ederler. Hepsi duasını ve tesbihini bilmekte, Allah da onların bütün yaptıklarını bilmektedir”*⁸⁰⁹ ayeti Allah'ın eşsiz yaratıcı ve sonsuz kudret sahibi olduğunu belirten delillerdendir. Ayette ifade edilen طير (tayr) kelimesi طائر (tâirun) kelimesinin çoğulu olup havada uçan her çeşit canlıyı ifade eder.⁸¹⁰ Allah Teâlâ bu ayette, göklerdeki meleklerin, yerdeki cinlerin, insanların ve yerle gök arasında uçan kuşların tesbih etmesine ve kendisinin tüm noksanlıklardan uzak olmasına ve ulûhiyetiyle birlikte yüceltilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁸¹¹ Allah Teâlâ yarattığı varlıkların bünyelerine başkalarının anlamasa da kendilerinin anlayabileceği bir

⁸⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/53.

⁸⁰⁵ en-Nahl 16/69.

⁸⁰⁶ *“Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyeyen bir karga gönderdi.”* el-Mâide 5/31.

⁸⁰⁷ el-Mü'minûn 23/51.

⁸⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/54.

⁸⁰⁹ en-Nûr 24/41.

⁸¹⁰ İsfahânî, “el-Müfredât”, “tyr”, 528.

⁸¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7/577; Râzî, *Mefâtih*, 20/174-175.

özellik yerleştirir. Bu özellikle de onlar çeşitli hareketleriyle namaz kılar, halleri ve sesleriyle de Allah Teâlâ'yı tesbih ederler.⁸¹² Hepsi kendi dua ve tesbihlerini bilirler.⁸¹³

Yaratılmış olan tüm canlıların Allah Teâlâ'yı nasıl tesbih ettiğini ifade eden ayetlere örnek olarak “Süleyman Davud’un yerine geçti. Dedi ki: “Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi”⁸¹⁴ ayeti verilebilir. Allah Teâlâ “Kur’an’ı Rahman öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti”⁸¹⁵ ayetlerinde de ifade buyurduğu gibi insanın anmayı ve anlatmayı ifade eden fiillerini bizzat kendisinin yarattığını belirtir. Bu ayette de Hz. Süleyman’a verdiği bir nimet olarak kuşdiline işaret eder. Hz. Süleyman kuşların dilini bildiği gibi kuşların dışındaki hayvanların dilinden de anlardı. Şüphesiz ki haşereler, kuşlar ve hayvanların kendi aralarında bir anlaşma ve kendilerini ifade etme yöntemleri vardır. Bu yöntemler onların kendilerini ifade edebilme özelliğine sahip özel bir dili olduğunu ve aralarında konuştuklarını ifade eder. Ancak burada kuşların diğer hayvanlardan farklı bir özelliği olması sebebiyle onların dili özellikle belirtilir. Bu bağlamda Bursevî’ye göre ayetin manası “Ey insanlar! Kuşların her ötüşünde onların ne dediğini anlamak bize öğretildi” şeklinde olabilir. Ona göre bazı kuşların öttüklerinde ne dedikleri belli olur. Mesela bir çeşit karga öterken الله حق (Allah haktır) der. Bir önce belirtilen mana ise konuştuklarının ne olduğu anlaşılmayan kuşlar içindir.⁸¹⁶

Bursevî, her çeşit kuşun kendi sesleriyle öttüklerinde Hz. Süleyman’ın bu kuşların ne söylediklerini ve Allah Teâlâ’yı nasıl tesbih ettiklerinin anladığını ifade eden örneklerle yer verir.⁸¹⁷ Bazı tefsir kaynaklarında da yer aldığına göre Hz. Süleyman’ın ifade ettiğine göre kuşlar öttüklerinde şöyle derlermiş:⁸¹⁸

- Kırlangıç öttüğünde “hayır işleyip gönderin ki yarın onu bulamazsınız” der. Kırlangıç kuşunun bazı özellikleri vardır. Kırlangıç kuşu insanlarla yaşayan kuşlardandır. Bu kuş öterken Fatiha suresini okur. Kur’an okuyan kimsenin ضالین (Dâllîn) kelimesini uzattığı gibi Fatiha’yı bitirirken sesini uzatır. İnsanların elinde ki nimetlere rağbet etmediği için cennet kuşu olduğu da ifade edilir.
- Kumru : “Yüce Rabbim her şeyden münezzehdir” der.
- Hüdühüd : “Ey günahkârlar! Allah’tan bağışlanma dileyin” der. Göçeğen kuşu da Hüdühüd gibi öter. Bu kuşun kırlangıçtan büyük ve çeşitli sesler çıkarabilen

⁸¹² Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 12/286.

⁸¹³ İbn Kesîr, *Kur’âni’l-Azîm*, 6/66; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/163.

⁸¹⁴ en-Neml 27/16.

⁸¹⁵ er-Rahmân 1-4.

⁸¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/328.

⁸¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/328-331.

⁸¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/353-354; Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 13/163-167.

ve avlamak istediği kuşun sesini çıkararak onu yanına çağırıp onu avlayabilen bir kuştur. Bu kuşların öldürülmesi Efendimiz tarafından yasaklanmıştır.⁸¹⁹ Başka bir rivayette Hüdüh kuşunun “*merhamet etmeyene merhamet olunmaz*” dediği anlatılır.

- Tavus kuşu: “*Ne yaparsan karşılığını alırsın*” der.
- Mısır akbabası öttüğünde “*semasında ver arzında var olan her şeyin varlığı kadar yüce Rabbim her türlü eksikliklerden münezzehtir*” der. Mısır akbabası dilsiz ve sağır bir kuş türüdür. Bundan dolayı ona kuşların en uzun ömürlüsü denilir. Bu kuşun özelliği olduğu üzere ömrün bereketli ve uzun ömürlü olması için dili korumanın gerekli olduğuna vurgu yapılır.
- Çaylak öterken “*Allah’tan başka her şey helak olucudur*” der. Bursevî, çaylak kuşunun özelliğinden ve dünyanın fenalığından bahsetmek için şu dizelere yer verir: “*Altı ay dişi altı ay erkek olan çaylak kuşu gibi,*

Murdar dünya için daha ne kadar eziyet çekip çektireceksin?”⁸²⁰

- Bağırtlak kuşu “*sükût eden selamet bulur*” der. Bu kuşun güvercin büyüklüğünde olup ona benzer. “kata kata” diye bir ses çıkardığı için bu isimle anılır. Başka bir tür bağırtlak kuşu da “*her yeni eskir, her canlı ölür*” der.
- Papağan cinsinden olan tûtî kuşu öterken “*bütün endişesi dünya olana yazıklar olsun*” der.
- Doğan: “*Hamd ederek, Âzîm olan Rabbimi tesbih ederim*” der. Başka bir rivayette “*Allah’tan başka her şey yok olacak*” dediği ifade edilir.
- Bülbül: “*Dâîm olan Allah’ı tesbih ederim*” der.
- Horoz: “*Ey gafiller! Allah’ı zikredin*” der. Bursevî, horoz için şu beyitlere yer verir: “*Ey gönül kalk, ibadet et, zira taat her işten üstündür*

Saadeti elde eden, seher vakitleri uyanık olan kimselerdir

Horozlar seher vakti “Ey gafil, haydi kalk” derler

Sen sarhoşluğundan farkında değilsin;”⁸²¹

⁸¹⁹ Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Darü’l Asriyye, ts.), “Edep”, 176; Hanbel, *Müsned*, 1/332, 347.

⁸²⁰ Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 14/213.

⁸²¹ Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 14/213.

Horozun, melek gördüğünde öttüğü, eşeklerin ise şeytan gördüğünde anırdığı ifade edilir. Merkep “Allah’ım! Haraç alana lanet et” der. Bazı rivayetlerde bunu karganın söylediği ifade edilir.⁸²²

- Kartal: “İnsanlardan uzaklaşmada ünsiyet vardır.” Başka bir rivayette “Yüce rabbimi yer ve gök dolusu tesbih ederim” der.
- Akbaba: “Ey Âdemoğlu! Yaşadığın kadar yaşa sonun ölümdür” der. Akbabanın bu sözü ile kendisinin uzun ömürlü olması arasında bir ilişki olduğu düşünülebilir. Akbabanın ömrünün bin sene olup, en kuvvetli kanatlara sahip ve uçuşa en dayanıklı kuş cinsidir. Doğu ile batı arasında bir günde uçabilir. Yırtıcılar arasında en iri cüsseye sahip olup, kuşların reisidir.
- Kumru(un erkeği): “Sonunda ölecek çocuklar doğurun ve harap olacak binalar yapın” der.
- Sığırcık kuşu: “Ey Rezzâk olan Rabbim! Senden gün be gün rızık istiyorum” der. Bu kuş serçe türünden küçük bir kuştur. Ötüşünden dolayı ona الزرور (ez-zürzûr) denilir.
- Tarla kuşu; “Allah’ım Muhammed’e ve O’nun ailesine buğz edenlere lanet et” der.
- Keklik “Rahman arşa istiva etti”⁸²³ der.

Bursevî, leylekler hakkında da Mevlana’nın şu dizelerine yer verir:

“Kuşların şeyhi leylektir; bilir misin onun “lek lek”i ne demektir?

“Hamd Sana’dır, emir ve mülk Senin’dir ey Müsteân!” demektir.”⁸²⁴

Bursevî, Hz. Süleyman’ın “Âdemoğluna, kuşlar arasında baykuştan daha şefkatli ve nasihat eden yoktur. O harabe olan bir yere düştüğünde şöyle der: “Dünyada koşuşturup nimetlenenler nerede? Âdemoğluna yazıklar olsun! Önlerinde pek çok sıkıntı varken nasıl uyurlar? Azığınızı hazırlayın ey gafiller! Seferiniz için hazırlanın” sözlerine de yer verir.⁸²⁵

Bursevî, Allah Teâlâ’nın bir hitabı olarak, vahşi hayvanlar ve kuşların sesleri, tüm varlıkların hareketleri, resuller, nebiler ve arif olan velilere bildirildiğini ifade eder. Ona göre Resuller ve nebiler onların dillerini ve neyi kastettiklerini bilebilirler. Evliyalar ise onların sadece hallerini anlayabilirler. Bursevî’ye göre ayette kuşların, bedenlere konuşan ruhlar

⁸²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/328-331.

⁸²³ Tâhâ 20/5.

⁸²⁴ Bursevî, *Rûhu’l Beyân Tefsiri*, 14/215.

⁸²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/330.

olduklarına işaretler vardır. Onlar Hak ile birlikte Hak'tan konuşurlar. Kuşların konuşması, nurların diliyle, işaretleri ve sırları ifade etmektir. Bu ifadeleri de sadece sadık feraset sahibi olan akli ve kalbi uyanık kişiler işitebilir. En hoş işaret ise, Allah Teâlâ'nın zatının ilimlerini anlatan sıfatların kuşdillerini, ezeli ilimler ve hükümlerin hakikatlerini haber veren Allah Teâlâ'nın fiillerinin kuşdilini bilmemizdir.⁸²⁶

Yeryüzünde yayılan canlıların Allah Teâlâ'nın ordusu olduğu ve Hz. Süleyman'a hayvanların dilinden anlayıp onlara hükmedebilme ilminin verildiği daha önce ifade edilmişti. Bu bağlamda Yaratılmış olan canlıların Allah Teâlâ'nın eşsiz bir kudretini ifade eden bir ordu olarak insanların/peygamberlerin emrine verilmesine “*Bir zaman cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu*”⁸²⁷ ayeti örnek gösterilebilir. Ayette Allah Teâlâ'nın Hz. Süleyman'a bahsetmiş olduğu lütfu vurgu vardır. Ayette yer verilen جنود (cünûdün) kelimesi جند (cündün) kelimesinin çoğulu olup sert taşlık manasına gelir. Bu mana göz önüne alınarak asker içinde bu ifade kullanılır. Bir nizamı temsil eder. Ayrıca ifade edilen kelime, topluluğu ifade eden her şey için kullanılabilir.⁸²⁸ Buna “*Ruhlar, toplanmış ordulardır*”⁸²⁹ hadisi örnektir. Ayrıca ayette “*orduları*” şeklinde ifade edilmesinin sebebi Hz. Süleyman'ın ordusundaki askerlerin çokluğundan ziyade o askerlerin cinler ve kuşlar gibi farklı cinslerden oluşmasından dolayıdır.⁸³⁰

Bursevî'ye göre yaratılan her canlı cinsi Allah Teâlâ'nın ayrı bir ordusudur.⁸³¹ Nemrud'a karşı sivrisineğin bir ordu olduğu, eabil kuşlarının Fil ordusuna karşı bir ordu olduğu, Hüdhüd kuşunun Üc'un⁸³² askerlerine karşı bir ordu olduğu ve Resulullah Efendimiz için de güvercin ve örümceğin bir ordu olduğu gibi.⁸³³

Allah Teâlâ'nın bir hikmet ve lütfu olarak Hz. Süleyman'a vermiş olduğu hayvanların dilinden anlama yetisine “*Nihayet karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!”*”⁸³⁴ ayeti önemli örneklerdendir. Öncelikle ayette olayın geçtiği yerin Şam'da veya Taif'te karıncaların çok olduğu vadi olduğu ve meşhur olan görüşe göre bunların da küçük karıncalar

⁸²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/331.

⁸²⁷ en-Neml 27/17.

⁸²⁸ İsfahânî, “el-Müfredât”, “cnd”, 207.

⁸²⁹ Buhârî, “Enbiya”, 2; Müslim, “Birr”, 159.

⁸³⁰ İsfahânî, “el-Müfredât”, “cnd”, 207; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/332.

⁸³¹ “Rabbinin ordularını kendisinden başkası bilmez.” el-Müddessir 74/31.

⁸³² İsrâiliyat kaynaklı efsanevi bir dev. Nebi Bozkurt, “Üc b. Unuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

⁸³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/332.

⁸³⁴ en-Neml 27/18.

olduğu anlatılır.⁸³⁵ Ancak başka anlatımlarda oradaki karıncaların horoz, koç, Horasan develeri ve kurtlar kadar büyük karıncalar oldukları, anlatılan karınca vadisinin cinlerin ikamet ettiği ve karıncaların da binek olarak kullanıldığı bir vadi olduğu da belirtilmektedir.⁸³⁶

Bursevî, “*Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin*” sözünü, karıncaları uyaran bir uyarıcının emriyle onların hareket etmelerindeki bu hallerinin, akıl sahibi olan kişilerin birbirlerine olan hitabına ve öğüt vermelerine benzetildiğini belirtir. Yani karıncalar akıl sahibi kişiler gibidir. Karıncaların birisinde konuşma ve diğerlerinde de akıl ve anlayış kabiliyetinin olması Allah Teâlâ’nın kudreti göz önüne alındığında imkânsız bir şey olmadığına vurgu yapar. Ayrıca sözü edilen karıncanın, gelenin Hz. Süleyman olduğunu bilmesindeki yetisi onun Allah tarafından Hz. Süleyman’a itaatle memur bir canlı olduğu düşüncesini akıllara getirebilir.⁸³⁷ Bunlarla birlikte Allah Teâlâ’nın bir kudreti olarak karıncaya daha da üstün bir anlayış verildiği de düşünülebilir. Çünkü karınca kendisine fayda veren şeyleri idrak edebilme kabiliyetindedir. Mesela topladığı tohumların yeşermemesi için tohumları ikiye, baklagilleri ise ikiye bölse bile yeşereceğinden dolayı dörde bölmesi gerektiğini ve tohum ıslanınca onu yuvasında dışarı çıkarıp güneşte kurutması gerektiğini bilir.⁸³⁸

Bursevî, bu ayete⁸³⁹ tasavvufi olarak yorum yapar ve Hz. Süleyman ile karınca arasında geçen konuşmaya yer vererek dünya yaşantısının değersiz olduğuna dikkatleri çekmek ister.⁸⁴⁰ Ayrıca Bursevî, karıncaların bazı hallerini anlatarak tasavvuf ehlini onların hallerine de benzetmektedir. Karıncalar toprağın altını tercih edip genellikle orada yaşadıkları gibi tasavvuf ehlinin de insanlardan uzak yerlerde yaşaması gerekir. Yine Hz. Süleyman’a verilen “*sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık yol almakta olan rüzgârı*”⁸⁴¹ dünyanın malı-mülkü

⁸³⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/355-356; Râzî, *Mefâtîh*, 24/548.

⁸³⁶ Kurtubî, *el-Câmi*, 13/169-170; İbn Kesîr, *Kur’ânî’l-Azîm*, 6/164; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/333.

⁸³⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/332.

⁸³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/333.

⁸³⁹ en-Neml 27/18.

⁸⁴⁰ Hz. Süleyman karıncanın “*onlar farkına varmadan...*” sözünü işittiğinde o karıncanın kendisine getirilmesini istedi. Karınca geldiğinde Hz. Süleyman ona “*Ey karınca! Askerlerimin size zulmetmeyeceğini bilmez misin? dedi.*” Karınca: “*Bilirim elbette! Ancak ben bu karınca topluluğunun ulusuyum/önderiyim, benim onlara öğüt vermemden başka çarem yoktur*” diye cevap verir. Hz. Süleyman (a. s.) da “*benim askerlerim havada oldukları halde senin topluluğunu nasıl çiğneyeceklerdi ki*” diye sorunca karınca: “*Benim kastım karıncaların yerde tehlikede olmaları değildir. İsteğim, onların senin görkem, gösteriş ve heybetine kendilerini kaptırıp senin askerlerine bakınırken Allah Teâlâ’yı anmaktan geri kalarak gaflet meydanında çiğnenip ziyan olmasınlar. Dünya Hakk’ın düşmanıdır bu sebeple seni gördüklerinde dünyaya meyletmelerini istemem*” der. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/355-356; Râzî, *Mefâtîh*, 24/548; Kurtubî, *el-Câmi*, 13/169-170; İbn Kesîr, *Kur’ânî’l-Azîm*, 6/164; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/333.

⁸⁴¹ Sebe’ 34/12.

olarak değerlendirir ve bu mülkün sadece bir rüzgâr⁸⁴² gibi olup sürekli kalmayacağına dikkat çeker.⁸⁴³

Bursevî'ye göre karınca vadisi, dünyaya karşı açgözlü olan nefsin hevasına, yine cüssesi ve yaptığı işler bakımından korkutucu bir güce sahip olan karıncanın nefsi levvameye,⁸⁴⁴ Hz. Süleyman kalbe, karıncaların evleri de beş duyuya benzer. Yine ona göre Hz. Süleyman'ın rüzgârı altına alarak havada yolculuk yapması ve onun yaratılış/huy olarak sahip oldukları gibi akıl sahibi kişinin de yüksek himmetli olması gerektiğini, bu akıl sahibi kişilerin yerdekiler ve içindekilerden uzaklaşarak semaya ve oradaki yüceliklere yaklaşması gerektiğine vurgu yapar.⁸⁴⁵

Allah Teâlâ'nın Hz. Süleyman'a olan nimet ve lütfunu ifade eden örneklerden bir diğeri olan Hüdühüd kuşu ve bu kuşun özellikleri *"Süleyman kuşları gözden geçirdi ve "Hüdühüdü niçin göremiyorum; yoksa kayıplara mı karıştı?" diye sordu. Ya bana açık bir gerekçe getirir veya onu şiddetle cezalandırırım ya da onu boğazlarım. Çok geçmeden hüdühüd gelip dedi ki: "ben senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebe' halkından sana kesin bir bilgi getirdim"*⁸⁴⁶ ayetiyle açıklanır. Bursevî bu ayetin tefsirinde herhangi bir Hüdühüd kuşunun özelliklerine değinir. Onun tabiatından dolayı yuvasını çöplüklerde yaptığını ve bu sebeple kötü kokulu bir hayvan olduğunu belirterek onun diğer bazı özelliklerini anlatır.⁸⁴⁷ Ancak ayette özel olarak ifade edilen hüdühüd kuşu Allah Teâlâ tarafından özel yeteneklerle donatılmış, akıllı insanlar gibi idrak kabiliyetine sahip Hz. Süleyman'ın ordusundan olup onun emrine verilmiş olan özel bir kuştur.⁸⁴⁸

Bursevî, hüdühüd kuşunun bu özelliklerini anlatıldıktan sonra ayetlerin işaret ettiği manalara değinir. Hz. Süleyman kuşlardan en küçüğünü sorup araştırdığı ve ortadan kaybolduğu bir an bile ondan bilgisi gizli kalmadığı gibi hükümdarların da memleketlerinde uyanık halde olup, halkının işlerini takip edip onları sahiplenmesi, halkından büyük ve küçüklerin kaybolmaları halinde büyüğünü arayıp sorduğu gibi küçüğünü de arayıp sorması gerektiğini ifade eder. Hükümdarların halkına şefkatte bile ölçülü olunması gerektiğini belirtir. Eğer ölçülü olunmazsa bu bir kusur olarak kendinden kaynaklandığının farkına varması gerekir.

⁸⁴² "Süleyman'ın tahtı sabah akşam yel ile yürümez miydi?

Sonuçta yerinde yeller esti.

Ne mutlu marifet ve adaletle gidene." Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 14/225.

⁸⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/334.

⁸⁴⁴ Nefsin mertebelerinden bir mertebe olup kötülüğü kınamayı ifade eder. Süleyman Uludağ, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

⁸⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/334.

⁸⁴⁶ en-Neml 27/20-22.

⁸⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/336.

⁸⁴⁸ Kutub, *fî zilâl*, 11/135.

Ona göre hükümdar halkının faydasına olan işleri gözetip onlara edep de öğretmesi gerekir. Bir memlekette siyaset ve adaletin eğer eksiksiz ve olgun olursa tecelli eder.⁸⁴⁹ Bursevî'nin bulunduğu dönemdeki devlet işleyişinin eksik ve yersiz olması, devlet erkânının görevlerini hakkıyla yerine getirmemesi ve liyakatsiz davranmaları⁸⁵⁰ sebebiyle bu yorumu yaptığı düşünülebilir.

Allah Teâlâ'nın eşsiz kudretini ifade eden bir başka ayet de *“Allah'tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer: Örümcek, (ağını) kendine bir yuva edinir, ama yuvaların en çürüğü de örümceğin yuvasıdır. Keşke bilselerdi!”*⁸⁵¹ ayetidir. Bursevî bu ayette de yine dünyadaki dostlar ve dünyalıkların değersiz olduğuna bir canlı türü olan örümcek ve onun sağlam olmayan yuvası üzerinden değinmektedir. Ona göre örümceğin evinin temeli, tavanı ve duvarı olmayıp soğuk ve sıcaktan etkilenecek çabuk bozulur. Bu yüzden böcek türlerinin yuvalarının arasında örümceğinkinden daha zayıf olan yoktur. Çünkü o kadar basittir ki kendisine fayda veya zarar verebilecek hiçbir şeyden kendini müdafaa edemez. Ayette de buna bir benzetme yapılır. Putları kendilerine dost edinip onlara tapan, onlara güvenip medet uman kişilerin hali örümceğin evine benzetilmektedir. Çünkü putların ne kendilerine ne de kendisine tapanlara herhangi bir faydası veya zararı yoktur. Serabı, su zanneden kişi onun bir hayal olduğunu kısa zamanda anladığı gibi kim Allah'tan başkasına güvenip dayanırsa, Allah Teâlâ'nın koruma ve himayesini kendisinden uzaklaştırılır. Bundan dolayı nefsinin gücü ve kuvvetine güvenir ve tüm çabaları boşa çıkar. Sonunda da dayanmış olduğu nefsinden dolayı bir sonuç alamayarak helak olur.⁸⁵² Bursevî, ayette Allah Teâlâ'yı dost edinen, O'na dayanıp güvenen ve O'na ibadet edenlerin sadece müminler olduğuna işret olduğunu ifade eder. Bu kimselerin durumu da kireç ve taştan ev bina eden kişi gibidir. Bina edilen bu evin etrafında içindekileri kötülüklerden koruyan bir duvar vardır. Üzerinde de sığa ve soğuğa engel olup gölge yapan bir tavanı vardır.⁸⁵³

İnsanların istifade edebilmeleri için onların hizmetine sunulan nimetlerden biri de denizler ve içerisinde bulunanlardır. *“Taze etinden yemeniz için denizi hizmetinize veren de O'dur.”*⁸⁵⁴ Bursevî bu ayette belirtilen taze etten maksadın balık olduğunu ifade eder. Allah Teâlâ'nın sonsuz kudretine delil olarak da denizin içilemeyecek kadar acı, sert ve tuzlu suyunda balığı tatlı ve taze olarak yaratıp yaşatmasını gösterir.⁸⁵⁵

⁸⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/339.

⁸⁵⁰ Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 55-73.

⁸⁵¹ el-Ankebût 29/41.

⁸⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/470.

⁸⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/471.

⁸⁵⁴ en-Nahl 16/14.

⁸⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/19.

3.1.5. Denizler ve İçerisindeki Nimetler

Denizlerde yüzen gemiler, içerisinde barındırdığı rızıklar ve maddi olarak menfaat elde edilebilen değerli taşlar insanların yaşamlarını idame etmelerinde etkin rol oynayan nimetlerdir.⁸⁵⁶ “İnsanlara faya veren yüklerle denizde seyreden gemilerde...”⁸⁵⁷ İnsanların gemiler üstündeki çalışmaları, Allah Teâlâ’nın yapma ve yaratma fiillerinin kapsamında değerlendirilebilir. Yani gemilerin inşasında Allah Teâlâ’nın takdir ve müdahalesi söz konusudur. Eğer böyle olmasaydı bu olay ayet olarak adlandırılmazdı. Bu yönüyle birlikte nübüvvete olan zorunlu ihtiyaç da ortaya çıkmaktadır. Çünkü geminin yapılışı ve insanlara olan faydalarını insanların kendi başlarına bilebilmeleri mümkün olmayıp onlar gemi yapımındaki hususları ve mahiyetleri ilahi hikmetle kendisine öğretilen bir peygamberden öğrenmişlerdir.⁸⁵⁸

Allah Teâlâ kendisinin sahip olduğu engin bilgi ve hikmetini insanlara aktarmasına delil olarak göstermek için Kur’an’da “Yeryüzünde ki bütün ağaçlar kalem olsaydı, deniz de - ardından ona yedisi daha eklenmek üzere- mürekkep olsaydı yine de Allah’ın sözleri tükenmezdi; Allah azizdir, hakîmdir”⁸⁵⁹ ayetine yer verir. Bursevî, ayette ifade edilen ilave yedi denizin Çin, Hint, Tübbet, Umman, Fars, doğu ve batı denizleri olduğunu ifade eder. Ayrıca Arap dilinde البحر (bahr) olarak ifade edilen deniz, sadece deniz manasında olmayıp tuzlu su veya çok su manasına da gelmektedir.⁸⁶⁰ Bu sebeple ayette ifade edilen “yedideniz” yeryüzündeki en büyük akarsular olarak değerlendirilen Dicle, Fırat, Seyhun, Ceyhan, Seyhan ve Nil gibi nehirler de olabilir.⁸⁶¹

Bursevî, Allah Teâlâ’nın insanlara bu ayeti bildirmesindeki hikmetin Kur’an-ı Kerim’in kadimliğine işaret olduğunu belirtir. Yine bu ayet ilahi hikmet sahibi olan kişilerin ilim ve sözlerinin tükenmeyeceğine delildir. Çünkü onlar suyu hiç eksilmeyen hikmet pınarından beslenirler. İfade edilen hikmet ise Allah Teâlâ’nın hazinelerinden taşıp gelen feyzdir. Dolayısıyla Allah Teâlâ’nın hazinelerinin asla tükenmeyeceğine işaret vardır.⁸⁶²

Allah Teâlâ yaratmış olduğu varlıkların menfaatine olması ve onların yaşamlarını kolaylaştırmak için özellikle insanlara bir takım nimetler bahşetmiştir. Bahşedilen bu nimetler yine Allah Teâlâ’nın engin kudretini içinde barındırır. Bahşedilen nimetlere örnek olarak “Mücevherini çıkarıp takmanız için denizi hizmetinize veren O’dur. Gemilerin denizi yarararak

⁸⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/267.

⁸⁵⁷ el-Bakara 2/164.

⁸⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 1/611.

⁸⁵⁹ Lokmân 31/27.

⁸⁶⁰ İsfahânî, “el-Müfredât”, “bhr”, 108-109.

⁸⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/94.

⁸⁶² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/95.

gittiklerini görürsün ki, bu da O'nun lûtfuna nail olmanız ve ona şükretmeniz içindir”⁸⁶³ ayeti gösterilebilir. Bazı kaynaklarda Allah Teâlâ'nın bu ayette insanlara verdiği nimetlerinden birisi olarak denizde kolayca hareket edebileceklerini belirttiği ifade edilmektedir. Ayrıca Allah Teâlâ denizde kolayca hareket ederek denizin içerisinde barındırdığı nimetlere de rahatça ulaşabileceklerini ve bu sebeple şükretmeleri gerektiğini de belirtir.⁸⁶⁴ Böylelikle Allah Teâlâ denizlerden nasıl istifade edecekleri konusunda insanlara açıkça yol göstermektedir. Denizler yapıları itibarı ile içerisinde insanların içerisinde korku oluşturan bir takım özellikleri barındırır. Eğer Allah Teâlâ insanlara denizde ki ürünleri elde etme yollarını göstermeseydi, denizlerde korku olduğu için insanlar balık ve cevher gibi bu ürünleri çıkarmaya cesaret edemezlerdi. Allah'ın yaratmış olduğu denizin altındaki inci ve mercan,⁸⁶⁵ içerisindeki balıklar⁸⁶⁶ ve üstündeki gemiler gibi ürünler hatta karada yaratmış olduğu eşek ve katırlar⁸⁶⁷ insanlığın hizmetine sunulduğu için birer ziynettir. Aynı zamanda bunlar bakan gözler ve idrak edebilen akıllar için Allah Teâlâ'nın kudretini barındıran eşsiz birer güzelliştir.⁸⁶⁸

Bursevî, yukarıda yer verilen izahatlara benzer şekilde açıklamalar yapmış, denizlerin nasıl oluştuğuna dair bilgiler vererek bazı batını yorumlara da yer vermiştir. Ona göre Allah Teâlâ ulaşım, avlanma ve yüzme yeri olarak Nuh tufanında inen yağmurların sularından oluşan tatlı ve tuzlu denizi insanların faydalanmaları için onların emrine tahsis etmiştir. Nuh kavminin helak olmasından sonra Allah Teâlâ'nın emriyle yer suyun bir kısmını yutmuştur. Okyanuslar, yeryüzünün yaratılmasından ardından suyun geri çekilmesi ile yedi deniz olarak⁸⁶⁹ oluşmuşlardır. Buna mukabil görünmeyen kısım olan insanın nefsinde gam, gaflet, meşguliyet hırs, ayrılık ve dağınıklık deryaları ortaya çıkardı. Onları aşabilmek için de gemileri/kurtuluş yolunu gösterdi. Yani tevekkül gemisine binen, meşguliyet denizinden geçerek boşluk sahiline ulaşır. Kanaat gemisine binen hırs denizinden geçerek zühd sahiline ulaşır. Rıza gemisine binen gam denizinden geçerek sevinç sahiline varır. Zikir gemisinde oturan gaflet deryasından uyanıklık sahiline varır. Tevhit gemisine gelen tefrika denizinden geçerek cem'iyet⁸⁷⁰ sahiline ulaşır.⁸⁷¹

⁸⁶³ en-Nahl 16/14.

⁸⁶⁴ Râzî, *Mefâtîh*, 20/232-234; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/18.

⁸⁶⁵ er-Rahmân 55/22.

⁸⁶⁶ Müfessirler bu ayette et yeme hakkında yapılan yemine ve balık eti ile alakalı hükümlere yer verirler. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/485-486; Râzî, *Mefâtîh*, 20/187-188; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/85-88; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/19; Sâbûnî, *Safvet*, 2/112-113; Bilmen, *Meâli Âli*, 4/1762.

⁸⁶⁷ en-Nahl 16/8.

⁸⁶⁸ Kutub, *fî zilâl*, 9/168.

⁸⁶⁹ Lokmân 31/27.

⁸⁷⁰ Sâlikin bütün endişelerini Allah'a teveccüh noktasında toplaması ve mâsivâyı bırakıp sadece O'nunla meşgul olması hali. *Tasavvuf Terimleri*, “Cem'iyet”, 170.

⁸⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/19.

Bursevî, “Mücevherini çıkarıp takmanız için denizi hizmetinize veren O’dur. Gemilerin denizi yarararak gittiklerini görürsün ki, bu da O’nun lütfuna nail olmanız ve ona şükretmeniz içindir”⁸⁷² ayetindeki diğer bir batını yorumu da ayetteki denizin ilim denizi olduğunu belirtmesidir. İlim denizinde bilinmeyen faydalar ve ulvi hediyeler vardır. Yine onda iyilikler ve nurlar ile bürünen kalpler için bir süs mahiyetinde hakikat incileri ve mana cevherleri vardır. Allah Teâlâ da bunların hepsini ondan çıkarabilmeleri için ilim denizini insanların emrine vermiştir. Ayrıca şeriat ve mezhep gemileri de ilim denizinde yüzer. Bunların hepsi Allah’ın lütfunu aramak içindir. Bu lütuf ise Allah Teâlâ’ya en yakın meleklerden bile gizli olan sırlardır. Var olan âlemler içerisinde özel olarak insanlara bahşettiği bu büyük ihsan ve lütuflara şükredilmesi umulur.⁸⁷³

İlahi lütuf, ihsan ve nimete bir başka örnek olarak “Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve birisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O’dur”⁸⁷⁴ ayeti verilebilir. Ayette geçen بحر (bahr) kelimesinin çok su manasına geldiği daha önce ifade edilmişti. Bazı kaynaklardaki izaha göre iki denizden biri gök denizi diğeri yer denizidir. Aralarındaki aşılmaz engel/perde (berzah) ise birinin diğerine karışmasını engelleyen havadır. Veya onlardan biri yeraltı denizi diğeri de gök denizidir. Aralarındaki engel (berzah) yeryüzü/kara parçasıdır. Yahut onlar yeryüzündeki biri Rum diğeri Hint denizi (Şam ile Irak denizi) olan iki denizdir. Onlardan biri aşırı bir şekilde tuzlu ve acı olup diğeri de tatlı ve hoştur. Bunlar kıyamete kadar birbirine karışmazlar. Allah Teâlâ vermiş olduğu nimetini, ihsanını ve lütfunu bu şekilde zikretmiştir.⁸⁷⁵ Bazı kaynaklarda da iki denizin birbirine karışmaması olayı farklı yorumlanarak aradaki engelin kara parçası olduğu anlatılmaktadır. Ayette ifade edilen tatlı deniz ile yeryüzündeki canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak olan büyük nehirler ve akarsular, tuzlu deniz ile de bu akarsuların döküldüğü yer kastedildiği ifade edilir. Akarsuların döküldüğü bu denizler Atlas Okyanusu ve ona bağlı olan Cebelitarık boğazı, Hazar, Rûm, Hint, Çin, İran, Basra, Yemen, Kalem ve durgun olup akmayan ancak kışın ve şiddetli rüzgârda dalgalanan denizlerdir. Ayrıca bunların bazılarında med-cezir (gel-git) olayı vardır. Bu med-cezir olayı ayın dünya yüzeyine uyguladığı çekim gücüyle suların yükselmesidir. İşte bu sebeple tatlı ve tuzlu olan iki denizin aralarında birbirine karışmamaları için bir perde/berzah olarak kara parçası vardır. Yani nehirler ve ırmaklar deniz seviyesinden daha yüksekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden onlar denize dökülür. Allah Teâlâ’nın takdiri ile insanlar, hayvanlar

⁸⁷² en-Nahl 16/14.

⁸⁷³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/19.

⁸⁷⁴ el-Furkân 25/53.

⁸⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/34; Râzî, *Mefâtîh*, 24/564; Kurtubî, *el-Câmi’*, 13/58.

ve bitkilerin yaşam kaynağı olan ırmaklar ve nehirlerle geniş ve derin olan denizler karışmazlar.⁸⁷⁶ Tüm bunlar yüce yaratıcının eşsiz kanunu ve iadesine uygun olarak gerçekleşir.

Bursevî'nin konuyla alakalı yer verdiği izahlara göre tatlı olan denizde tuzluluk, tuzlu olan denizde de tatlılık yoktur. Aslında bu sular birdir. Ancak Allah Teâlâ ilahi kudretiyle onları sıfatları yönünden birbirinden ayırmıştır. Tıpkı kalplerin bazını irfan kaynağı bazısını da nankörlük ve şüphe yeri olarak yarattığı gibi. Bursevî, bu iki denizi marifet ve bilinmezlik denizine benzetir. Birinci deniz ilahi sıfatları kapsar. Bu sıfatlarda ki ilahi cevherler kalplere, ruhlara ve akıllara yayılır ve arifler ondan tat alırlar. İkincisi Allah Teâlâ'nın zâtını ifade eden denizidir ki bu deniz tuzlu ve acıdır. Kalpler, akıllar ve ruhlar onu tam anlamıyla idrak edemezler. Çünkü o bilinmezlik denizidir. İşte bu iki deniz arasında da Allah'ın dilemesi berzahı vardır. Bu yüzden zat denizinin ehli sıfatlar denizine karışamaz. Sıfatlar denizinin ehli zat denizine giremez. Bununla birlikte marifet sahibi olanların kalpleri uygunluk nuruyla nurlanmış, Allah'tan uzaklaşan kalpler de aykırılık karanlıklarıyla kararmıştır. Bunların arasında avamın kalpleri de bulunur. Onlara Allah Teâlâ tarafından hitap ve cevap olmadığı için onların, kalplerde ortaya çıkanlar ve ortaya çıkanlardan oluşanlar hakkında bilgileri⁸⁷⁷ yoktur.⁸⁷⁸

3.1.6. Yeryüzünün Kenarlarından Eksiltilmesi

İnsanların geçim derdine düşmeleri, eğlenceler, lüks yaşam tarzları ve şatafatlar onların fitratlarını bozar ve onların gönlünü yıpratır. Bu sebeple Allah Teâlâ'ya karşı olan duygular zayıflar. Yüce yaratıcının ayetlerini ve tecellilerini göremeyerek kör bir hayat yaşar. Allah Teâlâ *"Oysa biz onların atalarını da nimetlerimizden faydalandırdık. Hatta bu, ömürleri boyunca sürüp gitti. Şimdi bizim yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görüyorlar mı?"*⁸⁷⁹ ayetinde de yeryüzünün her yerinde meydana gelen olaylara ve günlük manzaralara değinerek insanların vicdanlarına hitap etmektedir. Tarihten Müslümanlara ışık tutarak nice yenilmez ve

⁸⁷⁶ Râzî, *Mefâtîh*, 24/474; İbn Kesîr, *Kur'âni'l-Azîm*, 6/106; Kutub, *fî zilâl*, 10/550.

⁸⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/229-230.

⁸⁷⁸ Bursevî konuyu özetleme mahiyetinde Mesnevî'den aldığı dizelere yer verir.

"Deniz, balıkları dışarı bırakmaz

Karada yaşayanları da denize koymaz

Balığın aslı sudan, karadaki hayvanınki ise çamurdandır

Burada hile ve tedbir işe yaramaz

Bu kocaman bir kilittir, açıcısı ise Allah'tır

Öyleyse teslim ve rızaya sarıl

Damla denizle savaşmaya girişse

Aptaldır, kendi kendine eziyet etmiş olur." Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 13/589.

⁸⁷⁹ el-Enbiyâ 21/44.

yıkılmaz denilen devletlerin küçülerek yok olduklarını, bolluk ve rahatlık içerisinde yaşayanların nasıl sefaletе düştüklerini açıklamaktadır.⁸⁸⁰

Bursevî, bu ayette Müslümanların cihat ruhuyla gaza ederek İslam topraklarının genişleyeceğini, Allah Teâlâ'nın her zaman ordusunun yanında olacağını ve onların üstün geleceğini⁸⁸¹ ifade eder. Ayrıca bu ordunun da Peygamberler, veliler ve salih müminler olduklarını belirtir.⁸⁸² Bursevî'ye göre bu ordu bazen mağlup görünse de aslında üstünlük yine Allah'ındır. Yani İslam doğduktan sonra Müslümanlar, doğu ve batı ülkelerini fethederek Kisraların⁸⁸³ mülkünü dağıtıp onların hazinelerine sahip oldular. Fakat yine de bazen yenilgiye uğramaları ve başlarına gelen şiddetli musibetler onlar için gerçek bir yenilgi değil güzel bir imtihandır. İşte bu durumda da müminin vazifesi cihad konusunda zayıf davranmayıp Allah'ın vaadine güvenmesidir.⁸⁸⁴ Müfessirler *"Bizim, yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?"*⁸⁸⁵ ayetinde iman etmenin önemine değinerek Müslümanlara, onların eliyle İslam yurdunun genişletileceği ve kafirlerin yurdunun eksiltilerek İslam topraklarına katılacağını müjdelendiğini ifade etmektedirler.⁸⁸⁶ Bununla birlikte "yurdun eksilmesini" insanlar veya âlimlerin, fakirlerin ve iyi kimselerin vefat etmesi, yerleşim alanlarının harap olması, bereketin kalması şeklinde de yorumlanmaktadır.⁸⁸⁷ Bir hadiste Hz. Peygamber Efendimiz *"Allah Teâlâ ilmi kullarından çekip almaz. Ancak ilmi âlimlerin ruhlarını kabzetmek suretiyle alır. Nihayet âlim kalmayıp insanlar cahil önderler edinirler. Onlar da bilgisiz olarak fetva verirler. Hem kendileri delaletе düşer hem de başkalarını düşürürler"*⁸⁸⁸ buyurarak bunların yavaşça meydana geleceğine işaret etmektedir.⁸⁸⁹

Bursevî ayrıca yeryüzünün eksiltilmesi ile alakalı olarak belki de yaşadığı dönemden⁸⁹⁰ etkilenerek farklı yorumlara da yer verir. İnsanlar hangi konumda olurlarsa olsunlar bulundukları göreve ilk gelen, sonraki öğreninceye kadar kaldığı sürece insanlar rahat içinde yaşamaya devam eder. Ancak sonra gelen öncekinden öğrenmeden helak olursa bütün insanlar helak olur. Yeryüzün eksiltilmesi onun fasada/bozgunluğa uğraması anlamına da gelir. Bursevî,

⁸⁸⁰ Kutub, *fî zilâl*, 10/135.

⁸⁸¹ es-Sâffât 37/173.

⁸⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/482.

⁸⁸³ Arapların Sâsânî hükümdarları için kullandıkları unvan; Casim Avcı, "Kisrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁸⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/483.

⁸⁸⁵ er-Ra'd 13/41.

⁸⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/354-356; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/534-535; Râzî, *Mefâtih*, 19/52-53.

⁸⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 9/333-335; İbn Kesîr, *Kur'ânî'l-Azîm*, 4/405-406; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/388; 5/482-483.

⁸⁸⁸ Buhârî, "İlim", 34; Müslim, "İlim", 13.

⁸⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/388.

⁸⁹⁰ 17. Yüzyılın sonları ve 18. Yüzyılın başlarında devlet erkânının ve ilmiye sınıfının görevlerini layıkıyla yerine getirmediikleri, kendi menfaatleri için hayat sürdükleri dönemlerdir. Namlı, *Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 34-103.

bozgunluğun sadece ümmetin seçkinleri ve ileri gelenleri yüzünden meydana geleceğini anlatır. Bu seçkinler: Âlimler (Peygamberlerin varisleri), Zâhitler (yeryüzünün temel direkleri), Gâziler (Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki askerleri), Tâcirler (Allah Teâlâ'nın ümmet içindeki eminleri), Vâlîler (ümmetin idarecileri)dir. Bursevi böyle olması durumunda hâlihazırda etkileri süren ve kendilerine cevap alınamayan sorular sorar. Eğer bir âlim dinini ve kendini alçaltıp dünya malına tamah edip fazla değer verirse cahiller kime uyacak? Yalan dünyanın güzelliklerine ve eğlencesine iltifat etmemesi gereken zâhit dünyanın peşinden koşarsa tövbe edenler kime uyacak? Eğer ki gâziler mala, mülke ve şehvete tamahkâr olursa zalimlere, düşmanlara karşı zaferi kim kazanacak? Tüccarlık yapan bir kimse etrafına güven tesis edemez kendisine muhtaç olanlara ihanet eder ve güvenilmez olursa halk arasında güven nasıl tesis edilecek? Çoban eğer kurt olursa koyunlar nasıl güdülecek?⁸⁹¹

⁸⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/388. Bursevî konuyla alakalı şu beyite yer verir.
“Sanatı zulüm olan sultanlık edemez.
Çünkü kurttan çoban olmaz.” Bursevî, *Rûhu'l Beyân Tefsiri*, 9/517.

SONUÇ

Allah Teâlâ'nın insanlara bazen telkin bazen de ispat yoluyla sunduğu tenzili ve kevnî ayetleri vardır. Tenzili ayetler Kur'an-ı Kerim'in metinlerine, kevnî ayetler ise kâinat ve kâinatta ki oluşumlara işaret eder. Kur'anı kerim bütün olarak ele alındığında kevnî ayetler oldukça yer tuttuğu görülmektedir. Bu kevnî ayetler kâinat ve içindeki yaratılmışlar hakkında insanları bildirirken aynı zamanda iman konularından olan Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliği konusunda dersler de vermektedir. Tenzili ve kevnî ayetler her ne kadar isim ve yapı olarak farklılık gösterse de aslında birbirleriyle iç içedirler. Allah Teâlâ da insanlardan bu birlikteliğe dikkat kesilmelerini ve bu oluşumlar hakkında tefekkür etmelerini istemektedir.

İsmail Hakkı Bursevî, Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerine denk gelen yıllarda yaşamış mutasavvıf, şeyh, müfessir ve şairdir. Bursevî, Şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin yanında yetişmiş, zahiri ve batını ilimleri onun yanındayken tamamlamış, onun manevi terbiyesiyle yoğrulmuş ve onun telkinleriyle Osmanlı coğrafyasında pek çok yere hicret ederek oralarda halifelik yapmıştır. Bu görevleri sırasında insanlara vaaz vermiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kendisinin biraz sert mizaçlı olması sebebiyle birlikte doğru bildiğini söylemekten çekinmemesi pek çok sıkıntıya düşer olmasına sebep olmuştur. İlmi yönden kendini iyi yetiştiren Bursevî ömrü hayatına yüzden fazla eser sığdırmıştır. Bursa Ulucamii'nde vaazlarının tekerrüre düşmesiyle kalbine doğan ilham ve istekle birlikte Kur'an'ın tefsiri yazmak istemesi üzerine Rûhu'l-beyân adlı tefsirini yazmaya başlamış ve yirmi üç yılda tamamlayabilmiştir.

Bursevî, Rûhu'l-beyân'ı yazarken pek çok kaynaktan esinlenmiş hatta eserine bu kaynakları yer yer zikretmiştir. Tasavvufi olarak yararlandığı ve en çok başvurduğu eserin et-Te'vîlâtü'n-Nemiyye olduğu görülmektedir. Bursevî ayetlerin tefsirinde kendi fikrini özellikle ifade edeceği sırada “fakir” diyerek konuyla alakalı işari veya işari olmayan yorumunu beyan etmektedir.

Tefsirde çokça kıssaya ve şiire yer verilmesi dikkatleri çekmektedir. Bursevî, hemen hemen her konuyla alakalı bir kıssa veya bir şiir hatta bazen ikisini bir şekilde zikretmektedir. Bu özellik aslında hem konunun iyi anlaşılması hem de ayetlerin mahiyetini kavrama açısından önemlidir. Öyle ki insanın iç âleminde meydana gelen olaylar canlandırılabilir bir şekilde ifade edilerek ruha ve kalbe işaret edip onlarda tesirler meydana getirmektedir.

Kur'an-ı Kerimde de pek çok ayette gökyüzünün yaratılışı hakkında bilgi verilmektedir. Müfessirlerin geneli bu yaratılış hakkında aynı fikirleri beyan etmekte bazıları da farklı yorumlar dile getirmektedir. Bursevî, göklerin yedi kat olarak yaratılması, altı günde

yaratılması, direksiz olarak yaratılması, astronomik ve meteorolojik olaylar, yeryüzünün yaratılması, dağların yeryüzünün direkleri olması, akarsular, denizler, canlılar, bitkiler, vb. olaylar hakkında problem varsa ayetlerde dikkat çeken kelimeleri çeşitli sözlük kaynaklarından alıp açıklayarak bazen de kendi yorumunu katarak belirtmektedir. Ardından konu hakkında yapılmış olan diğer tefsirler müellifleriyle birlikte dile getirmektedir. Bu tarzı hem kelimelerin ayet içerisinde netür anlamlara geldiğini anlamak hem de ayetlerin diğer müfessirlerce nasıl yorumlandığını bir arada görme konusunda çok tatmin edici olarak görülmektedir. Pek çok ayetin içerisinde yer verdiği işari yorumlar da sülûk ehlini cezbetmekte ve ruha gıda olmaktadır.

Hayvanların yaratılışı, tesbihleri ve onların insanlar ile olan benzerlikleri, gökyüzündeki cisimlerin tıpkı canlı varlıklar gibi Allah Teâlâ'yı zikretmeleri gibi konularındaki izahatları ve örneklendirmeleri dikkat çekerek kalpleri yumuşatmaktadır. Bursevî ayetlerin işari yorumlarında sürekli kalp, ruh, nefis, dünyanın aldatıcılığı vb. şeklinde şemalar çizmektedir. Dünyada ki asıl amacın Allah yolunda ilerleyip, O'na layık bir kul olmaya gayret edip, O'nun huzuruna çıkıldığı vakit mutlu ve huzurlu olma vurgusu vardır. Hakiki sülûk ehlinin nasıl olabileceği, nefis mertebeleri, hangi mertebe de ne tür zorlukların olduğu, bu zorlukların nasıl aşılması gerektiği konusunda bilgi vermesi, gönlü ve kalbi tasavvufa yatkın olanlara yönlendirici olmaktadır.

Bursevî'nin sürekli vurguladığı ana temalardan birisi hiç şüphesiz tefekkürdür. Çünkü tefekkür bir mana arayışıdır. Allah Teâlâ'nın kâinattaki tüm varlıkların yaratılışını düşünmenin onların yaratılışındaki hikmet ve mananın ortaya çıkmaya vesile olabileceği kanaatindedir. Bu ise günümüzde en çok eksiklik duyulan konu olmasından dolayı dikkatleri fazlasıyla celp etmektedir. Dolayısıyla kevnî ayetleri bu manada kaynak olarak değerlendirip tefekkür etmek gerekir.

Son olarak kâinatın ve insanın eşsiz bir şekilde yaratılması ve insan âlem ilişkisi içerisinde şunlar söylenebilir. Yaratılmış olan şu büyük âlemden dağlar, yeryüzü, madenler, denizler, ırmaklar, dereler ve su kanalları olduğu gibi küçük bir âlem şeklinde yaratılan insanoğlunun yapısında da bunların benzerleri vardır. Yani küçük bir âlem olan insanoğlunun cesedi yeryüzüne benzer. Kemikleri dağlara, ilikleri madenlere, iç yağları toprağa, damarları derelere, bağırsakları nehirlerle, karın boşluğu denizlere benzer. Saç bitimleri tertemiz toprağa, sırtı ıssız yerlere, nefes alıp vermesi rüzgârlara, sesi şimşeğe, konuşması gök gürültüsüne, ağlaması yağmura benzer. Sevinmesi gündüz aydınlığına, üzülmesi ise gece karanlığına benzer. Uykusu ölüme, uyanık olması ise hayata benzer. Yabanilik, soğukluk ve uzaklığı harap bölgelere, dostluk, sıcaklık ve yakınlığı imar edilmiş bölgelere benzer. İnsanoğlunun doğumu yeryüzünün ilk hareketine, çocukluğu ilkbahara, gençliği yaza, olgunluğu sonbahara, ihtiyarlığı kışa, ölümü

ise yeryüzündeki hareketin sona ermesi yani kıyamete benzer. Onun aldığı ve verdiği her nefesi adımlara, geçirmiş olduğu günleri millere, haftaları fersahlara, ayları yeryüzünün menzillerine, seneleri yaşamış olduğu şehirlere benzer. Her aldığı nefeste eceline bir adım daha yaklaşır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Tefsiru Cüz'i Amme*. Mısır, 1904.
- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-e-hâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. nşr. Hüsameddin el-Kudsi. Kahire: Mektebetü'l-kudsi, 1932.
- Akbaş, Ahmet. "Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (Mart 2016), 74-93.
- Akgür, A. Necati. "Takvim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/487-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. "Ülû'l-Azm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Âşıkkutlu, Emin. "Leyyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/168-169. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ateş, Abdurrahman. "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (Şubat 2002), 117-141.
- Ateş, Abdurrahman. "Keşfü'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/7 (Nisan 2003), 111-134.
- Avcı, Casim. "Kisrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/71-72. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Azamat, Nihat. "Melekût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/47-48. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Babali, Ali Ekber. "Bilimsel Tefsir Ekolü, Deliller ve Eleştiriler". *Misbah: İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi* 3/9 (2014), 53-80.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2006.
- Bebek, Adil. "Felâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/300-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Mesâbîhu's-sünne*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Muhammed Selîm İbrâhim, Cemâl Hamdî ez-Zehebî. Beyrut, 1987.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Bozkurt, Nebi. "Üc b. Unuk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l Beyân -Kur'an Meâli ve Tefsiri-*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l fikr, 2010.
- Cerrahğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1976.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cevherî, Tantavî. *el-Cevahir fî Tefsiri'l-Kur'an*. Mısır: el-Bâbî el-Halebî, 1931.
- Ceyhan, Semih. "Tecellî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/241-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ceyhan, Semih. "Telvîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ceyhan, Semih. "Üns". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cezerî, İbnü'l. *Mukaddimetü'l-Cezerî ve Tercümesi*. çev. Sadi Çögenli. İstanbul: Âsitâne Kitapevi, ts.

- Çağrı, Mustafa. "Hilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/33-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Mürüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/61-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çağrı, Mustafa. "Sıddık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/91-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrı, Mustafa. "Teenni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/270-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çağrı, Mustafa. "Zillet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demir, Osman. "Yakîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/271-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demir, Şehmus. *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010.
- Demirci, Mehmet. "Hal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/216-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Demirtaş, Ömer. *Kur'an-ı Kerim'de Adı Geçen Hayvanlar ve Özellikleri*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019.
- Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr. *Kitâbü'l-Firdevs bi-me'sûri'l-hîâb*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Doğan, Mehmet Zeki - Güneş, Abdülbaki. "Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış". *Van Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Haziran 2019), 47-66.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Darü'l Asriyye, ts.
- Erbaş, Ali. "Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri Sürecinde Hıristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı". *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Haziran 1998), 117-153.
- Eren, Cüneyt. "Bilimsel Tefsir Metodolojisi". *İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi* 46 (Eylül 2005), 560-571.
- Eren, Cüneyt. *Kur'an İlimleri ve Tefsir İstılahları*. İstanbul: Ekev Yayınları, 2001.
- Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. çev. Zafer Erginli vd. İstanbul: Kalem, 2006.
- Erol, Oğuz. *Genel Klimatoloji*. İstanbul: Çantay Kitapevi, 8. Baskı., 2010.
- Ertaş, Sıtkı Kağan. *Meteoroloji Ders Kitabı*. Ankara: DHMİ Genel Müdürlüğü, Seyrüsefer Dairesi Başkanlığı, Hava Trafik Müdürlüğü, 2004.
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *Cevâhiru'l Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *İhyâü Ulûmî'd-Din*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Sri Lanka (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Güllüce, Veysel. "İbn Rüşd'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örnekleri". *Diyanet İlmî Dergi* 48/3 (Eylül 2012), 79-88.
- Gündüz, İrfan. "Ceberût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Güngör, Özcan - Varlı, Abdussamet. "Bilgi Sosyolojisi Bağlamında Bilimsel Tefsir Geleneği Üzerinde Değerlendirmeler". 25 Ekim 2020. Erişim 07 Temmuz 2022. <https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=18845edb-4a01-4553-ad0f-a31ee8a11f57.pdf&key=45877>
- Güngör, Özlem. "İsmâil Hakkı Bursevî Ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi". *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)* 5/2 (28 Aralık 2020), 199-232. <https://doi.org/10.30568/tullis.832927>
- Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid. Beyrut, 1995.

- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdîmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-. *Kenzü'l- 'ummâl fî süneni'l- aķvâl ve'l-ef'âl*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1979.
- Hökelekli, Hayati. "Duyu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/8-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Hûlî, Emin el-. *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-aķbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*. thk. Abûlvehhab Abdüllatif - Abdullah Muhammed el-Sadîk. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l- ilmiyye, 1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l- ilmiyye, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire, 1953.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Daru'l-kalem, 1991.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî Ğarîbil Kur'an*. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1412.
- Kalaycı, İrfan - Aytekin, Barış. "Çağımız İslâm Dünyasında Yaşanan Dinsel ve Sosyo-Ekonomik Sorunlar (Teşhis Boyutu)". *T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Avrasya Etüdleri* 49 (Ocak 2016), 153-182.
- Kara, Mustafa. "Evrâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/533-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kara, Mustafa. "Havf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/528-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karagöz, İsmail vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı., 2015.
- Karaman, Prof. Dr. Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Karlıĝa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Karlıĝa, H. Bekir. "Cirm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karslı, İbrahim Hilmi. "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Diyanet İlmi Dergi* 46/3 (Temmuz 2010), 79-94.
- Kasımî, Muhammed Cemaluddin. *Mehassinu't-Te'vil*. Beyrut: Darü'n-Nefais, 1978.
- Kaya, Mahmut. "Beytühikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. "Sudûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kırca, Celâl. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*. İstanbul: Tuĝra Neşriyat, 1993.
- Kırca, Celâl. *Kur'an-ı Kerîm ve Modern İlimler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Kırca, Celâl. "Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsiri ve İlimlerle Olan Münasebeti". *İslam Medeniyeti Mecmuası* 5/2 (Temmuz 1981), 17-26.
- Koca, Metin. *Mukaddimetü'l-Cezerî ve Karabaş Tecvidi Özelinde 4 Maddede Koca Tecvid*. Samsun, 2020.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-aķkâmi'l-Ķur'ân*. Beyrut, 1407.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. çev. . M. Emin Saraç vd. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1973.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-. *Te'vilâtü'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l- ilmiyye, 2005.
- Meraĝi, Ahmed Mustafa. *Tefsîrü'l-Meraĝi*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

- Mertoğlu, M. Suat. “Tantâvî Cevherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/579-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mevdûdî, Ebu'l A'la el-. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. M. Hân Kayânî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2.Baskı., 1996.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî b. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire, 1955.
- Naim, Babanzade Ahmed. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Kamil Miras. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1981.
- Namlı, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an Adlı Tefsiri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.
- Özcan, Abdülkadir. “Berdü'l Acûz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Özdek, Refik. *Uzay Ansiklopedisi*. İstanbul: Tercüman Gençlik Yayınları, 1981.
- Özdemir, Hikmet. *Müsbet İlimlerde Kur'an Mucizesi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1983.
- Özel, Ahmet. “Kurbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/440-441. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özel, Mustafa. “Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi”. *Diyanet İlmi Dergi* 51/3 (Eylül 2015), 29-55.
- Özel, Recep Orhan. “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı”. *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları (13-18. Yüzyıllar) Sempozyumu* 10/2 (Ağustos 2010), 549-571.
- Özervarlı, M. Sait. “Melek (İslâm İnancında Melek)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- “Tematik Ansiklopedi”. Milliyet, 1993.
- Paşa, Gazi Ahmed Muhtar. *Serairu'l-Kur'an*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1917.
- Rafîî, Mustafa Sadık. *İ'cazu'l Kur'an ve'l-Belağatü'n-Nebeviyye*. Dâru'l-Erkam b. Ebi Erkam, 2004.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-. *Tefsîru'l Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*. Beyrut: Dâru İhya, 1. Basım, 1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *es-Safvetü't-Tefâsîr*. Kahire: el-Mektebetüt-Tevfikiyye, 2009.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *et-Tıbyan fî Ulûmi'l Kur'an*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *Safvetü't-Tefâsîr (Tefsirlerin Özü)*. çev. Sadreddin Gümüş - Nedim Yılmaz. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Suyûtî, Celeleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale ve Naşirun, 1987.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad, 2003.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Lakhtü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân*. nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut, 1986.
- Şatıbî, Ebû İshak. *el-Muvâfakât fî Usuli's-Şeria*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Şimşek, Mehmet Sait. “İlmî Tefsir Üzerine”. *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, 199-204.
- Tababâî, Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'an*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kevser, 1. Baskı., 2011.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetü'l-âdab, 1. Basım, 1422.
- Temel, Ahmet Vefa. “Kur'an'daki Meteorolojik Kavramların Değerlendirilmesi”. *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (Mart 2021), 75-104.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi 'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1996.
- Tiyek, Fatih. "Kur'an'ın Sabiteleri ve Tefsirin Yöntemi Çerçevesinde Bilimsel Tefsire Bakış". *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, 103-115.
- Toksarı, Ali. "Birr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/204-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir. "Halîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/334-335. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Turgay, Nurettin. "İlmî Tefsir". *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (Ocak 2002), 93-102.
- Turhan, Kasım. "Kevn ve Fesad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/343-345. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Türkeş, Murat. *Genel Klimatoloji*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "Abdal (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/59-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. "Âlem (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/360-361. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. "Cem'iyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Uludağ, Süleyman. "Fütüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. "Havâtır (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Hicab (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uludağ, Süleyman. "Kalb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/229-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315-317. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uludağ, Süleyman. "Mârifet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Uludağ, Süleyman. "Müşâhede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Rab (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Rağbet ve Rehbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Recâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/502. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Ricâlü'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/81-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. "Rü'yet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. "Sidretü'l-Müntehâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ulugür, Mustafa E. *Su Mühendisliği*. İstanbul: Çağlayan Kitapevi, 1. Basım, 1972.
- Üzüm, İlyas. "Makâm-ı Mahmûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/413-414. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Vassaf, Hüseyin. *Kemal-Name-i İsmail Hakkı (Bursevî Biyografisi)*. ed. Murat Yurtsever. Bursa: Arasta, 2000.
- Yavuz, Yunus Vehbi. “Evvâbîn Namazı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstivâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/402-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini, Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1986.
- Yıldız, Sakıb. “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 103-126.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2747/36637>
- Yurtsever, Murat. *İsmâil Hakkı Bursevî Divan*. Bursa: Arasta, 2000.
- Yücer, Hür Mahmut. “Vâkıa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/470. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. Mısır: Dâru'l Hadîs, 1976.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvi'l fî vücûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-meârif, ts.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-Münîr*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2003.
- “Hani Komploymdu! İnsan Vücuduna Uzaktan Müdahaleye Bilimsel Kanıt! Abdullah Çiftçi”. haz. Abdullah Çiftçi. Yayın Tarihi 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=bmz-BAEE8wM>
- Kur'an Yolu Meâli*. haz. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 9. Basım, 2019.
<https://trttelaffuz.com/kelime/5256>. “Üç kıtanın merkezi”, ts. Erişim 29 Mart 2022

ÖZ GEÇMİŞ

..... yılında ilçesinde doğmuştur. İlköğretimi köyünde tamamlamıştır. Ortaokulu ve liseyi okumuş, 2008 yılında mezun olmuştur.hafızlık eğitimine başlamış, yılında İmam-Hatip göreve başlaması sebebiyle hafızlığını yarım bırakmak zorunda kalmıştır. Sırasıyla gibi illerde İmam-Hatip ve Müezzin-Kayyım olarak görev yapmıştır.Fakültesi'ne başlamışmezun olmuştur. Bu süreçte pedagojik formasyon eğitimini de almıştır. “Tashih-i Huruf” kursunu, “Rehber Öğreticilik” kursunu tamamlamıştır.bir dönem Manevi Danışman ve Rehber olarak görev yapmıştır. Müezzin-Kayyım görevi ile birlikteManevi Danışman ve Rehber görevini devam ettirmektedir.

